

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1998

1 □ Marts

Side 1-94

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: kr. 185 årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Fortid og Nutid v/ Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10). Gironummer 508-6264.
Redaktører: Arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20, og arkivar Michael H. Gelting, tlf. 33 92 23 86.
Redaktionsudvalg: Redaktør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 35 32 88 11; Tormod Hessel, tlf. 42 81 10 62; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1996 *Fortid og Nutid* og forfatterne

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400-1914.
Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.
Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601-2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender. Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.
Pris: 138 kr. + forsendelse

Fortid og Nutid

Marts 1996 . hefte 1 . side 1-94

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746

Sebastian Olden-Jørgensen

Fortid og Nutid marts 1996, s. 3-20.

I de seneste årtier er renæssancens og barokkens hofkultur blevet genstand for fornyet interesse. I modsætning til den gamle kulturhistoriske traditions æstetiske fascination af den farverige pragtudfoldelse søger man nu at afdække de sociale og politiske realiteter, der herigennem kom til udtryk. Med inspiration fra tysk forskning giver Sebastian Olden-Jørgensen her et bud på nogle centrale udviklingslinjer i dansk hofkultur fra reformationen til den tidlige enevælde.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, mag.art. i historie, ph.d.-stipendiat på Institut for Historie på Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven. Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til november 1665, *Historisk Tidsskrift* 1993, s. 295-321, og Glimt af det anatomiske teaters historie, *Siden Saxo* 10, 1993, nr. 3, s. 30-37. Privatadresse: Valby Gade 16, 3200 Helsinge.

At spørge efter dansk hofkulturs sociale og politiske betydning her ved det 20. århundredes slutning ender meget hurtigt i næsten ingenting. Selv om danskerne følelsesmæssigt må siges at være stærkt knyttede til deres kongehus, sådan som det senest kom til udtryk ved prins Joachims bryllup, har hoffets liv kun indirekte berøring med samfundets politiske og sociale liv i almindelighed. Den største interesse for hoffet udspiller sig i damebladene og boulevardpressens spalter, og for flertallet af befolkningen synes hoffets liv højst at have underholdningsværdi. Hofkulturen tilhører kongefamiliens privatsfære og er dermed per definition afpolitiseret. Går vi nogle hundrede år tilbage, ændres billedet fuldstændigt: Hofkulturen var ladet med sociale og politiske overtoner, og selve tanken om »kultur« som en autonom sfære var absurd.

Nedenfor skal der skitseres nogle centrale udviklingslinjer i dansk hofkultur fra reformationen til et stykke ind i enevælden med hovedvægt på det

17. århundrede. Inspirationen til disse overvejelser har jeg fundet i de seneste årtiers fornyede interesse for hofkultur inden for tysk historisk og litteraturhistorisk forskning.

Repræsentativ offentlighed

Når man beskæftiger sig med kulturhistoriske spørgsmål i tidlig moderne tid, vil man i tysksproget forskning meget hurtigt støde på begrebet »repræsentativ offentlighed«, for det meste uden anden forklaring end en henvisning til Jürgen Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.¹ På en måde er det ironisk, at Habermas på den måde er blevet ophavsmand til den moderne brug af begrebet, for han har faktisk ikke særlig meget at sige om den repræsentative offentlighed. Den danner blot det overvundne forstadie til den borgerlige offentlighed, der er hans egentlige interesse. Hvis man forsøger at presse Habermas' tekst for en definition, kommer man

frem til, at den repræsentative offentlighed er den feudale produktionsmådes offentlighed, at den er »so etwas wie ein Statusmerkmal«, at repræsentativ offentlighed er knyttet til fyrsters og andre øvrighedspersoners magt og myndighed, og at den kommer til udtryk gennem insignier, klædning, gestus og retorik. Kort sagt: Den repræsentative offentlighed er magtens aura, et udtryk for adelen som den herskende klasse og et medium for dens hegemoni. En svaghed ved denne definition er, at den alene drejer sig om magt og status og kun lader den herskende klasse, in casu adelen, kirken og fyrsterne, være aktører i den repræsentative offentlighed. Jeg skal derfor forsøge at give en bredere og måske også mere operationel definition af begrebet, der heller ikke er så afhængig af en bestemt ideologisk overbygning som Habermas' definition.

Hvis man skal forsøge at få mening i begrebet, kan man tage udgangspunkt i etymologien: Re-praesentare betyder at gen-fremstille, gøre nærværende på ny.² Altså udtrykker ordet en relation mellem to objekter: Det primære, egentlige objekt, der imidlertid er fraværende, transcendent eller på anden måde uåndgribeligt, men som kommer til udtryk gennem det sekundære, nærværende, håndgribelige objekt. Et eksempel kunne være den kongelige »majestæt« – og her menes ikke personen – der kommer til udtryk gennem den kongelige klædedragt, ceremoniellet, malerkunsten, arkitekturen, hyldestdigtningen etc. Det, der repræsenteres, kan imidlertid også være normer, standsprivilegier eller politiske, religiøse og moralske forestillinger. Det leder til følgende forsøg på en definition af den repræsentative offentlighed som en *type offentlighed, der er umådelig statusbevidst, og som kræver, at samfundets grundlæggende normer og strukturer til stadighed bliver ud-*

trykt og bekræftet i offentlig og symbolsk form. Med grundlæggende normer mener jeg politiske, sociale og religiøse grundforestillinger. Med offentlig og symbolsk form sigter jeg til »gang og sæde« (dvs. rækkefølge og siddeplads ved offentlige lejligheder), ceremonier, etikette, festkultur, rangforhold mm. Man kunne også sige, at den repræsentative offentlighed var patologisk politisk korrekt.

Et af de steder, den repræsentative offentligheds spilleregler i eminent grad skulle overholdes, var ved hoffet, og begrebet hjælper os til at forstå, hvorfor rangstridigheder, etikette-spørgsmål, pomp og pragt, festkultur og ceremonialia spillede så stor en rolle, kostede så mange penge, slugte så meget tid og blev taget så alvorligt, kort sagt: Hvorfor alt dette, som vor tid, der er vant til stærke ledere i anonyme jakkesæt, har så svært ved at tage alvorligt, var vigtigt og med fordel kan gøres til genstand for en bredere socialhistorisk og politisk analyse.

En hoftypologi

Mens den kulturhistoriske forskning ved forrige århundredes slutning og dette århundredes begyndelse vaklede mellem en æstetisk fascination af hofkulturen som kulturskabende og kulturbærende institution og en moralsk fordømmelse af den som formålsløst og egoistisk spild, så har man i de seneste årtier interesseret sig mere for hoffets funktion.³ Hvor den gamle kulturhistoriske tradition f.eks. kunne forklare hofkulturen med, at »Renæssancemennesket elskede at agere og var aldrig gladere, end naar han følte sig som Deltager i et stort og blændende Skuespil«,⁴ så søger den nyere forskning efter socialt og politisk rationelle begrundelser på fænomenet »hof«. ⁵ I denne søgen har mange i Norbert Elias' analyse af det franske hof under

Ludvig XIV fundet støtte for den opfattelse, at hoffet ikke mindst var et instrument til domesticering og pacificering af adelen. Hoffet indgår således side om side med hæren, bureaukratiet og kirken i opbygningen af den moderne stat og den omsiggribende »Sozialdisziplinierung«. ⁶ Denne teori har noget besnærende over sig, men har ved nærmere konfrontation med kilde materialet ikke rigtig kunnet holde stand. Eller rettere sagt: Teoriens gyldighed er blevet væsentligt indskrænket.

Jeg vil her knytte an til en nyttig syntese af de seneste års tyske hoforskning: Volker Bauers forsøg på at opstille en typologi over tyske hoffer i 1600- og 1700-tallet. Også Bauers teori har sine svage punkter. Først og fremmest er den ikke tænkt til nordiske forhold, men på dette punkt mener jeg nok at kunne forsvare anvendelsen af Bauers idealtyper. På mange, mange måder – og ikke kun i deres egenskab af hertuger af Holsten – var de danske konger i 1500-, 1600- og 1700-tallet kulturelt set nordtyske territorialfyrster. Bauer opererer med fem hoftyper, hvoraf vi kan se bort fra to, der repræsenterer undertyper af de andre: kejserhoffet i Wien og muse-hoffet. Kejserhoffet overgik ved sin størrelse, prestige og sammensætning alle andre tyske hoffer i en sådan grad, at det må sættes i en kategori for sig. Muse-hoffet betegner en type mindre hoffer, deriblandt dronningers, enkers og prinsers hoffer, hvor kunst og videnskab spillede en dominerende rolle, til dels som kompensation for politisk betydningsløshed. Hertughoffet i Wolfenbüttel er det bedst kendte eksempel, men med prins Christians (den udvalgte prins') hof på Nykøbing Slot som en mulig undtagelse eksisterer denne hoftype ikke på dansk grund. Det er de tre øvrige hoftyper, der danner ryggraden i Bauers typologi, og som har interesse i dansk sammenhæng. ⁷

Den første hoftype er det patriarkalske hof (*der hausväterliche Hof*). Denne hoftype er karakteriseret ved, at fyrsten primært opfattes som en landsfader, der ligesom en hvilken som helst anden husbond skal være et forbillede for sine folk og styre sin husholdning. Det fyrstelige hof er grundlæggende set en stor husholdning, hvor orden, guds frygt og mådehold skal råde og herigennem smitte af på hele landet. Denne hoftype må anses for den dominerende i 1500-tallet, mens den i 1600- og 1700-tallet for det meste er udtryk for manglende finansielle ressourcer blandt det tyske riges protestantiske småfyrster.

Den anden hoftype er det ceremonielle hof (*der zeremonielle Hof*). Denne hoftype er lagt an på en gennemgribende forherligelse af fyrsten, på en herskerkultur, som kommer til udtryk i pragtfulde og omhyggeligt iscenesatte hoffester, i et detaljeret ceremoniel, i en talstærk og hierarkisk struktureret hofstat og i kompensatoriske fænomener som f.eks. de såkaldte *Wirtschaften* eller *Bauernhochzeiten*, hvor de fyrstelige for en stund kunne give afkald på de sædvanlige ceremonielle former og hengive sig til uformelt selskabeligt samvær. Det ceremonielle hofs pragtudfoldelse er overordentligt dyr og fører ikke sjældent ud i økonomisk uføre og stridigheder med stænderne. Det ceremonielle hof er udtryk for den pågældende fyrstes ambition om at gøre sig gældende indenrigs- og frem for alt udenrigspolitisk. Bauers bedste eksempler på denne hoftype er det hannoveranske hof i årtierne omkring 1700, da hertug Ernst August med held stræbte efter kurværdigheden (opnået 1692), det preussiske hof under Frederik III/I, der overgik Hannover ved at opnå kongeværdigheden (kroning i Königsberg 1701), og hoffet i Dresden under August II (den Stærke), der samtidig var konge af Polen 1697-1706 og 1709-1733. Det ceremo-

nielle hof svarer langt hen ad vejen til Norbert Elias' analyse af Solkongens hof.

Den tredje hoftype er det selskabelige hof (*der gesellige Hof*). Hvor det patriarkalske hof repræsenterer det fælles udgangspunkt, hvorfra nogle fyrster stræbte efter at udvikle et ceremonielt hof, så repræsenterer det selskabelige hof ofte en bevidst afstandtagen fra det ceremonielle hof. Denne hoftype er mindre præget af kostbare fester og indviklet ceremoniel end af (relativt) beskedne måltider i en sluttet kreds og en utvungen, aristokratisk atmosfære. I modsætning til det patriarkalske eller ceremonielle hof har det selskabelige hof ikke længere nogen funktion udadtil: Det skal hverken påvirke undersåtternes livsførelse eller gøre indenrigs- eller udenrigspolitiske prætensioner gældende. Disse opgaver varetages til fulde gennem bureaukrati og hær. Hoffet er blevet til fyrstens privatsfære. Bauers bedst kendte eksempel på denne hoftype er hoffet hos Frederik den Store af Preussen (Sanssouci, Voltaire etc.), men også kejser Josef II hører med i denne kategori.

Danske forhold

Disse tre hoftyper er selvfølgelig idealtyper, dvs. analytiske redskaber og ikke konkrete beskrivelser. Når de i det følgende skal forsøges anvendt på danske forhold, sker det også med det forbehold, at analysen er noget impressionistisk og i høj grad bygget på ældre og ikke helt uproblematisk forskning. Hermed sigter jeg til, at den sidste brede konfrontation med kildematerialet fandt sted ved århundredskiftet, og at den gamle kulturhistoriske traditions resultater derfor står næsten uantastede i al deres positivistiske anvendelighed og begrænsning.⁸ Anvendeligheden består i, at man i mange

tilfælde kan anvende den ældre litteratur som »stenbrud« for konkrete oplysninger og henvisninger. Begrænsningen består først og fremmest i, at århundredskiftets kulturhistorikere – i det mindste dem med interesse for hofkultur – med forkærlighed begrænser sig til det rent deskriptive, til blot at tegne »billeder« af fortidens liv. Når de af og til forsøger at begrunde udviklingen, sker det oftest med henvisning til forklaringsmodeller, der ikke længere kan gælde som tilstrækkelige: Tidsåndens almindelig tendens til overdådighed og luksus eller den enkelte konges (eller dronnings!) personlige tilbøjeligheder. En række fortjenstfulde kunsthistoriske undersøgelser fra den seneste menneskealder med vægt på Christian IV's tid kan ikke kompensere for svaghederne i den ældre tradition, men har sammen med den udenlandske forskning været inspirationskilde for det følgende forsøg på en nytolkning med udgangspunkt i Bauers hoftyper.

Christian III's (1536-1559) hof må betegnes som patriarkalsk. Hofkulturen adskiller sig ikke væsentligt fra den omgivende adelskultur, undtagen når det drejer sig om statsceremoniellet, hvor adelen deltager både i de snævert politiske og retsstiftende handlinger og i festivitets som f.eks. turneringer og ringridninger. Hvor nær kongehuset og de rigeste adelsmænd og -kvinder stod hinanden, illustreres måske bedst af en detalje fra Christian III's kroning 1537: Kongen beder Eske Bille formå sin hustru til at låne kongens søster et hovedsmykke til den forestående kroning.⁹

Frederik II (1559-1588) repræsenterer overgangen til det ceremonielle hof. De gode konjunkturer og lensreformen dannede det finansielle grundlag for en markant vækst i hoffets størrelse og pragtudfoldelse. Kroningen 1559 dannede optakten. Alt var større og flottere end i 1537. Lenshyld-

ningen i Odense 1580 er en anden markant begivenhed, men også uden for de store statsbegivenheder lagde Frederik II vægt på at skabe – og opretholde – en kulturel distance til adelsstanden, f.eks. gennem musik i større stil og udenlandske skuespilstrupper.¹⁰ Det er dog slående, i hvor høj grad der er tale om, at kongen rivaliserer med adelen, der også nød godt af freden og de gode konjunkturer. Et pudsigt eksempel på denne indbyrdes konkurrence er bestillingen 1572 for dronningens hofskrædder Hans Rügemann: Han måtte ikke vise adelen eller andre sine nye snitmønstre.¹¹ Et andet eksempel er forordningen om

adelige begravelser fra 3. april 1576, der senere samme år blev optaget i den Kalundborgske Reces. Her reguleredes begravelsernes pragtudfoldelse og gravmælernes størrelse og form. Det skete bl.a. med følgende begrundelse: *for det sidste hafve vi och forfarit dend store misbrug, bekostning och forfengelige pracht, som skier med de grafve som af addellen nu høgt ofver jorden opsettis och fast ofvergaar alle kongelige och førstelige begrafvelse, som tilforn er sked her udi riget.* Bestemmelsens konkrete anledning var sandsynligvis et par adelige pragtgravmæler i Frue Kirke i København (Otte Ruds færdigt opstillede og Peder

Da Christian IV i 1603 sammen med hertug Johan Adolph modtog Hamburgs hyldning, lod han i forbindelse med en ringridning opføre et pragtfuldt allegorisk optog med i alt 55 deltagere. Fire vogne bar allegoriske fremstillinger af de fire årstider (sammen med henholdsvis barndom, manddom, alderdom og død samt passende dyder og laster), og i den femte tronede Christian IV som solkonge. Foran gik Herkules med en fane (ikke med på udsnittet), og vognen blev trukket af Eugenia (ædel byrd), Anima (sjæl), Corpus (legeme), Fama (berømmelse), Prosperitas (fremgang) og Virtus (kraft). På selve vognen sad desuden Agnitio (erkendelse), Caritas (kærlighed) og Temperantia (mådehold). Christian IV tronede selv med scepter i hånd flankeret af to løver (hentydning til Salomons trone, jvf. 1 Kong. 10,19) under en flammende bue med en statue af Fortuna (lykken / skæbnen) på toppen. Efter vognen gik Candor (oprigtighed). Budskabet var, at denne konge besad alle medfødte og tilegnede dyder på legeme og sjæl, ligesom solen var han ophøjet, strålende og livgivende, han var at ligne med den største helt (Herkules) og den viseste konge (Salomon), kun skæbnen var han underlagt. Udsnit af samtidsstik, Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

Oxes planlagte), men det har nok også spillet en rolle, at Cornelis Floris' pragtgravmæle over Christian III til Roskilde domkirke nærmede sig sin færdiggørelse: Frederik II ønskede ikke at blive overhalet indenom.¹²

Selv om det var nødvendigt at lovgive, for at der kunne ses forskel på konge og knægt, ville det være misvisende at se Frederik II's ceremonielle hof som udtryk for en eskalerende konflikt mellem kongemagten og adelen. Så længe de gode konjunkturer holdt ved, var der nok til alle, og adelens intensive deltagelse i hoffets liv var stadig en politisk og social selvfølghed. Ja, faktisk var den også en nødvendighed, sådan som det kom til udtryk ved indkaldelse af »dragefruer« ved alle større begivenheder fra Christian III's kroning 1537 til Hans Ulrik Gyldenløves begravelse 1645. Og disse indforskrevne adelsdamer skulle vel at mærke smykke sale og stuer med deres *egne medbragte tapeter* mm.¹³ Hoffet og hofkulturen var kort sagt en institution, der tjente integrationen af kongemagten og det politisk, økonomisk og socialt ledende lag af adelsmænd og -kvinder.

Christian IV (1588-1648) og hans søn Frederik III (1648-1670) indtil enevældens indførelse 1660 repræsenterer ikke noget brud, men en videreudvikling af det ceremonielle hof, hvor hofkulturen på to måder instrumentaliseres, uden at man dog kan tale om hoffet som et decideret pacificerings- eller repressionsinstrument. For det første intensiveredes hofkulturens integrationsevne gennem en stadig større inddragelse af den danske og slesvig-holstenske adel. For det andet lagde kongemagten afstand til adelen ikke kun gennem overvældende pragt (sølv møbler,¹⁴ gobeliner,¹⁵ manieristisk arkitektur¹⁶ etc.), men også ved hjælp af en række kulturelle former, som i Danmark blev kongemagtens kulturelle monopol (hofballet,¹⁷ stort

anlagte billedprogrammer¹⁸ og musik og sang i stor stil¹⁹). Kort sagt: Christian IV vandt det hofkulturelle kapløb med flere hestelængder.

Det store bilager, dvs. prins Christians bryllup med kurprinsesse Magdalena Sibylla af Sachsen i 1634, synes at have været en milepæl.²⁰ Ved denne lejlighed gennemførtes et stort og ambitiøst program, som skulle vise, at den danske konge var kommet sig oven på Kejserkrigen 1625-1629 og nu agtede at gøre sig gældende i international politik som fredsmægler. Der skulle gøres indtryk frem for alt på de udenlandske gesandter, der i stort tal var til stede, men i vores sammenhæng er det to andre træk, der påkalder sig opmærksomhed. For det første blev den danske adel i større tal end nogensinde inddraget i forløbet. For det andet suppleredes for første gang de traditionelle turneringer, ringridninger og inventioner (: allegoriske optog)²¹ med hofballetter. Også ved tidligere statsbegivenheder havde man haft skuespil, men det havde været omvandrende trupper eller skolekomedier, hvor studerende fra universitetet eller latinskolen optrådte. De nymodens hofballetter var derimod en slags totalteater, hvor de kongelige og adelige selv optrådte og ved deres medvirken kastede glans over arrangementet. Hofballetterne blev gennemført som en række løst forbundne optrin med sang, dans og musik og mundede ofte ud i en afsluttende fællesdans. Indholdet var af mytologisk, moraliserende eller humoristisk art, og de kunsthædige kostumer spillede en stor rolle.²²

Hvis man skal forsøge en politisk tolkning af denne hofkulturelle »oprustning« under Christian IV, må den ses som led i forsøget på at styrke kongemagten prestigemæssigt.²³ Forudsætningen for dette forsøg var kongens finansielle styrke, der igen byggede på de gode konjunkturer, sundtoldindtægterne og de begrænsede militære

Sahre vnd eigentliche Abbildunge der Ceremonier, welcher der Durchleuchtigste/ Großmächtigste Fürst vnd Herr/ Herr CHRISTIAN des Nahmens der Vierde zu Denemarcken/ Norwegen/ der Wendon vnd Gotthen König/ etc. wenn Ihr Königl: Mayest: esliche von ihren wohlverdienten Adelspersonen zum Ritter vnd herrlichen Ehren-Stande (als welches nun zum Dritten mahl beschehen) allergnädigst erbetet/ sich zu gebrauchten pflegen.

VERA DELINEATIO ACTVS SOLEMNIS QVO SER^{mo} DANIAE & REX CHRISTIANVS IV^{us} NOBILES QVOSDAM EQVESTRI DIGNITATE ORNARE SOLET

Ved »det store bilager«, den udvalgte prins' bryllup med Magdalena Sibylla af Sachsen i 1634, slog Christian IV tolv adelsmænd med rigens kansler Christen Thomesen Sehested i spidsen til riddere i det grønne gemak på Københavns slot. Kongen sidder på en trone under en himmel flankeret af to herolder. Ved hans højre side står de fornemste rigsråder opstillet med regalierne. De kommende riddere er prydede med store skærf og sløjfer. En talrig skare af adelsmænd fylder gulvet, mens adelskvinderne har fået plads på en ophøjet tribune, sandsynligvis Magdalena Sibylla og hendes hofdamer. På en forhøjning op mod den gobelinprydede bagvæg har et par gejstlige honoratiores fundet plads, sandsynligvis et par biskoper og universitetsprofessorer, måske også de udenlandske gesandter. Det er nærmest adelsvældens »familiebillede« vi har for os: Kongen i bogstaveligste forstand i nærkontakt med sine adelige. Kobberstik 1635 af Simon de Pas, Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

og administrative krav i den første del af hans regeringstid. Man kan sige, at hofkulturen i bred forstand var et fri- rum, hvor forfatningen ikke lagde bånd på kongen, og hvor han i mod- sætning til finansielle og administrati- ve spørgsmål ikke behøvede handle i samråd med rigsrådet – så længe han altså havde råd, forstås. Med Torstens- sonsfejden 1643-1645 var denne æra definitivt forbi, musikanterne afskedi- gedes og kronen pantsattes.

Frederik III, der i 1648 måtte under- skrive Danmarkshistoriens mest re- striktive håndfæstning, søgte også at udnytte dette frirum og det i en sådan grad, at hofudgifterne blev et politisk spørgsmål, hvor rigsrådet tvang ham til en personalereduktion.²⁴ Allerede hans kroning den 23. november 1648 er et eksempel på dette. Selve kronin- gen blev gennemført efter det traditio- nelle mønster, men med en stærk under- stregning af rigsrådets forfatnings-

sikrede rolle – den ydmygende håndfæstning blev læst op i sin fulde længde i kirken – og der afholdtes ingen hofballetter, ringridninger eller lignende. Dagen afsluttedes med en festbanket og fyrværkeri så beskedent, at det kunne fyres af inde i slotsgården.²⁵

Ikke desto mindre markerede det danske hof under Frederik III sig ved en festkultur, frem for alt en række hofballetter, maskeradeer etc., der ganske vist ikke levede op til den svenske dronning Christinas standard, men som alligevel kan tolkes som et udtryk for en bevidst udnyttelse af hofkulturens frirum; stadig dog med en stor inddragelse af adelen og altså i bund og grund hofkultur på adelsvældens præmisser ligesom under Christian IV. Et godt eksempel på dette er prinsesse Frederikke Amalies dåb i begyndelsen af august 1649. Den svenske ambassadør, rigsråd og friherre Bengt Skytte, der på sin dronnings vegne skulle stå fadder, blev modtaget med stor pomp og ledsaget til København af 100 adelsmænd i 50 karosser. Selve dåben fandt sted i riddersalen på Københavns slot, hvor kongen, rigsrådet og de udenlandske gesandter blev indført først. Så kom kongens svigerinde, kurprinsesse Magdalena Sibylla med barnet, og forud for hende gik 24 adelsmænd med fakler og 12 af de fornemste rigsråder. Efter kurprinsessen kom 200 danske og udenlandske adelige damer. De næste dage gik med ringridning, hofballet og optog. Kongen tog livligt del i det hele og tumlede sig altså i bedste Christian IV-stil blandt sine adelige.²⁶

Enevælden

Så kom Karl Gustav-krigene 1657-1660 og i kølvandet på dem enevældens indførelse. Hvilken indvirkning fik det på hofkulturen? Hvordan ytrede dette politiske magtskifte sig cere-

monielt? Jeg skal forsøge at give betydningen af et svar.

Flere steder kan man læse, at med enevældens indførelse 1660 steg hofudgifterne, og intet kunne synes mere naturligt: Den forøgede kongelige magtfulde måtte da kræve en forøget ydre pragtudfoldelse.²⁷

Det er imidlertid ikke rigtigt, at enevældens indførelse medførte en stigning i hofudgifterne. Sammenligner man hofudgifterne, så godt som den tilgængelige litteratur og de mangelfuldt overleverede regnskaber tillader det, må man konkludere, at enevælden ikke betød nogen væsentlig stigning. I 1656 udgjorde hofudgifterne ifølge et overslag knap 280.000 rd. I årene umiddelbart efter svenskekrigene falder hofudgifterne til det halve, for så at stige til lidt over førkrigniveauet. Denne stigning har ikke mindst sammenhæng med, at hofholdningen voksede i takt med, at de kongelige børn blev ældre og krævede egen hofstat eller dyre bryllupper. Hofudgifterne udgjorde ca. halvdelen af udgifterne til den civile centraladministration, og dennes andel af de samlede statsudgifter svingede mellem 10% og 25% alt efter, om der var krig eller ej. Dette gælder ikke kun for Frederik III's, men også for Christian V's tid, dvs. frem til 1699.²⁸ Hær og flåde lagde i altoverskyggende grad beslag på statens ressourcer, og det er helt symbolsk, at den ældre enevældes største byggeri i den kongelige residensstad ikke var et nyt kongeligt slot – det blev først Christian VI forundt – men en moderne og tidssvarende fæstning: Kastellet (opført 1662-1665).

I betragtning af Danmark-Norges reducerede og ødelagte tilstand efter svenskekrigene må man selvfølgelig sige, at en fastholdelse af hoffets og hofudgifternes størrelse på det hidtidige niveau er en magtdemonstration i sig selv. Alligevel må man se andre steder for at få fat i, hvad der ændredes med enevældens indførelse.

Det selskabelige hof

Før vi går over til skildringen af enevældens betydning for hoflivet, skal Bauers hoftypologi dog følges til dørs med en kort stillingtagen til, om man i Danmark har kunnet opvise den tredje hoftype: det selskabelige hof. Visse træk under Frederik III synes at pege i den retning. Den lærde konge lod f.eks. i begyndelsen af 1660'erne adskillige gange den adelige polske soci-
narianer Stanislaw Lubienicki kalde op

på slottet for i en sluttet kreds på latin at lade ham diskutere sine standpunkter med en række teologer.²⁹ Der er dog efter min mening ikke tale om træk, der peger mod et selskabeligt hof i Bauers forstand, men snarere om kompensatoriske fænomener i overensstemmelse med kongens lærde interesser. Det samme må siges om de »folkelige« fornyelser, der fra midten af århundredet blev meget populære ved det danske hof: »Bauernhochzeiten«, »Wirtschaften« og »Jahrmärk-

*Dronning Sophie Amalie (1628-1685) ses her afbildet som bondepige i Vierländerin-dragt. Faktisk drejer det sig om et kostume og scenebillede fra hofballetten *Unterschiedliche Oracula* (1655), hvor hun dansede ikke mindre end fem partier: *Fama* (berømmelsen), en bondepige, krigens muse, en spansk dame og en amazone. Balletten opførtes hele tre gange, sidst den 16. august 1655 i forbindelse med prins Christians hylldning. Maleri af Wolfgang Heimbach, Rosenborg. Foto: Larsen, ColorGruppen.*

te«. ³⁰ En »Bauernhochzeit« var en fest, hvor deltagerne klædte sig i bonde-
dragt, spiste bondemad af træallerke-
ner, dansede til bondemusik osv. Den
første kendte fest af denne type af-
holdtes i efteråret 1661 ved den kejser-
lige gesandt baron Johan von Goës' af-
rejse og fandt meget passende sted på
Dronninggård, hvor Sophie Amalie
netop havde ladet et holstensk bonde-
hus opføre. ³¹ Da Frederik III i 1668 lod
Frederiksdal bygge, indrettede han et
charmerende lysthus i italiensk stil,
men inventaret viser, at der også var
tænkt på »Bauernhochzeiten«. ³² Se-
nest under Christian V blev det en til-
bagevendende fastelavnsskik for hof-
fet at køre ud på Amager for at danse
og drikke på bondemanér. ³³ Et »Wirt-
schaft« eller »Jahrmarkt« var en slags
maskerade, hvor deltagerne var ud-
klædt som forskellige professioner og
folkeslag, og hvor »karaktererne« for-
deltes ved lodtrækning. Det første
kendte »værtskab« fandt sted i Flens-
borg 1652, ³⁴ og denne slags fester nød
stor popularitet, bl.a. fordi rollerne of-
test blev fordelt med en mandlig og en
kvindelig udgave af hver »karakter«.
Disse afslappede fornøjelser fik netop
deres tiltrækningskraft ved at være en
afveksling fra det stive og på trods af
alle regler langt fra gnidningsløst fun-
gerende daglige ceremoniel.

Det er blevet sagt om Christian V's
hof (1670-1699), at det daglige liv for-
mede sig »temmelig jævnt og for-
dringsløst«, og at han ikke yndede »alt
for store og vidtløftige ceremonier«. ³⁵
Sandt er det, at det store franske cere-
moniel med offentlig *lever og coucher*
(når kongen stod op og gik i seng) al-
drig vandt indpas ved det danske hof.
Alligevel forekommer det at være en
overdrivelse ligefrem at karakterisere
hoflivet som jævnt og fordringsløst.
Det, der har givet R. Mejborg – for dis-
se vurderinger stammer fra hans lille
bog om livet ved Christian V's hof – an-
ledning til at fælde denne dom, har

nok været ønsket om at tage Christian
V i forsvar mod anklagen for »Spillesy-
ge og idelig Jagen efter Fornøjelser«. ³⁶
Man kunne imidlertid også se de »jæv-
ne« fornøjelser, Mejborg har fremdra-
get, som eksempler på de ovennævnte
kompensatoriske fænomener, hvis
formløshed og relative enkelthed netop
var så attraktiv på baggrund af det
øvrige hoflivs stive og gennemregule-
rede form. Når det drejer sig om Chri-
stian V's angivelige modvilje mod den
strenge etikette, er det atter Mejborg,
der er ophavsmanden til en skæv for-
tolkning af ubestridelige fakta. ³⁷ At
Christian V gjorde knuder med hensyn
til ceremoniellet, gentagne gange strøg
forskellige poster og gav udtryk for, at
*Vi ikke synderlig elske overflødige Ce-
remonier* (min fremhævelse), kan også
tolkes ganske anderledes. I grunden er
denne adfærd blot udtryk for, at Chri-
stian V ikke lod sig tyrannisere af sin
hofmarskalk, men – på bedste Ludvig
XIV-manér, kunne man tilføje – viste
sig som ceremoniellets herre og om-
drejningspunkt.

Frederik IV (1699-1730) og Christi-
an VI (1730-1746) repræsenterer en
organisk videreudvikling af hoflivets
ceremonielle udformning. Det afgøren-
de nye er ikke ændringerne i hofkultu-
ren, men dens ændrede rammer: slot-
tene. Gennem hele sin regeringstid
havde Christian V ønsket at bygge en
værdig afløser for Københavns slot
uden at kunne realisere planerne. ³⁸
Først de roligere tider efter Store nor-
diske Krigs afslutning gav kongerne
de finansielle muligheder for at skabe
de ideelle arkitektoniske rammer for
et pragtfuldt og ritualiseret hofliv
(Frederiksberg 1708-1709, Fredens-
borg fra 1719, ombygningen af Køben-
havns slot 1724-1729, Hirschholm
1734-1744). Kulminationen på denne
udvikling var opførelsen af det første
Christiansborg 1731-1740, der hævdede
den danske konges residens op på eu-
ropæisk niveau.

Det er først under Frederik V, man kan finde træk, der minder om Bauers karakteristik af det selskabelige hof. Om man til disse træk også vil regne den udlevede og alkoholiserede monarks debaucher er lidt af et definitionsspørgsmål.³⁹ Hermed er allerede angivet, at Bauers typologi har sine begrænsninger, når den søges anvendt på danske forhold. Hvis man ønsker at forstå enevældens betydning for hofkulturen, må man som antydnet fokusere på andre træk, og jeg vil fremhæve to udviklingslinjer. For det første kan man iagttage, at tyngdepunktet forrykkes fra statsceremoniel til hofceremoniel.⁴⁰ For det andet nøjedes den danske enevælde ikke med at regulere hoffets og hovedstadens begrænsede offentlighed, men førte gennem regulering af rangforhold en helt bevidst socialpolitik til støtte for regimet.⁴¹

Fra statsceremoniel til hofceremoniel

Den første udviklingslinje, fra statsceremoniel til hofceremoniel, betød, at statsbegivenheder, der før havde udspillet sig i en bredere offentlighed, i visse tilfælde med hele folket som tilskuere, og altid med intensiv deltagelse af den danske adel, nu fandt sted i hoffets snævrere og mere eksklusive kredse, på andre lokaliteter og med andre deltagere end før. Denne ændring danner en parallel til det skift i statsopfattelsen, der kan iagttages i forbindelse med statsomvæltningen 1660: Til en vis grad forsvandt tanken om et rige eller en statsdannelse uafhængig af det kongelige hus, sådan som det er forudsætningen for valgkongedømmet, til fordel for tanken om det kongelige hus som den egentlig statsbærende institution og landene som kongeslægtes ejendom.⁴² Christian V indskærper f.eks. i sit politiske testamente fra 1683, at der *ingen forskiel giøris imel-*

*lem Kongen og Riget, som udi forrige Regiering er skeet [...] thi Rigerne hører Kongen til som sit Patrimonium og Eyendom.*⁴³

Udviklingslinjen fra stats- til hofceremoniel kan illustreres ved at kontrastere Frederik III's ovenfor nævnte kroning 1648 med Christian V's salving 1671. Kroningen 1648 fandt sted i Frue Kirke i København i mange menneskers nærvær. Salvingen 1671 fandt sted i Frederiksborg slotskirke en dagsrejse fra København. Ved kroningen 1648 spillede rigsrådet en hovedrolle, håndfæstningen blev læst op, og kongen svor sin ed. I 1671 spillede kongen hovedrollen, assisteret af de øverste hofembedsmænd, Kongeloven – den danske enevældes grundlov – blev læst op, men kongen svor ingen ed. Salvingen 1671 var angiveligt kun en devotionsakt, dvs. en snævert personlig religiøs handling for kongen, men det tømmer den ikke for politisk betydning – snarere tværtimod! Alle vidste jo, at den gik i stedet for kroningen, og i lighed med kroningen 1648 udsendtes en udførlig officiel beretning om ceremonien. Skiftet fra statsceremoniel i fuld offentlighed med bred deltagelse til hofceremoniel i snævrere kredse markerede ikke i første omgang en svækket rituel betydning, men en *anden* rituel betydning. Der blev lagt afstand til valgkongedømmets forfatning, og kongemagtens – og det vil sige majestætens – ophøjethed markeredes gennem den ceremonielt skabte distance. Distancen var ikke et udtryk for privatisering, men for kultivering og mystificering.⁴⁴

Denne kultivering fik sit måske mest prægnante udtryk gennem en af den tidlige enevældes ceremonielle nyskabelser efter udenlandsk forbillede: kongens castrum doloris i slotskirken (en rigt udsmykket katafalk med himmel, våbenskjolde og allegoriske billeder). Den nye skik tog sin begyndelse ved Frederik III's død 1670 og nåede

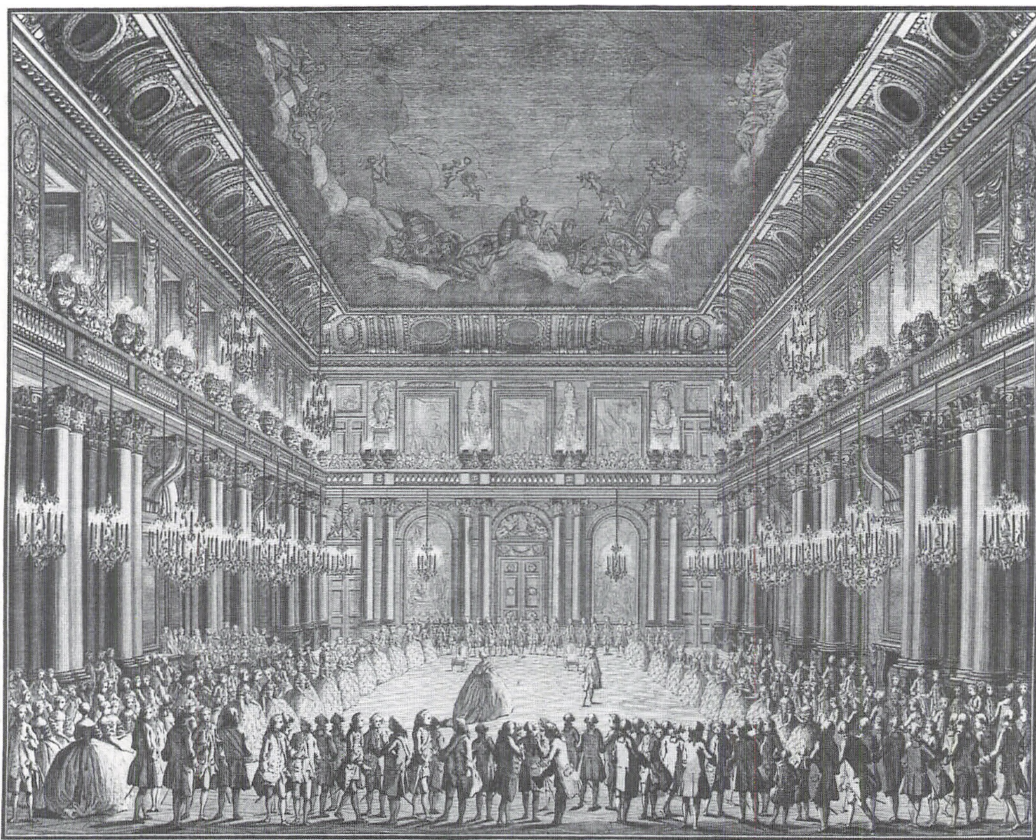
Der er ikke bevaret noget billede af Christian V's castrum doloris i 1699, men der eksisterer en skitse af en af illuminationerne i slotsgården, der repeterede temaerne fra castrum'et. Den forestiller Christian V's apoteose (ophøjelse til himlen). Omgivet af dyder og kronet af Fama (berømmelsen) stiger han til himmels og efterlader på jorden mindet om sine krigeriske og fredelige bedrifter. To puttier maler ham i Herkules' skikkelse og sikrer dermed, at beskueren forstår allegorien: Herkules var den antikke mytologis mest elskede eksempel på apoteose som belønning for fremragende bedrifter. Pennetegning af Magnus Berg, Statens Museum for Kunst, Den Kongelige Kobberstiksamling nr. 01.22. Foto: Hans Petersen.

sit højdepunkt med Christian V's castrum doloris i 1699. Hovedvægten lå nu ikke længere på den folkerige procession gennem København til Roskilde Domkirke og bisættelsen dér, men på et monument i slotskirken, der foregreb gravmælets pragt, og som overgik alt, hvad en adelsmand kunne eller måtte præstere. Når dette ses i sammenhæng med, at salvingen under enevælden normalt lå ca. et år efter tronskiftet, tegner der sig et billede af en interessant accentforskydning: Kongens person og statens biologiske, dynastiske grundlag fremhæves på bekostning af retsstiftende ceremonier og andre »overgangsriter«, som i forbindelse med et tronskifte under enevælden indskrænkede sig til råbet »Kongen er død, kongen leve«. Desuden aflagde de øverste militære og civile embedsmænd hurtigst muligt og under enkle former troskabsed til kongen.⁴⁵

Selv om de vigtigste statsbegivenheder efter enevældens indførelse udspillede sig i hoffets mere sluttede kreds, var der et element fra det gamle statsceremoniel, som ikke ændredes, men snarere udbyggedes efter enevældens indførelse. Det var de pompøse entrées og sortier, hvormed fyrstelige gæster, brude og diplomater blev ført til og fra hoffet i pragtfuldt udstyrede kareter.⁴⁶ Ved disse lejligheder bragede kanonerne på volden, livgarden stod vagt i gaderne sammen med borgervæbningen, pauker og trompeter markerede processionens gang gennem byen og siden rytmen i festlighederne på slottet, og ud på natten kunne man på fyrværkeriets størrelse aflæse betydningen af de begivenheder, der var unddraget almindelige dødeliges øjne. Med tiden udbyggedes byens deltagelse i processionerne gennem de stadig mere avancerede illuminationer og æresporte, der prydede gaderne ved sådanne lejligheder.⁴⁷

Den anden udviklingslinje, den ene-

vældige statsmagts greb om den bredere offentlighed, er egentlig et emne, der har krav på selvstændig behandling. Da det imidlertid løber sammen med hoftemaet, skal det i det mindste strejfe. Her kan det være nyttigt at inddrage barokkens egne teoretiske overvejelser om ceremonispørgsmål. En hovedkilde for enhver, der beskæftiger sig med ceremonialia omkring år 1700, er Johann Lünigs *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum*, der udkom i to statelige foliobind på hver over tusind sider med i hundredvis af festbeskrivelser og ceremonier. Alene for danske forhold drejer det sig om over 60 beskrivelser, strækkende sig fra ceremonierne ved søsættelsen af et orlogsfartøj over adelige begravelser, ridderslagninger, ambassadørmotagelser, rangforordninger og degraderinger fra adelsstanden (Griffenfeld) til forleninger, kroninger og kongelige begravelser. Godt gemt i andet binds sidste del finder man nogle teoretiske overvejelser, om og hvordan en fyrste skal udforme sit ceremoniel.⁴⁸ Lünig går ud fra, at ceremonialia er dybt samfundsrelevante spørgsmål. Alle stater består af afhængig af, at stænderne lever i et reguleret over- og underordningsforhold, der kommer til udtryk i ydre statuskendetegn. På samme måde forholder det sig staterne indbyrdes: Man omgås underordnede, ligestillede og overordnede statsdannelser, og velordnede rangforhold, der finder deres udtryk i ceremonier, er forudsætningen for fredelig sameksistens. Set fra fyrstens synspunkt er et ceremoniel ikke kun nødvendigt og nyttigt, fordi man af fyrstens husholdning plejer at slutte sig til hans viden og evne til at regere, og fordi de udenrigspolitiske relationer reguleres ved hjælp af ceremoniellet. Nej, ceremonialvæsenet er tillige det vigtigste redskab for »das gantze Polizey Wesen«. Med dette begreb, Polizey, betegnede man i tidlig moderne tid den ekspanderende statsmagts regulering

INTERIEUR DE LA GRANDE SALE DU CHATEAU ROYAL DE CHRISTIANSBOURG

A COPENHAGUE ORDONNÉE PAR LE ROY FREDERIC V POUR LE MARIAGE DE CHRISTIAN VII ROY DE DANNEMARC ET DE NORVEGE AUJOURDHUY REGNANT AVEC CAROLINE MATILDE PRINCESSE DE LA GRANDE BRETAGNE ET TERMINÉE LORS DU MARIAGE DE LEUR MAIESTES LE VIII NOVEMBRE MDCCLXVI

Først efter Store nordiske Krigs afslutning fik de danske konger endelig magt, som de havde agt, med hensyn til enevældens arkitektoniske iscenesættelse. Christian VI realiserede drømmen og lod i årene 1731-1740 opføre en residens på europæisk niveau: Det første Christiansborg. Det kostede knapt 3 millioner rd., tre fjerdedele af et helt års statsindtægter, og så var det endda ikke færdigindrettet! Bedre end gennem en størrelsesmæssig sammenligning med det gamle Københavns slot træder det arkitektoniske budskab dog frem, når bygningen ses som ramme for det hofliv, den var skabt til – her illustreret ved et stik af et hofbal i riddersalen, der først blev udsmykket til Christian VII's bryllup 1766. Stik af J.G. Bradt 1768 efter tegning af N.-H. Jardin, Det Kongelige Biblioteks billedsamling.

af sociale og erhvervsmæssige forhold, altså socialpolitik i bred forstand. Det, Lünig tænker på, er nok frem for alt rangforordninger og de mange såkaldte luksusforordninger, der nøje regulerede den pragt, de forskellige sociale rangklasser måtte anvende i forbindelse med bryllupper, begravelser etc.⁴⁹

Meget af dette kan umiddelbart synes at ligge hofkulturen temmelig

fjernt, men her er det vigtigt ikke at læse hen over Lünigs pointe. Han viser, i hvilken større sammenhæng vi skal se hofkulturen i årene omkring år 1700, hvor den ceremonielle hoftype havde sin største blomstring: nemlig i den brede, politiske og socialhistoriske sammenhæng. Et afsluttende eksempel skal tydeliggøre dette.

I 1695 indgik kronprins Frederik

(IV) ægteskab med prinsesse Louise af Mecklenborg-Güstrow.⁵⁰ Hun og hendes følge blev hentet af en lille flåde og gjorde den 5. december deres indtog i København. De blev modtaget af kronprinsen ledsaget af et talstærkt følge, der bestod af kongens øverste civile og militære embedsmænd plus medlemmerne af den særlige form for højadel af kongens nåde, som enevælden havde skabt: greverne og baronerne.⁵¹ I ceremoniellet er dette udtrykt ved, at følget skal bestå af medlemmer af de første tre rangklasser, og de skulle selvfølgelig køre eller ride i den orden, rangforordningen foreskrev. Alene de kørende rangpersoner fyldte 75 karosser! Ved modtagelsen på slottet måtte alle medlemmer af de tre første rangklasser samt alle hofbetjente, som var optegnede i rangforordningen overhovedet, følge med til det første forgemak. Til det inderste gemak slap kun dannebrogssridderne⁵² – endnu en enevældig kreation – elefantridderne, kammerjunkere og de relevante hofembedsmænd. Ved selve brylluppet, festbanketten og de næste dages festligheder gentog mønsteret sig: Hele tiden var de øverste tre rangklasser til stede. Medlemmerne af disse tre rangklasser tilhørte alle adelen, men ikke længere alene fødselsadelen. Den enevældige konges magt udstrakte sig ikke mindst over sociale prestigespørgsmål, og ifølge den seneste rangforordning 1693 medførte et embede i de tre øverste rangklasser automatisk arveligt adelskab. Den gamle fødselsadel havde derimod ikke engang plads i rangforordningen, medmindre den skaffede sig et embede eller en ærestitel – alt sammen af kongens nåde.

Hvor langt er dette billede dog ikke fra den før omtalte barnedåb for Frederikke Amalie i 1649! Den adel, der dengang fylkedes i riddersalen ifølge gammel ret, var i 1695 helt stødt ud i mørket. Eller rettere sagt: Var den til stede, havde det anden årsag, nemlig

kongens nåde. I begge tilfælde udtrykte hofkulturens pomp og pragt præcist og nuanceret de samfundsmæssige magtforhold. I første tilfælde kongemagtens forbundethed med den statsbærende og traditionelt privilegerede adelsstand. I andet tilfælde den enevældige monark omgivet af sine egne kreaturer: Højadelige, riddere og militære og civile topembedsmænd, der alle skyldte kongen deres privilegerede stilling.

Noter:

1. Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 2. udg. Darmstadt 1965, s. 14-24. En historisk funderet kritik af Habermas' »repräsentative Öffentlichkeit« findes dog hos Jörg Jochen Berns: *Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Auskünfte der deutschen Zeitungs- und Zeremonielschriften des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit*, *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur* 11, 1982, s. 315-349.
2. Roger Chartier: *Pouvoirs et limites de la représentation. Sur l'œuvre de Louis Marin*, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 49, 1994, s. 407-418.
3. Se f.eks. forskningsoversigten i Volker Bauer: *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Versuch einer Typologie* (Frühe Neuzeit 12), Tübingen 1993, s. 9-32, og Aloys Winterling: *Der Hof der Kurfürsten von Köln 1688-1794. Eine Fallstudie zur Bedeutung »absolutistischer« Hofhaltung* (Veröffentlichungen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln 15), Bonn 1986, s. 3-32.
4. Torben Krogh: *Hofballetten under Christian IV og Frederik III. En teaterhistorisk Studie*. (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 180), 1939, s. 4.
5. Følgende to samleværker giver indtryk af de seneste årtiers europæiske forskning: Ronald G. Asch & Adolf M. Birke, red.: *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, Oxford 1991; August Buck, Georg Kauffmann, Blake Lee Spahr & Conrad Wiedemann, red.: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*, 3 bd. (Wolfenbü-

- teler Arbeiten zur Barockforschung 8-10), Hamburg 1981.
6. Norbert Elias: *Die Höfische Gesellschaft*, Darmstadt 1983 (førsteudgave 1969; værket er dog i alt væsentligt skrevet omkring 1930); Jürgen Freiherr von Kruedener: *Die Rolle des Hofes im Absolutismus* (Forschingen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 19), Stuttgart 1973. Typiske eksempler på receptionen af de Elias-Kruedener'ske teser i form af henholdsvis en oversigtsartikel og en case-study er: Rudolf Vierhaus: Höfe und höfische Gesellschaft in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert, *Absolutismus*, red. Ernst Hinrichs, Frankfurt am Main 1986, s. 116-137, og Karin Plodeck: *Hofstruktur und Hofzeremoniell in Brandenburg-Ansbach vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Zur Rolle des Herrschaftskultes im absolutistischen Gesellschafts- und Herrschaftssystem*, Ansbach 1972. En gennemgribende kritik af Elias giver Jeroen Duindam: *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern European Court*, Amsterdam 1995. Jvf. også Bauer (se note 3), s. 33-39.
 7. Bauer (se note 3), s. 55-80.
 8. Den, der søger en hurtig orientering i den ældre danske, kulturhistoriske traditions resultater mht. til hofkulturen, vil i Otto Andrup's og Louis Bobés bidrag til de første tre bind af Julius Clausen & Torben Krogh, red.: *Danmark i Fest og Glæde*, 1935, finde en let tilgængelig opsummering, desværre fuldstændig uden henvisninger. Dem finder man til gengæld i Helge Gamrath's og Nils G. Bartholdy's bidrag om livet på Københavns slot henholdsvis det første Christiansborg i Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norn, red.: *Christiansborg slot*, bd. 1, 1975, s. 48-166 og s. 315-380. Gamrath og Bartholdy ajourfører den ældre traditions resultater, frem for alt hvad det bygningshistoriske angår, men tilfører ikke grundlæggende nye synspunkter. Det relevante afsnit i Jens Hougaard m.fl.: *Dansk litteraturhistorie 3. Stænderkultur og enevælde 1620-1746*, 1983, s. 191-263, bringer intet nyt.
 9. I *Danske Magazin* 5, 1751, s. 1-12, findes aftrykt en række meget illustrative breve angående hofkulturen under Christian III, deriblandt det omtalte om hovedsmykket (s. 4).
 10. Steffen Heiberg: *Christian IV. Monarken, mennesket og myten*, 1988, s. 16-17 og 19-20; Clausen & Krogh (se note 8) 1, s. 265, 310-318, 332-335; S.M. Gjellerup: Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660, *Historisk Tidsskrift* 4. rk. IV, 1873-1874, s. 1-42; Emil Madsen: Forskellige Forhold ved den danske Hofstat i det 16. Aarhundrede, særlig dets anden Halvdel, *Historisk Tidsskrift* 7. rk. III, 1900-1902, s. 399-454; Emil Madsen: De kongelige Stalde og Stutterier i det 16. Aarhundrede, *Fra Arkiv og Museum* 2, 1903-1905, s. 421-462, særligt s. 434-436; Emil Madsen: Leverancer og Leverandører til det danske Hof i 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede, *Fra Arkiv og Museum* 3, 1905-1908, s. 491-572. Emil Madsens artikler er rene guldgruber af konkrete og pålidelige oplysninger.
 11. Madsen: Leverancer (se note 10), s. 521.
 12. V.A. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ* 2, 1889-90, s. 37-38; *Danmarks Kirker* 3, (*Københavns Amt* 4, *Roskilde Domkirke*), 1951-53, s. 1836-1843; Troels Lund: *Dagligliv i Norden i det sekstende Århundrede* 7, 6. udg., 1969, s. 470-472.
 13. Se f.eks. *Danske Magazin* 3. rk. VI, 1860, s. 13 (kroningen 1537), og *Kancelliets brev-bøger* 1.12.1555, 2.4.1559, 16.4.1577, 25.3.1584, 7.5.1596, 3.4.1634 og 2.5.1645. Herefter hørte skikken tilsyneladende op. Også landets øvrige stænder måtte yde deres ved de forskellige statsbegivenheder: Bønderne måtte stille transportkapacitet til rådighed, og gejstlighed og borgerskab måtte udlåne service, sengetøj mm.
 14. Mogens Bencard: *Sølv møbler*, 1992; Mogens Bencard & G.A. Markova: *Christian 4.s pragtsølv og kongens forbindelser med Rusland*, 1988.
 15. *Christian IV og Europa. Den 19. Europarådsudstilling Danmark 1988*, red. Steffen Heiberg, 1988, s. 116-121.
 16. Kjeld de Fine Licht: Arkitektur. Manierismens fortsættelse, Svend Ellehøj, red.: *Christian IV's verden*, 1988, s. 336-377. Hugo Johannsen: Regna Firmat Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schloßkirche Christians IV. zu Frederiksborg, *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art*, 1974, s. 67-140. Johannsens påvisning af manieristisk, kejslerlig triumfarkitektur i slotskirkens udsmykning viser tydeligt, hvilke associationer Christian IV ønskede at vække. Johannsens anvendelse af Christian IV's kroning 1596 som fortolkningsnøgle til slotskirkens heterogene udsmykning er imidlertid metodisk problematisk og hænger på en ikke særligt overbevisende kobling mellem Kristi dåb (på kirkedøren) og kongens salving.
 17. Krogh: *Hofballetten* (se note 4); J. Paludan: Om Dramaets Udvikling i Danmark mellem Skolekomedien og Holberg, *Historisk Tidsskrift* 5. rk. II, 1880-81, s. 1-84.
 18. H.D. Schepelern & Ulla Houkjær: *The Kronborg Series. King Christian IV and his Pictures of Early Danish History*, 1988 (et godt eksempel på, at ikke fulde projekter

- kan have stor kultur- og ideologihistorisk interesse).
19. Ole Kongsted: Den verdslige »rex splendens«. Musikken som repræsentativ kunst ved Christian IV's hof, i *Christian IV's verden*, 1988 (se note 16), s. 433-464. I øvrigt henvises til ovennævnte katalog: *Christian IV og Europa* (se note 15).
 20. Heiberg: *Christian IV* (se note 10), s. 328-335. Hovedkilden til denne begivenhed er Charles Ogiers latinske dagbog, der findes i dansk oversættelse med supplerende oplysninger: Charles Ogier: *Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634* (Julius Clausen & P.Fr. Rist, udg.: Memoirer og Breve 20, 1914, genoptryk 1969). Jvf. også Mara R. Wade: Heinrich Schütz and »det Store Bilager« in Copenhagen (1634), *Schütz-Jahrbuch* 11, 1989, s. 32-52. I nær fremtid vil Mara Wade udgive en monografi om det Store Bilager i serien *Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*.
 21. Ved Christian IV's kroning 1596 introduceredes dette lån fra romansk festkultur; Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8) 1, s. 336-341; Torben Krogh: Optogsbilleder fra Christian IV's Kroningsfest, *Tilskueren* 1938, 2, s. 187-198. Jvf. også Mara Wade: The Politics of Splendor. Christian IV of Denmark's Hamburg Pageant (1603), *Brückenschläge. Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen*, red. Martin Bircher & Guillaume van Gemert (Chloe. Beihefte zum Daphnis 23), Amsterdam 1995, s. 25-39, og Helen Watanabe-O'Kelly: *Triumphall Sheus. Tournaments at German-speaking Courts in their European Context 1560-1730*, Berlin 1992.
 22. Krogh: *Hofballetten* (se note 4); Sara Smart: *Doppelte Freude der Musen. Court Festivities in Brunswick-Wolfenbüttel 1642-1700* (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 19), Wiesbaden 1989.
 23. Jvf. også Steffen Heiberg: Kongelig reputation og adelig kultur, *Struktur og funktion. Festschrift til Erling Ladewig Petersen*, red. Carsten Due Nielsen m.fl., 1994, s. 186-200. Jeg kan ikke dele Steffen Heibergs opfattelse, at de adeliges massive deltagelse i hofkulturen fra det store bilager af (1634) »var et udtryk for et nyt syn på adelens opgaver og samfundsmæssige funktioner, der peger frem mod enevælden«; Heiberg: *Christian IV* (se note 10), s. 332. Det er vel ikke sådan, at al adelig deltagelse i hoffet og enhver styrkelse af kongemagten peger frem mod enevælden? Der er snarere tale om forskydninger inden for rammerne af ét og samme sociopolitiske system.
 24. P.W. Becker: *Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering af udenlandske Archiver* 1-2, 1847-1857, 1, s. 11; Th. Thaulow: Hof og Hofliv under Kong Frederik III, *Historiske Meddelelser om København* 2. rk. IV, 1929-30, s. 1-69.
 25. Caspar Erasmus Brochmand: *Den Stormec-tige Høybaarne Førstis oc Herris / Her Friderich den Tredies [...] Kongelige Kronings [...] Korte Beskriffuelse*, 1650; Jørgen Hein: Frederik III's kroning og regalier, *Historisk Tidsskrift* 1990, s. 64-82. I modsætning til, hvad Bobé skriver (Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8) 2, s. 155) blev der ikke foretaget ridderslagninger i kirken efter kroningen, men først to dage senere i forbindelse med forleningen af Slesvig, hvor Frederik III slog 32 adelige, deriblandt syv rigsråder, til riddere; J.L. Wolf: *Encomion Regni Daniæ*, 1654, s. 333-334.
 26. R. Mejborg: *Billeder af Livet ved Christian den Femtes Hof samt andre Bidrag til Danmarks ældre Culturhistorie*, 1882, s. 89-93; Krogh: *Hofballetten* (se note 4), s. 56-57. Den svenske gesandt Durel angiver en lidt mere beskeden kortège, men immervæk 30-33 karrusser; Becker: *Samlinger* (se note 24) 1, s. 22-23.
 27. Edvard Holm: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720* 1-2, 1885-86, 1, s. 18; Gamrath i Hvidt, Ellehøj & Norn: *Christiansborg* (se note 8), s. 122; Gunnar Olsen & Finn Askgaard: *Danmarks Historie* 8. *Den unge enevælde 1660-1721*, 3. udg. 1977, s. 308.
 28. Carl Christiansen: *Bidrag til dansk Stats-husholdnings Historie under de to første Enevoldskonger* 1-2, 1908-22, 1, s. 483-492; 2, s. 841-861. Samme billede tegner sig, hvis man tager udgangspunkt i det antal retter (dvs. anretninger af én slags spise til otte personer, jvf. Thaulow: *Hof* (se note 24), s. 26), hofkøkkenet dagligt leverede: i 1621: mindst 202, i 1650: 246, i 1658-60: i gennemsnit 268, i 1663: 345, i 1668: 242; *Kancelliets brevbøger* 3.5.1621; Rigsarkivet, Christoffer Sehesteds privatarkiv (privatarkiv nr. 7099) pk. 12, s. 10, 125.
 29. K.E. Jordt Jørgensen: *Stanislaw Lubienicki. Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrhundert* (Kirche im Osten 5), Göttingen 1968, s. 62-78; K.E. Jordt Jørgensen: De antitrinitariske Kollokvier i København i februar 1661, *Kirkehistoriske Samlinger* 1973, s. 46-86.
 30. Claudia Schnitzer: Königreiche – Wirtschaften – Bauernhochzeiten. Zeremonielltragende und -unterwandernde Spielformen höfischer Maskerade, *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, red. Jörg Jochen Berns & Thomas Rahn (Frühe Neuzeit 25), Tübingen 1995, s. 280-331.

31. Depeche fra J. v. Goës til kejser Leopold 3.12.1661 g.st., Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (Rigsarkivet, Danicafilm, arkiv nr. 550 rl. 13). Lignende arrangementer fandt sted i 1663 ved det kursachsiske besøg og i 1668, da den gottorpske hertug var gæst: *Danske Samlinger* 2. rk. II, 1872-73, s. 154; *Tidsskrift for Kunstindustri* 1, 1895, s. 142; Becker: *Samlinger* (se note 24) 2, s. 232-234.
32. Thaulow: *Hof* (se note 24), s. 7-12.
33. R. Molesworth: *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*, London 1694, s. 174.
34. Siden også ved de kursachsiske besøg i 1663 og 1666: Paludan: Om Dramaets Udvikling (se note 17), s. 56-58; Krogh: *Hofballetten* (se note 4), s. 52-54; *Danske Samlinger* 2. rk. II, 1872-73, s. 162.
35. Holm: *Danmark-Norges indre Historie* (se note 27) 1, s. 15, 19-20; Gamrath i Hvidt, Ellehøj & Norn: *Christiansborg* (se note 8), s. 133. Begge bygger på Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 30-46, 63-88.
36. Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 39.
37. Sst., s. 63-64.
38. Hakon Lund: Christian V's projekter, i Hvidt, Ellehøj & Norn: *Christiansborg* (se note 8), s. 167-178.
39. Bartholdy sst., s. 337.
40. Jvf. Ralph E. Giesey: *Cérémonial et puissance souveraine. France, XVe-XVIIe siècles* (Cahiers des Annales 41), Paris 1987, s. 67-86; Ralph E. Giesey: The King Imagined, *The Political Culture of the Old Regime*, ed. Keith Michael Baker (The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture 1), Oxford 1987, s. 41-59.
41. Jvf. Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen mellem privilegier og rang i tiden 1660-1730, *Historisk Tidsskrift* 12. rk. V, 1971, s. 577-648.
42. Sebastian Olden-Jørgensen: Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven. Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til november 1665, *Historisk Tidsskrift* 1993, s. 295-321, særlig s. 300-301.
43. J.J.A. Worsaae: *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*, 1860, s. 20.
44. Jvf. Brochmands ovenfor anførte beskrivelse af kroningen 1648 og Johan Vandal: *Den Stormægtigste og Høybaarne Arffve-Konnings og Monarchs / HER CHRJSTJIAN DEN FEMTES [...] Kongelige Salvings [...] Sandfærdige Beskriffvelse*, 1671. Povl Eller: *Salvingerne på Frederiksborg*, 1976, er mere beskrivende end analyserende.
45. Birgitte Bøggild Johannsen: Til Evig Ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, red. Hugo Johannsen, 1983, s. 155-180.
46. Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 63-88; den pragtfulde karet er beskrevet i fodnoten s. 67-68.
47. Flere eksempler i Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8), bd. 2-3.
48. Johann Lünig: *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum*, 1-2, Leipzig 1719-20, 2, s. 1334-1335. Jvf. André Holenstein: Huldigung und Herrschaftszeremoniell im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung, *Zum Wandel von Zeremoniell und Gesellschaftsritualen in der Zeit der Aufklärung*, red. Klaus Gerteis (Aufklärung 6, Heft 2), Hamburg 1992, s. 22-46. Holenstein og Berns (se note 1) bygger meget på Lünig, men tager først og fremmest udgangspunkt i indledningen til første bind, hvor ceremoniel-fænomenet afledes af arvesynden og den faldne menneskenatur's ulighed, nydelsessyge og trang til selvhævdelse. Lünigs ovennævnte overvejelser er derimod langt mere positive, og både Berns og Holenstein ser efter min opfattelse alt for meget det 17. århundredes ceremoniel gennem oplysningstidens briller, præget af kritisk distance og delvis fremmedgørelse over for fænomenet.
49. Leon Jespersen: Forbuds-Danmark anno 1660, *Siden Saxo* 7, 1990, nr. 4, s. 26-34.
50. *Danske Samlinger* 2. rk. VI, 1877-79, s. 100-115; Mejborg: *Billeder* (se note 26), s. 103-114; Clausen & Krogh: *Danmark i Fest og Glæde* (se note 8), 2, s. 151-154.
51. Birgit Bjerre Jensen: Christian V's greve- og friherreprivilegier, *Arkiv* 2, 1968-69, s. 89-135.
52. Bartholdy: Adelsbegrebet (se note 41), s. 630-632.

Norsk lokalhistorie mot tusenårsskiftet

Harald Winge

Fortid og Nutid marts 1996, s. 21-37

I Norge har lokalhistorien siden det 20. århundredes begyndelse været en anerkendt og flittigt dyrket genre, også blandt professionelle historikere. I denne artikkel beskriver og vurderer Harald Winge genrens utvikling. Han påpeger, at den stigende professionalisering af det lokalhistoriske arbejde gjennom de seneste årtier ikke alltid har medført nogen avgjørende kvalitativ endring i henseende til problemformulering og syntese. Siden etableringen i 1930'erne af mønsteret for den professionelle historikers udarbejdelse af lokalhistoriske fremstillinger er genrens fornyelse næsten udelukkende kommet fra nabovidenskaber som geografi og etnologi.

Harald Winge, f. 1940, magister i etnologi 1969. Siden 1987 leder af Norsk lokalhistorisk institutt, Postboks 4017, Ullevål Hageby, N-0806 Oslo.

Lokalhistorie i Norge er både en faglig disiplin og en folkebevegelse.¹ Slik har det vært helt siden den moderne lokalhistoriske impuls så dagens lys tidlig på 1900-tallet. Dette dobbeltforhold manifesterer seg på den ene siden ved at norske historikere gjennom hele 1900-tallet har vært interessert i å drive lokalhistorisk forskning i form av oppdragsarbeid beregnet på et bredt publikum, ved at de samme historikere gjerne debatterer lokalhistoriske mål og midler, og ved at lokalhistorie i dag vies betydelig faglig oppmerksomhet ved våre universiteter og distrikthøgskoler. På den andre siden har vi den store amatørinteressen som nå finnes over hele landet og i alle samfunnslag, og som kommer til uttrykk dels gjennom oppslutningen om de lokale historielagene, dels gjennom alle de lokalhistoriske bokverk, periodika og andre publikasjoner som blir til på lokale initiativ, og som finner avsetning i lokalsamfunnene, ofte i relativt høye opplag.

I denne artikkelen skal vi se nærmere på visse deler av denne litteraturen.

13. Vihj systematisering:

Norsk lokalhistorisk litteratur: Genre

Den norske lokalhistoriske litteraturen har visse særtrekk, som ytrer seg i form av en rekke faste gener. Sentralt står *bygdeboka*, som hører hjemme i landdistriktene og som vanligvis har dagens kommune som geografisk avgrensning. Bygdebøker er forholdsvis store verk, som bare i de sjeldneste tilfeller rommes innenfor ett bind. Mange kommuner kan vise fram både fire, seks og åtte binds bygdebøker, på til sammen flere tusen sider.

Den tradisjonelle bygdeboka har to hovedkomponenter. Det er for det ene *gårds- og slektshistorien*, som forteller historien om én og én gård, ett og ett bosted, fra så langt tilbake som man kan vite noe, og fram mot dagen i dag, og for det andre *den generelle bygdehistorien*, som inneholder historien om hele bygdesamfunnet sett under ett. Det er en vanlig oppfatning blant historieinteresserte mennesker over det meste av det rurale Norge at et hvert sted bør ha et komplett bygdebokverk, altså både gårds- og slektshistorie og generell bygdehistorie. For byene

(kjøpstedene) skrives normalt ikke individualiserende bostedshistorie, bare *generell byhistorie*. Mellom generell bygdehistorie og generell byhistorie er forskjellene ikke større enn at de to i praksis kan anses som samme genre. Hit kan man også regne *distriktshistorien*, dvs. historien om enheter større enn den enkelte kommune, f.eks. et gammelt fogderi eller et fylke (amt).

Årlig utkommer det i Norge mellom 20 og 50 bind av den type bokverk som vi her taler om, og som vi kanskje kan kalle lokalhistoriens »flaggskip«. Dette er hovedverkene innenfor norsk lokalhistorie, og de tar normalt sikte på å dekke det man der og da oppfatter som de viktigste sider ved fortiden.

Som en genre for seg kan man regne de lokal- eller regionalhistoriske *årbøkene*. År om annet kommer det nå ut mellom 250 og 300 slike publikasjoner, høyst forskjellige med hensyn til innholdsmessige pretensjoner, utstyr og omfang. Om vi regner med at gjennomsnittlig ti skribenter slipper til i hver årbok o.l., betyr det at over 2.500 interesserte og skrivelystne personer, for det meste amatører, årlig kommer til orde i disse publikasjonene.

I tillegg til hovedverkene og årbøkene finnes det en meget omfattende gruppe av allehånde *andre lokalhistoriske arbeider* – det være seg bedriftshistorie, foreningshistorie, skolehistorie, kirkehistorie, veihistorie, båthistorie, krigshistorie, slektshistorie osv. osv. Dette er alt sammen litteratur som tar for seg én bestemt hendelse, én bestemt samfunnssektor, ett bestemt tema, og som ikke tar sikte på en framstilling som favner om hele lokalsamfunnet, slik bygdeboka og by- og distriktshistorien gjør. Bibliografier utgitt av Universitetsbiblioteket i Oslo viser at det årlig ble publisert ca. 650 titler »annen lokalhistorisk litteratur« i tiden 1971-1990, mens det tilsvarende tallet for tidsrommet 1946-1970 var ca. 400.² Kvantitativt sett er det altså

denne mangfoldige gruppen av arbeider som er størst.

Historielag og lokalsamlinger

De fleste av årbøkene og en god del »andre lokalhistoriske arbeider« blir utgitt av lokale eller regionale *historielag*. I landets 435 kommuner finnes det pr. idag godt og vel 500 slike lag. Når det finnes flere lag enn kommuner, samtidig som enkelte kommuner mangler lokale historielag, skyldes det at i en del storkommuner, som er oppstått ved sammenslåing av flere mindre kommuner, er det ikke skjedd en tilsvarende samling av de gamle historielagene. I tillegg er det i de siste årene oppstått en del såkalte *bydelslag* i de større byene.

Egne *arbeiderhistorielag* er også kommet til, delvis i reaksjon mot eldre historielags tradisjonelle fokusering av visse samfunnsgrupper og ignorering av andre, likeså egne *kysthistorielag*, som en tilsvarende reaksjon mot en velkjent tendens både i kildemateriale og blant lokalhistorikere til å framheve jord og bonde, ofte på bekostning av de maritime næringer.

Antall medlemmer pr. historielag varierer fra en håndfull til over tusen, og et samlet, pålitelig medlemstall foreligger ikke, men kanskje ligger det på omtrent hundre tusen.

Av *lokalhistoriske samlinger* (lokalsamlinger), dvs. institusjoner som tar vare på privat, lokalt kildemateriale, blir det stadig flere, men det er vanskelig å gi et eksakt tall, for institusjonene er av forskjellige typer. I alt finnes det kanskje bortimot 100 selvstendige arkivinstitusjoner av denne typen, men i tillegg sitter ganske mange museer og biblioteker med samlinger som i varierende grad kan kalles lokalsamlinger i denne forstand.

Likeså synes *skolefaget* »lokal historie« å vinne terreng. Denne utviklin-

gen har støtte av de sentrale myndigheter, men i praksis står og faller faget med de lærerkrefter som finnes ved den enkelte skole.

Nærmere om hovedgenrene

~~Gårds- og slektshistorie er en egenartet norsk genre, som ikke synes å være dyrket i andre land, og som omfatter a) trekk av den enkelte gårdens eller det enkelte bostedets demografiske, økonomiske, sosiale og kulturelle historie, og b) opplysninger om hvert enkelt individ, hver enkelt familie som har bodd der.~~

Bostedene er i dag av høyst forskjellige typer, men over det meste av Norge regner man enkeltgården som den typiske bosetningsformen i eldre tid, og i alle bygder er hele det bebodde området fullstendig dekket topografisk av slike opprinnelige enkeltgårdsområder.

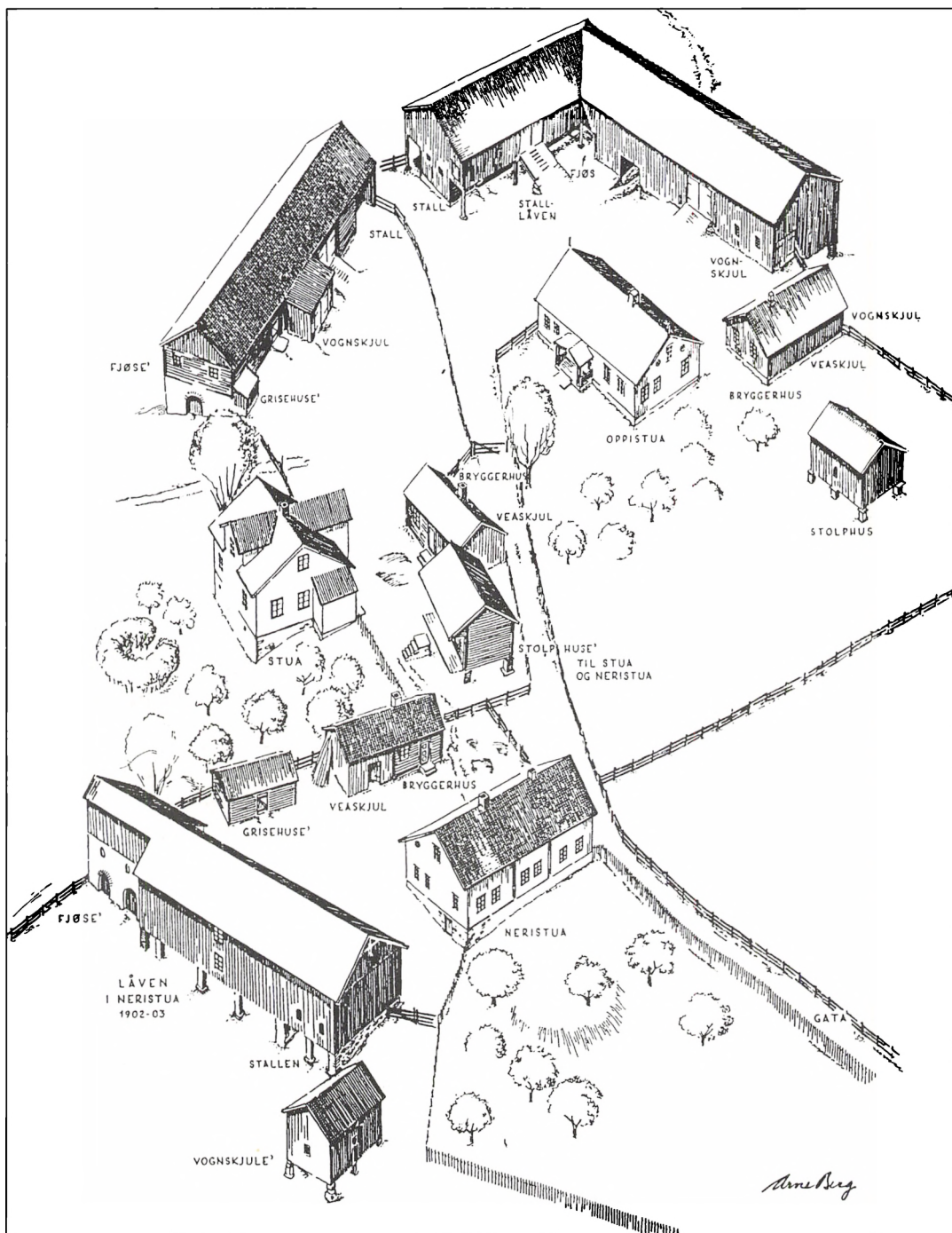
Disse gårdsområdene kan for det første iakttas i terrenget, der de opptrer som relativt lett identifiserbare enheter, avgrenset fra hverandre ved grenser av gjennomgående høy historisk stabilitet, grenser som ofte faller sammen med topografiske skillelinjer (bekker, høydedrag); de har egne navn, gårdsnavn, som har vært de samme gjennom tusen år eller mer, bare underkastet språkutviklingens normale, lydige endringer; de har vært mer eller mindre kontinuerlig bebodd og dyrket i ett til to tusen år. Og de samme enhetene kan, for det andre, gjenfinnes under sine individuelle navn i skriftlig kildemateriale av ulik art fra middelalderen og framover – i diplomer, skattelister, matrikler, kirkebøker, folketellinger, skifter, tingbøker osv. Gårdene har etterlatt seg tallrike spor i disse kildene. De norske gårdene er altså enheter som *kan* studeres historisk, særlig fra 1600-tallet og framover.

Praktisk talt et hvert gårdsområde

vil naturligvis i århundrenes løp være blitt mer eller mindre oppdelt, i to, fire, seks mindre gårder, som fremdeles kan være jordbruksenheter, eller som kan ha blitt delt videre i femti, hundre eller tusen boligenheter, som til sammen dekker det samme geografiske området som en gang var enkeltgården. Hvert enkelt bosted som nå eksisterer innenfor dette området, eller som man har kunnskap om en gang eksisterte, får sin historie individuelt skissert i den typiske gårds- og slektshistorien av i dag. Det vanligste er at også helt nye bosteder, f.eks. villabebygelse og mindre tettsteder, behandles individuelt i slike bokverk, men i en god del tilfeller behandles bare den bosetningen som eksisterte før et visst tidspunkt, f.eks. 1940 eller 1965; sistnevnte år ble en lang rekke småkommuner slått sammen til større enheter.

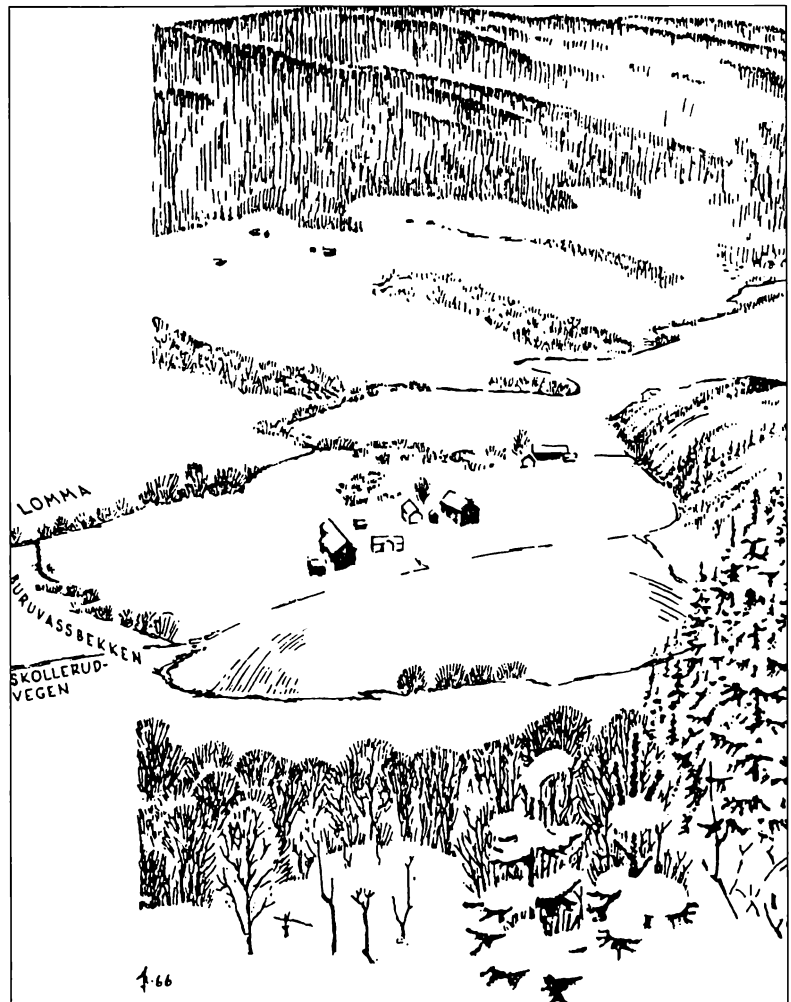
Utgangspunktet for gårdshistorien er hele det opprinnelige gårdsområdet. De vanligste komponentene i denne historien er opplysninger om gårdens beliggenhet, grenser, topografi og jordsmonn, om gårdens alder, om navn og fornminner, om eventuell ødetid, om hvordan bruksdelingen av gården er skjedd (bruk = gårdpart som drives for seg), om utsæd, avling og krøtterhold på de enkelte bruk fra 1600-tallet og framover, om gårdens »herligheter«, dvs. utmark, seter, skog, fiske, kvern, sagbruk etc., om bygningshistorie og folketall.

Det annet hovedtema i denne type bøker er menneskene. Også her er framstillingen individualiserende. De som har bebodd disse bostedene blir presentert én og én, med navns nevne, i én og én familie om gangen, så langt vi kjenner dem, vanligvis fra annen halvdel av 1600-tallet og framover til i dag, gjerne helt opp til tryknings-tidspunktet. Vanlige opplysninger om mann og kone er navn, år (og eventuelt dato) for fødsel/dåp, ekteskapsinngåelse og død/begravelse. Alle ekteparets

Eksempel på norsk gårdsbebyggelse i eldre tid. Rekonstruksjonstegning av tunet på den tre-delte gården Skollerud i Bærum like vest for Oslo. Tegningen er tatt fra Arne Berg, Norske gardstun, Oslo 1968, s. 25. Rekonstruksjonen gjelder tidspunktet ca. 1895, og er foretatt på grunnlag av skriftlige og muntlige kilder. Denne gården, som etter navnet å dømme kan stamme fra høymiddelalderen, var på dette tidspunktet delt i tre bruk. Hvert bruk har sin stue eller hovedbygning og fullt sett med uthusbygninger. Den dyrkbare jorda lå ennå i teigblanding. Utskiftning ble foretatt 1910-1912. Tegning: Arne Berg. Denne og følgende tegninger er gjengitt her med tegnerens tillatelse.

Den norske enkeltgård-
en. Samme gård, Skol-
lerud i Bærum, slik den
ligger i terrenget, med
hele gårdsområdet gan-
ske klart avgrenset fra
nabogårdene ved høyde-
drag, bekk (Buruvass-
bekken) og elv (Lomma).
Tegningen forestiller si-
tuasjonen etter utskift-
ningen i 1910-1912, da
en av brukerne hadde
flyttet sine bygninger ut
av det gamle fellestunet.
Tegning: Arne Berg.

barn blir nevnt med navn og fødselsdato/-år, og det blir fortalt kort hvordan det gikk med hver enkelt av dem: Noen døde kanskje tidlig, noen ble kanskje gift til andre, navngitte bosteder i samme bygd (hvor man kan lese videre om dem) eller utenbygds (og finnes kanskje omtalt i bygdebøker der), én sønn eller datter overtok kanskje foreldrenes gård, og dannet i så fall den neste familie som omtales under dette bosted. Slik fortsetter det, til alle bosteder og familier på vedkommende gårdsområde har fått sin individuelle historie kort fortalt. Og slik tas gårdsområde for gårdsområde, til hele bygda eller kommunen er dekket.

Det er, som man vil forstå, ikke tale om slektshistorie i vanlig forstand, i det framstillingen ikke tar for seg hver enkelt slekt i sammenheng. Riktignok er det å kalle det en brukerhistorie (bruker = oppsitter), for det er det individuelle bruk og de tilhørende familier i kronologisk orden som bestemmer disse bøkens disposisjon.

Normalt begrenses personalhistorien til de mennesker som har bodd hele sitt liv i bygda; når noen flytter ut, blir det kanskje sagt hvor hen, hvis det er kjent, men vedkommende blir oftest ikke fulgt videre. Det finnes imidlertid også eksempler på at forfatteren systematisk »forfølger« utflytterne, ikke ba-

re til nabobygda, til nærmeste by eller til hovedstaden, men helt til Amerika, og gjør rede for deres karrierer og etterkommere i de fremmede omgivelser, helt opp til i dag.³

Ved et bygdebokarbeid blir som regel gårds- og slektshistorien skrevet først. Deretter forestår arbeidet med bygdas eller kommunens generelle historie.

Hensikten med *den generelle bygde- og byhistorien* er som nevnt å skrive en framstilling av *hele* lokalsamfunnets historie. Mange, kanskje de fleste slike verk har hva man kan kalle en »totalhistorisk ambisjon«, dvs. at forfatteren tar sikte på å prestere en bred, samfunnshistorisk framstilling, der alle vesentlige sider av den lokale fortiden er trukket inn – befolkningshistorie, økonomiske, sosiale, politiske, kulturelle og religiøse forhold. Men generell lokalhistorie skrives på ulike måter.

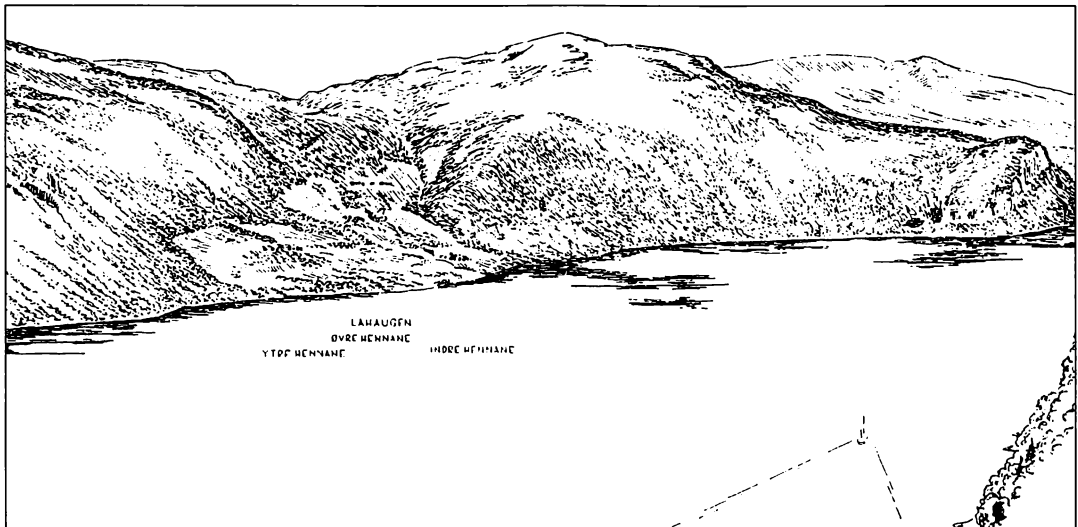
Kort fortalt har man i Norge tradisjonelt operert med et hovedskille mellom tematiske (»emnedelte«) framstillinger på den ene siden og periodiserende (»kronologiske«) på den andre, og mens amatørerne gjerne har holdt seg til den tematiske modellen, har de profesjonelle nesten enstemmig foretrukket den kronologiske. I praksis viser det seg imidlertid at disse to disposisjonsmåter ofte går over i hverandre, i og med at det skrives periodisk inndelte bygde- og byhistorier som faktisk er rent tematiske innenfor hver periode.

Et mer adekvat distinkt kriterium får man ved å plassere disse arbeidene langs en skala, der man i den ene enden finner de de rent deskriptive, kilde- og faktabundne framstillingene, med eller uten en overordnet periodisering, primært kjennetegnet ved at hvert tema utgjør et relativt lukket univers.⁴ Retningen kan kalles *isolerende lokalhistorie*. Dette er arbeider der historikeren ikke makter – eller ikke ønsker – å overskride de tradisjo-

nelle temagrenser og kildematerialets føringer, der f.eks. jordbrukshistorien blir et univers for seg, adskilt fra alle andre sider av samfunnshistorien. Forfattere som skriver slike framstillinger nøyer seg stort sett med å bringe kildenes opplysninger videre, og stiller selv ingen spørsmål som kildene ikke umiddelbart legger dem i pennen. Det er kildene som bestemmer hvor ferden skal gå. Arbeider sterkt preget av isolerende tilnærming kommer i dag mest fra amatørhold.

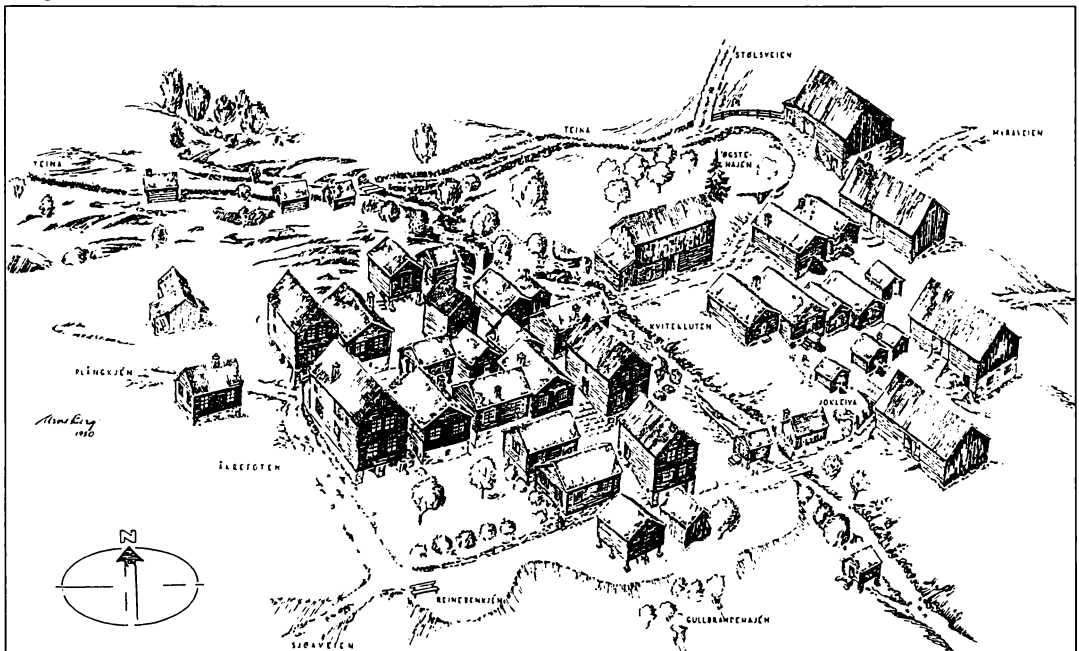
I et bredt midtfelt av skalaen ligger en relativt stor mengde framstillinger, de fleste med periodisering, som er mindre preget av deskripsjon enn de nyss nevnte, og med mer eller mindre tydelige innslag av problematisering og analyse. Temagrensene synes imidlertid også her å sette skranker for historikerens tanke, slik at spørsmålsstillinger og årsaksdrøfting får en tendens til å holde seg innenfor det temaet som er i fokus. Også disse framstillingene blir dermed i overveiende grad temabundne og sektorpregete, dvs. ganske langt på vei isolerende. Men forfatteren spiller gjennomgående en noe mer aktiv rolle her enn i foregående gruppe.

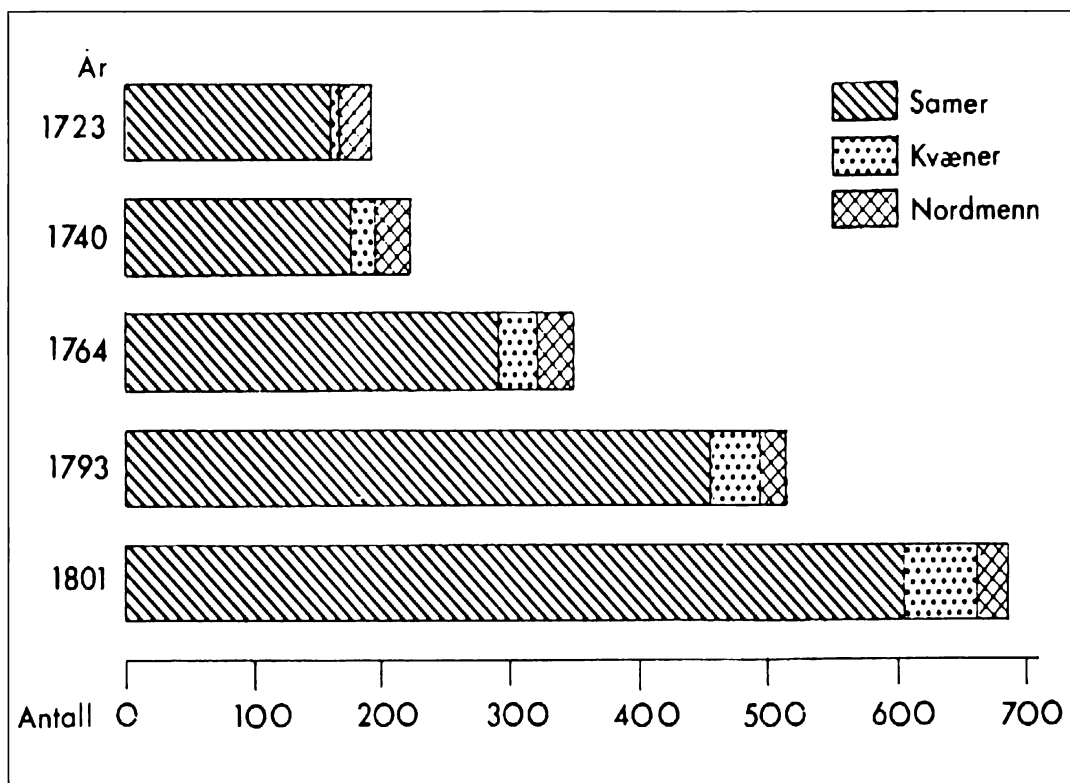
Helt mot den andre enden av skalaen ligger et antall arbeider – foreløpig et mindretall – som kjennetegnes av en aktivt problematiserende og analyserende tilnærming, og av at forfatterne ikke lar seg stanse av konvensjonelle temagrenser. Tvert i mot: I disse arbeidene er problemdrøftingen bevisst temaovergripende. Det er forfatterens ambisjon å integrere empiri fra forskjellige samfunnsområder i analysen, med sikte på å presentere et helhetlig, koherent bilde av lokalsamfunnet, sett i lys av de grunnleggende elementer i tilværelsen. For en kystkommune kan det grunnleggende elementet i historien være avhengigheten av havet, for en forstadskommune kan det være nettopp forstadssituasjonen, for en

Tun og teigblanding. Dette er en oversiktstegning over Hennebygda eller Hennane, et gårdsområde i Gloppen i Nordfjord på Nordvestlandet. Vi skimter fire husklynger eller tun, Indre, Ytre og Øvre Hennane, samt Lahaugen øverst mot fjellet. Kildene tyder på at Indre Hennane er det eldste tunstedet, og at delingen i et indre og et ytre tun skjedde i middelalderen. Øvre Hennane ble bygd i slutten av 1500-årene, og Lahaugen er antagelig enda yngre. På hvert tun var det flere bruk, dvs. flere selvstendige familier (se neste illustrasjon). Jorda lå i teigblanding inntil utskiftning ble foretatt rundt 1900. Da ble også de gamle tun oppløst, og brukerne flyttet sine hus ut fra fellestunet. Tegningen er en rekonstruksjon foretatt av Arne Berg, her gjengitt etter boken Norske gardstun, Oslo 1968, s. 180.

Et vestlandsk tun. »Nærbilde« av et av de tun som skimtes på foregående tegning. Dette er Ytre Hennane, rekonstruert for ca. 1880 av Arne Berg på grunnlag av opplysninger fra informanter. Det er fem bruk i tunet på dette tidspunktet. En bekk deler tunet, med innhus (bygninger for folk og mat) på den ene siden og uthus på den andre. I de fleste tun lå innhus og uthus mindre klart atskilt. Fra Arne Berg, Norske gardstun, s. 181.

Samer, kvæner og nordmenn i Nord-Norge. Figuren illustrerer de etniske forholdene i Kvænangen lengst nord i Troms, på grensen til Finnmark fylke, fra 1723 til 1801. Samene var tallmessig helt overlegne, men der fantes minoriteter av kvæner (innvandrere fra Finland) og nordmenn (vesentlig øvrighetspersoner). Utover på 1800-tallet økte antall kvæner og nordmenn sterkt, både på grunn av gruvedrift i området og på grunn av utviklingen innen fiskerinæringen, men samene utgjorde stadig omtrent halvparten av befolkningen. Åtte av ti personer i området talte omkring midten av 1800-tallet både samisk, finsk og norsk, men ekteskapene var pr. 1875 etnisk endogame for 79 prosent av de vedkommende blant kvænene, 92% blant nordmennene og 94% blant samene. Figuren og disse opplysningene er hentet fra Ivar Bjørklund, *Fjordfolket i Kvænangen*, Oslo 1985, s. 77 og 175. I sin framstilling bruker Ivar Bjørklund, som er sosialantropolog, ikke historiker, de etniske forholdene som en nøkkel til historien, i en grad som har gjort hans arbeid omstridt både blant lokalbefolkningen og blant historikere. Hans tese er at det er de etniske prosessene og et sterkt integrasjonspress fra statens side overfor samer og kvæner som har vært avgjørende i lokalsamfunnets utvikling. Og det er neppe noen tvil om at de etniske spenninger i landsdelen er betydelig underkommunisert i en lang rekke andre lokalhistoriske arbeider.

kommune i Nord-Norge kan det være de etniske forhold. Slike fundamentale forhold kaster sitt »forklarende« lys over hele tilværelsen, og gjør det mulig for historikeren å skape et proporsjonert helhetsbilde med høyt forklaringspotensiale, en syntese. Man kan kalle dette for *integrerende lokalhistorie*, kjennetegnet av at de enkelte temaer underordnes syntesens perspektiv.⁵ De arbeider av denne type som foreligger er alle skrevet relativt nylig

og av forfattere med universitetsutdannelse i historie eller tilgrensende fag.

Litterære kvantiteter

I alt er det i løpet av 1900-tallet, fra den lokalhistoriske litteraturens spede begynnelse like etter siste århundreskifte og fram til i dag, utkommet ca. 550 bind *generell bygdehistorie*.

Over halvparten av disse bindene er utkommet i løpet av de siste 25 år, mens altså hele århundret fram til 1970 gikk med til å prestere de første ca. 260. Utgivelsestakten de siste par tiår er dermed mer enn fordoblet i forhold til tiden før ca. 1970 når det gjelder denne genren. For *gårds- og slekts-historiens* vedkommende er de siste tiårenes kvantitative dominans enda mer utpreget: Det samlede tall til og med året 1995 er der ca. 820 bind, hvorav bare ca. 300 utkom før 1970. Det foreligger forøvrig også ca. 120 bind av kombinert bygde- og gårds- og slekthistorisk innhold, de fleste av noe eldre dato.

Når det gjelder *byhistorie* har den kvantitative utviklingen gått i mer uregelmessige bølger. I alt foreligger det ca. 150 bind innenfor denne genren.

For de *lokalhistoriske* årbøkene kan man konstatere et forløp på linje med det som gjelder bygdeboka: Mens det inntil midten av 1970-årene ennå eksisterte forholdsvis få årbøker, i hvert fall av strengt lokal type, dvs. for enkeltkommuner, er det i dag ca. 220 kommuner som har sine egne, dvs. temmelig nøyaktig halvparten av alle, og de fleste av de øvrige kommuner er bra dekket av regionale årbøker.

Konklusjonen på dette må bli at lokalhistoriens situasjon i Norge, kvantitativt sett, er relativt tilfredsstillende for tiden. Alle de tall som er gitt i det foregående er nemlig de høyeste som noensinne har kunnet gis om disse forhold. Tallmessig har virksomhetsnivået innenfor lokalhistorisk arbeid aldri tidligere ligget så høyt i Norge som i dag.

Spesielt bemerkelsesverdig og gledelig er det at det lokalhistoriske aktivitetsnivået nå er omtrent like høyt i Nord-Norge som i resten av landet. Helt til for ca. 20 år siden var storparten av Nord-Norge temmelig uberørt av den lokalhistoriske bevegelsen. Fra

omkring 1970 kom imidlertid befolkningen også der, blant annet i forbindelse med den første EEC-avstemningen, til bevissthet om at de hadde en fortid som det var av stor betydning å kjenne. Dette førte nokså umiddelbart til en eksplosiv vekst i tallet på årbøker og historielag, og etter hvert også til igangsettelse av bygde- og byhistoriske arbeider av mer omfattende karakter. Økende etnisk bevissthet er en faktor som bidrar til å øke historieinteressen. Det samme gjør den fokusering av okkupasjonstiden som er skjedd i forbindelse med de siste års jubileer. Åpningen av grensen mot øst har også brakt viktige aspekter av fortiden fram i bevisstheten igjen.

Blir det ikke snart nok lokalhistorie?

Med 700 bind generell by- og bygdehistorie, 820 bind gårds- og slekthistorie og 120 kombinerte bind til fordeling på 435 kommuner kunne det kanskje være en nærliggende tanke at Norge snart er »dekket« med slike bokverk, at markedet er mettet. Norsk lokalhistorisk institutt gjennomførte derfor for noen år siden en kartlegging med sikte på å fastslå den reelle »dekningsgraden«.⁶

Når er en kommune »bygdebok-dekket«? Hvilke kriterier skal man legge til grunn? I den nevnte undersøkelsen ble dekningskravet når det gjaldt generell bygdehistorie eller byhistorie formulert slik: Bygdeboka eller byhistorien måtte dekke »kommunen geografisk, emnemessig og tidsmessig [fra de eldste tider og] fram til 1940«.⁷ Det vil si at framstillingen måtte gjelde hele den nåværende kommunen, at framstillingen måtte ha en akseptabel bredde, og dekke hele tidsrommet bak ca. 1940. For gårds- og slekthistorie var kravet rett og slett full geografisk dekning av kommunen, dvs. at prinsi-

pielt alle gårdsområder fram til et visst tidspunkt skulle være behandlet, uten at det var formulert spesielle kvalitetskrav.

Bedømmelsen av bøkene måtte i en del tilfeller bero på skjønn. Særlig problematisk var det å avgjøre hvor grensene skulle settes for akseptabel dekning av den generelle historien. Med de forbehold som fulgte av dette viste undersøkelsen at med hensyn til generell by- og bygdehistorie var det omtrent en tredjedel av kommunene som hadde akseptable arbeider for tiden fram til ca. 1940. Men her kan vi godt ha in mente at etterkrigstiden nå er blitt så lang at den definitivt krever lokalhistorikernes oppmerksomhet. Om vi skulle krevd dekning også av denne perioden, ville dekningsprosenten sunket kraftig.

Dekningsgraden var bedre når det gjaldt gårds- og slektshistorie, der nesten halvparten av landkommunene hadde full territoriell dekning. I realiteten er det imidlertid store kvalitative forskjeller også innenfor denne genren. Særlig er mange eldre arbeider mindre tilfredsstillende, og skulle man tatt hensyn til dette, ville dekningsgraden også her gått atskillig ned.

Undersøkelsen dokumenterte derfor at til tross for de ca. 1.650 solide bind som foreligger, er det fremdeles meget langt igjen før hele landet kan sies å ha tilfredsstillende historieverk av denne art. Hovedkonklusjonen ble at i 1992 var det bare ca. 20 prosent av samtlige norske kommuner som tilfredsstilte de oppsatte kravene til by- og bygdehistorisk »dekning«, dvs. forholdsvis lempelige dekningskrav. Det er følgelig ingen »dekningsmessig« grunn til at arbeidet med de lokalhistoriske hovedverk skal ebbe ut med det første.

De selges også i relativt høye antall, ikke minst de gårds- og slektshistoriske arbeidene. Når opplaget skal fastsettes er det vanlig, spesielt i mindre

urbaniserte kommuner uten dominerende sentra, å ta utgangspunkt i dagens tall på husstander innenfor kommunegrensene. Det store flertall av »innfødte« husstander vil erfaringsmessig kjøpe bøkene, som dessuten har et stort marked blant dem som har flyttet fra hjemkommunen. Det foregår også fremdeles et visst salg blant norskamerikanere i USA. For generell by- og bygdehistorie er salgstallene gjennomgående noe lavere, og distriktshistoriske arbeider selger sannsynligvis merkbart dårligere i forhold til den berørte folkemengden enn de strengt lokale.

Profesjonalisering og kvalitet

Norske historikere har gjennom hele 1900-tallet beskjefteget seg med lokalhistorie, og altså ikke bare »urban lokalhistorie« (kjøpstadshistorie), som jo er en anerkjent internasjonal disiplin, men også med »ikke-urban lokalhistorie«, dvs. landsbygdssamfunnenes historie, bygdenes historie. Genren har mottatt avgjørende impulser fra framtrедende historikere som Oscar Albert Johnsen, Edvard Bull den eldre og Andreas Holmsen. Særlig sistnevnte har hatt en sterk posisjon innenfor norsk lokalhistorie, og var kanskje den som, gjennom sitt verk *Eidsvoll bygds historie*,⁸ definitivt dokumenterte for hele det norske historikermiljø at bygdesamfunnet og gården var faglig fullverdige objekter for historieforskningen. En betydelig andel av dagens universitetslærere har da også på et eller annet tidspunkt arbeidet med et lokalhistorisk oppdrag av denne art. Men helt opp til i dag har bygdehistorien samtidig vært en tumleplass for amatører.

Det er en alminnelig oppfatning at innenfor hovedgenren bygdebøker og byhistorie har dagens arbeider gjennomgående høyere faglig kvalitet enn

Professor Andreas Holmsen (1906-1989) står ubestridt som norsk lokalhistorisk forsknings sentrale figur. Andre historikere hadde før ham gitt de lokalhistoriske hovedgenrene viktige faglige impulser, men Holmsens innflytelse nådde lenger. Hans innsats skjedde på flere felter: For det ene leverte han gjennom sitt mønsterdannende bygdebokverk om Eidsvoll et overbevisende eksempel på at bygd og gård var faglig interessante objekter for historiske studier, og at studiet av disse bosetningsenhetene var velegnede innfallsporter til generell norsk samfunnshistorie. For det andre utførte han en rekke grunnlagsstudier i norsk agrarhistorie, som på en rekke områder har gitt norsk lokalhistorisk forskning en sikrere basis. For det tredje var han i en årrekke redaktør av tidsskriftet Heimen, som er den norske ekvivalenten til Fortid og Nutid, og utfoldet i denne tiden en meget energisk pedagogisk virksomhet i tidsskriftets spalter, både i form av artikler og – ikke minst – gjennom instruktive bokanmeldelser. For det fjerde og siste hadde han som universitetslærer en lang rekke studenter som han inspirerte til lokalhistoriske studier, og som i mange tilfeller senere har kommet til å utføre lokalhistoriske arbeider, der de har anvendt Andreas Holmsens teorier og metoder, slik de kjente dem både fra hans Eidsvolls-bøker og fra hans undervisning.

bøker utgitt tidligere, fram til og med tiårene nærmest etter siste krig.

Den høyere faglige kvaliteten har først og fremst sammenheng med den ytterligere profesjonalisering som har funnet sted for hovedgenrenes vedkommende de siste årtier. Full universitetsutdanning hadde i 1970 omlag 35% av de forfattere som da var i gang med by-, bygde- eller distriktshistoriske arbeider; omkring 1990 var den tilsvarende prosenten ca. 65. Fra 1970 til i dag er det derfor skjedd omtrent en fordobling når det gjelder profesjonalistenes andel av slike oppdrag, fra ca. 1/3 til ca. 2/3. Dersom vi hadde sett spesielt på byhistorie, ville vi temmelig sikkert funnet 100% profesjonell dekning, og det samme gjelder utvilsomt også distriktshistorie.

Profesjonaliseringen har langt på vei fordrevet amatørerne fra disse genrene. Det betyr likevel ikke at amatørerne er brakt til taushet. Tvert i mot kommer i dag langt flere til orde enn noen gang tidligere, takket være det store antallet lokalhistoriske periodika som årlig ser dagens lys, og den store produksjonen av »andre lokalhistoriske arbeider« som ble nevnt ovenfor.

Hva består den faglige kvalitetshevingen i når det gjelder bygde- og byhistorie? Det er trolig visse generelle trekk som kan observeres. Jeg vil sette opp tre kriterier som etter min oppfatning særlig kan skille den moderne, profesjonelle lokalhistoriker fra sin eldre, ufaglærte kollega. De kan ses i sammenheng med framstillingenes forhold til begrepene *isolasjon* og *integrasjon*, som definert ovenfor.

Forholdet til kildene

Det første kriteriet gjelder forholdet til kildene, og har relevans for så vel gårds- og slektshistorie som generell lokalhistorie. Den profesjonelle har en kildekritisk skolering som setter ham/

henne i stand til å praktisere en gjennomgående sikrere omgang med kildene og som framfor alt muliggjør en mer aktiv holdning overfor kildene enn hos amatører. Den profesjonelle stiller sine egne spørsmål til kildene, mens amatører helst nøyer seg med passivt å referere dem; han/hun bringer dem videre til leserne så å si ubørørt av historikerhånd.

Spesielt gir den profesjonelles kildekompetanse en bedre beherskelse av middelalder og tidlig nytid. En amatør får lite og intet ut av disse periodene i sammenligning med en kvalifisert historiker. Noe tilsvarende er det naturligvis også med de nyeste periodene, men ikke så markant; selv en amatør kan tross alt uten vanskelighet lese kilder fra de siste 150 år. Uten forkleielse for noen vil jeg derfor mene at eldre tid i høyere grad krever spesialkompetanse enn den nyeste. Både skriften, språket og de realhistoriske forhold er mer fremmedartede i middelalderen enn i mellomkrigstiden.

Tradisjon og fornyelse

Kriterium to gjelder historikerens innoverende evne, hans/hennes posisjonering i forhold til faglige tradisjoner på den ene siden og evne til fornyelse på den andre. Også dette kriteriet angår begge de nevnte hovedgenrer. Både den profesjonelle og amatører vil vanligvis tilhøre et miljø, men det dreier seg om prinsipielt forskjellige miljøtyper. »Lekmannsmiljøet« vil erfaringsmessig være opptatt av de tradisjonelle måter å gjøre ting på, og de forfattere som springer ut av dette miljøet vil, spesielt når det gjelder vel etablerte genrer, være relativt sterkt bundet av foreleggene, og ikke så lett kunne se at ting kan gjøres annerledes. Det trekker i samme retning at denne forfattertypen dessuten har dårlig beherskelse av kildematerialet,

og ikke er i stand til å overskue hvilke muligheter det byr på.

Den profesjonelle, på den annen side, kommer fra et miljø som skal være prinsipielt og konstant åpent for innovasjoner, enten de oppstår mer eller mindre spontant i miljøets midte eller kommer i form av impulser utenfra, fra andre historikere eller historikermiljøer, eller fra andre fag. Den profesjonelle bør derfor være i stand til, på en ganske annen måte enn amatører, å bringe nye faglige impulser inn i et fagområde som lokalhistorie. Det er heller ingen tvil om at de fleste innovasjoner innenfor de lokalhistoriske hovedgenrene skyldes nettopp profesjonelle; jeg kommer tilbake til det.

Isolasjon eller integrasjon

Kriterium nummer tre gjelder historikerens forhold til delene og helheten, og henspiller særlig på arbeidet med generell lokalhistorie. Stikkordene er isolasjon og integrasjon, som definert ovenfor. Den ikke-profesjonelle vil normalt se bare isolerte deler og ingen integrert helhet. Eller kanskje vi kan si at den ikke-profesjonelle nok intuitivt vil fornemme helhet, men hans overdrevne respekt for genre-tradisjonen og for kildematerialets føringer, tvinger ham/henne i retning av en fragmentert framstilling. I den tematiske bygde- eller byhistorien kommer vi hvert enkelt tema meget nær inn på livet, vi får nærhet og et vell av detaljer, men vi får ingen helhet. Det er tale om tematisk isolasjon.

Integrert lokalhistorie betinger for det første at historikeren gjør seg den tanke – som ikke skulle ligge særlig fjernt – at de ulike sidene av livet i lokalsamfunnet faktisk henger sammen, at tilværelsen, hverken for individet eller kollektivet, består av innbyrdes isolerte sektorer, at tilværelsen, til tross for sitt mangfold, for en stor del

kan oppfattes som primært styrt av noen få grunnleggende faktorer. For det andre må historikeren ha en overbevisning om at veien til en dypere forståelse av en historisk utvikling i lokalsamfunnet må gå gjennom innsyn nettopp i sammenhenger og fundamentale basisforhold, ofte skjult, forøvrig, eller i hvert fall mangelfullt erkjent, for den samtid de påvirket. Framstillingen bør ta sikte på å klarlegge disse sammenhengene for leserne, og det betinger i sin tur at historikeren har en framstillingsform som setter leserne i stand til å annamme budskapet.

Det er imidlertid ikke slik at profesjonelle historikere alltid skriver integrert lokalhistorie. Tvert i mot hører det heller til unntakene. En undersøkelse fra 1992 av hvordan generell bygde-, by- og distriktshistorie framstiller etterkrigstiden⁹ viste at bare et mindretall av de foreliggende arbeider kan karakteriseres som relativt vel integrerte. I det store flertall av bygdebøker og byhistorier har forfatterne enten ikke maktet å realisere sine syntetiserende ambisjoner, eller de har simpelthen ikke hatt slike ambisjoner. Man kan bemerke til dette at etterkrigshistorien, med sin nærhet og sin overveldende kilderikdom, kanskje byr på spesielle problemer for den forfatter som vil skrive en helhetlig framstilling. Særlig for en oppdragsforsker som arbeider innenfor forholdsvis stramme tidsrammer kan dette tenkes å ha betydning, men i så fall ikke spesielt for etterkrigshistorikeren. Indisiene peker derfor i retning av at mangelen på syntese ikke skyldes perioden, men historikeren.

De fleste av dagens norske historikere som skriver bygde- eller byhistorie har likevel trolig et positivt syn på syntese, som en etterstrebbelsesverdig kvalitet ved arbeidet, og en del bøker utkommet i det aller siste bidrar atskillig til å øke frekvensen av synteti-

serende arbeider. Sannsynligvis vil det komme enda en god del slike arbeider i de nærmeste årene. På den annen side er det mulig at ideer knyttet til postmodernismen vil redusere historikernes syntese-ambisjoner.

Nye trekk i norsk lokalhistorie i dag

/s.e.s. 24

Når det gjelder *gårds- og slektshistorie* er det et lett observerbart trekk at denne litteraturens fysiske omfang har økt betraktelig de siste par ti-årene. I bygder som fikk skrevet slike verk i mellomkrigstiden eller i tidlig etterkrigstid fikk ofte hele gårds- og slektshistorien plass i ett bind. Når den samme bygda i dag vil ha et nytt slikt verk, fordi det gamle er utsolgt og heller ikke kjennes helt tilfredsstillende lenger, blir det ene mellomkrigsbindet ikke sjelden erstattet av fire-fem hver for seg like ruvende bøker. Mens noe eldre bøker kanskje brukte gjennomsnittlig 8-10 boksider pr. gårdsområde, ser man eksempler i dag på at forfattere bruker helt opptil 40-50 boksider for hvert gårdsområde. Her spiller det en viss rolle at illustrasjonsgraden er økt betraktelig. Det later til å være en norm for nyere arbeider innenfor alle lokalhistoriens hovedgenerer at hvert eneste oppslag i boken bør ha en illustrasjon, eventuelt et annet element som bryter hovedtekstens monotoni. Men det er andre grunner til omfangsøkningen som betyr mer.

Den viktigste årsaken til at slike bokverk eser opp er at det slektshistoriske stoffet nå vies mer systematisk oppmerksomhet enn det som var vanlig tidligere. Mens eldre bøker gjerne var sosialt selektive, og helst konsentrerte seg om bondefamiliene, er parolen nå at ingen skal diskrimineres. Dette betraktes som rimelig ut fra alminnelig likhetstenkning, og vil som regel være en forutsetning for å få politisk

gjennomslag blant kommunens folkevalgte for offentlig finansiering av kostbare bygdebokprosjekter; mange kommunepolitikere kjenner de eldre bøkene og deres sosiale slagside, og vil naturligvis ikke være med på å bevilge midler til nye verk med tilsvarende tendens. Kravet i dag er derfor ideelt sett, og både av politiske og faglige grunner, at »alle« som har levd i bygda i det kildedekkede tidsrommet skal være nevnt i gårds- og slektshistorien, og helst plassert inn i sin slektssammenheng, et krav som ikke lå i eldre bygdebokmønstre. Samtidig er det blitt nokså vanlig å føre slike bøker helt fram til trykningstidspunktet, og spesielt i kommuner med sterk folketallsøkning i nyeste tid får derfor forfatteren et uhyre omfattende arbeid med det personalhistoriske stoffet.

I nær forbindelse med den økende vekten på personalhistorie står anvendelsen av data-teknologi. Alle forfattere tar i dag edb i bruk i større eller mindre grad, og ikke så få av dem som skriver gårds- og slektshistorie benytter spesialprogrammer utviklet for nettopp slektsdelen av denne genren. Disse nye hjelpemidlene har sikkert gjort at mye av rutinearbeidet kan foregå raskere, enklere og sikrere enn tidligere, men har samtidig ført med seg at forfatternes ambisjoner overfor det enorme personalhistoriske kildematerialet er blitt merkbart større, noe som i sin tur har ledet til betydelige arbeidsmessige og økonomiske konsekvenser.

En del forfattere legger nå større vekt på kvinne-aspektet i gårds- og slektshistorien enn det man finner i eldre arbeider. Til tross for at kildematerialet fokuserer mannen, prøver man å gjennomføre en sterkere grad av likestilling i framstillingen. Mye kan faktisk oppnås rett og slett ved språklig aktpågivenhet og typografiske virkemidler. Men det gjelder naturligvis først og fremst å innta en ak-

tiv holdning overfor de muligheter kildematerialet tross alt gir til å studere kvinners liv.¹⁰

Med større vekt *både* på personal- og gårdshistorie blir resultatet at slike bokprosjekter i dag ikke bare blir mer omfangsrike enn tidligere, men også tar atskillig lenger tid. Når det samtidig er vanligst i dag at arbeidet utføres av historikere eller andre profesjonelle, som krever adekvat betaling, betyr det at dagens bokverker innebærer en helt annen økonomi enn tilsvarende prosjekter basert på eldre mønstre og gjennomført stort sett av gratisarbeidende amatører.

Gårds- og slektshistorie som genre er utviklet med tanke på det rurale samfunn, preget av gårdsbosetning og primærnæringer, og slett ikke for tettsteder og villastrøk. Likevel ser man stadig at det skrives »gårds- og slekts-historie« også for slike bosetningstyper, enda den enkelte villa eller det enkelte rekkehus naturligvis ikke har en historie på linje med en gård. En bolig er dessuten oftest intet arbeidssted, slik en gård tradisjonelt er. Det som kan sies om en bolig, begrenser seg derfor til opplysninger om beboerne.

Man kan spørre seg om denne genren, med tiltagende urbanisering og alt som følger den, stadig skal beholde sin høye status innenfor norsk lokalhistorie. Kanskje tør man tro at kommuner som i dag har faglig gode, moderne og innholdsrike gårds- og slektshistoriske verker, nå har bekostet et slikt arbeid for siste gang. I så fall vil genren dø ut med økende landsdekning. Men det er under alle omstendigheter langt fram. **ses. 33.**

Innenfor *generell lokalhistorie* kan man se flere parallelle tendenser gjøre seg gjeldende. Et aktuelt begrep er her samtidshistorie. For ikke mange år siden var det atskillige historikere som ytret skepsis mot å skrive historie helt opp i samtiden. Denne skepsis var forankret i en forestilling om at historike-

ren var avhengig av et visst avstandsperspektiv, en kronologisk distanse, for å kunne observere og analysere et historisk tema. Skulle man føre historien helt opp til i dag, ville dette perspektivet bli for kort, ble det sagt.¹¹ I dag vil antagelig de færreste historikere vedkjenne seg slike synspunkter. Lokal samtidshistorie har i realiteten vært knesatt siden begynnelsen av 1980-tallet, og akkurat nå er aller nyeste tid en periode som får mer enn alminnelig oppmerksomhet. Da Norsk lokalhistorisk institutt i januar 1996 arrangerte et seminar spesielt beregnet på historikere som arbeider med den etterkrigstidens lokalhistorie, møtte det representanter for omtrent 20 igangværende bygde- og byhistoriske prosjekter.

Et annet sentralt begrep er »historie nedenfra«. På en måte kan man naturligvis si at norsk lokalhistorie alltid har praktisert prinsipper som langt på vei kan fortjene en slik betegnelse. Men alt er relativt, og mye av den eldre lokalhistorien framstår i dag som sosialt diskriminerende. Jeg tenker her særlig på gårds- og slektshistorien, men også på generell by- og bygdehistorie. På begge områder er det skjedd en demokratisering. Det viser seg i den generelle lokalhistorien gjennom endringer i emnevalg og synsvinkler, som har gjort at ikke bare de gode bønder vies oppmerksomhet. Demografiske temaer og synsvinkler har her stor betydning. Større vekt på kvinnehistorie trekker i samme retning. Det samme gjør den oppmerksomhet som nå rettes mot hverdagshistorie, materiell og immateriell folkekultur, en tendens som antagelig er den viktigste nyhet innenfor norsk lokalhistorie i de aller siste årene.

Riktignok kan man ikke si at hverdagshistorie er noe helt nytt innenfor norsk lokalhistorie. Tvert i mot har disse aspekter av fortiden alltid vært viet oppmerksomhet av en god del lo-

kalhistoriske forfattere. Poenget er imidlertid at det tidligere var de såkalte amatørerne – folk som så å si ikke hadde bedre forstand – som tok opp slike temaer, og da på vanlig, isolerende vis. Nå er det de profesjonelle som kommer etter, og det betyr, skulle man tro, at hverdagshistorien på en ganske annen måte kan bli en integrert del av fortidsbildet. Det viser seg imidlertid at dette ikke alltid slår til.

Integrasjon av hverdagshistorien er riktignok en hovedsak for etnologen Alf Eggset i bøkene om Midtre Gauldal i Trøndelag fra ca. 1660 til i dag.¹² Hans tobindsverk er gjennomsyret av etnologiske synsvinkler, og han sier selv i forordet til bind to at »Målet er å gi ei etnologisk framstilling av Midtre Gauldal fram til i dag«. Dette viser seg i temavalg, i vinklingen av temaene, og i kildebruken, med stor vekt på tradisjonsmateriale og fotodokumentasjon. Flere andre etnologer har i de siste år utgitt bygdehistoriske verk som inkluderer hverdagshistorie mer enn det som har vært vanlig i historikernes bygdebøker opp til i dag, om enn ikke i samme grad som Alf Eggset.¹³

Historikerne Leonhard B. Jansen og Alfred Rynningen legger i sitt store verk om Valle i Setesdal på Agder¹⁴ meget stor vekt på hverdagshistorie og folkekultur. De har imidlertid ikke integrert dette stoffet i den periodiserende framstillingen av befolkningshistoriske, økonomiske, sosiale og politiske forhold, men har laget et separat bind av hverdagshistorien og den folkelige kulturen.

Denne løsningen illustrerer problemet med å integrere relativt store mengder data om folkelige kulturytringer i en periodiserende framstilling.

For så vidt er det *generelt* et problem å integrere store datamengder i slike framstillinger. Når det gjelder folkelig kultur kommer dessuten den ting til, at mange kulturtrekk viser stabilitet ut over den periodeinndeling som hi-

13:
2

storikeren etablerer på annet grunnlag, f.eks. ut fra demografiske, økonomiske eller politiske forhold. Denne utakt mellom hverdagslivets strukturer og andre aspekter av historien fører med seg disposisjonsmessige problemer. Periodiseringen må nødvendigvis bygge på ett enkelt, fundamentalt kriterium eller på kronologisk sammenfall av et knippe viktige kriterier, og vil aldri passe for alle sider av tilværelsen eller historien. Det vil derfor by på store framstillingsmessige utfordringer å flette det hele sammen til helhetlige bilder.

Impulser fra tilgrensende fag

De nye trekk innenfor norsk by- og bygdehistorie har opplagt sammenheng med den videreførte profesjonaliseringen. Men det er interessant å legge merke til at nyhetene introduseres ikke så mye av historikere som av etnologer og enkelte representanter for andre fag. Det ser vitterlig ut til at lokalhistorien fornyes utenfra og ikke innenfra. Noe tilsvarende er for så vidt skjedd minst én gang tidligere. Men den gang, i 1960-1970-årene, kom impulsen fra samfunnsvitere, i tråd med den innflytelse som samfunnsvitenskapene generelt øvet i de årene.¹⁵ I dag er det, like symptomatisk, tale om representanter for tilgrensende *humanistiske* fag.

Man må nesten spørre seg: Når kom det sist en vesentlig innovasjon til lokalhistorien fra *historikerhold*? Det fundamentale grunnlag for historikerens forhold til lokalhistorie, den definitive og overbevisende demonstrasjon av lokalhistoriens vitenskapelighet og av dens relevans for norsk historie og norske historikere, *dette* var etablert som faktum allerede i mellomkrigstiden. Må man derfor ikke si at alt som er skjedd siden Andreas Holmsens mønsterdannende verk har bestått ba-

re i en konsolidering av stillingen, av mindre utbedringsarbeider?

Etter min oppfatning har i hvert fall bidragene fra representanter for andre fag – dem jeg har nevnt og sikkert en del andre – bidratt i meget høy grad til at lokalhistorien i dag preges av en sterkere vitalitet enn på lenge, ja, trolig sterkere enn noensinne. Det bidrar i høy grad til dette inntrykket at også historikerne av i dag er ganske forskjellige innbyrdes. Det er ingen enhetlig »skole« å finne. Det er framfor alt mangfoldighet som preger bildet. Det er mange vitenskapelige miljøer og en rekke humanistiske fag som ser lokalhistorie som et viktig arbeidsfelt.

Lokalhistorie som investering i kultur

Det er kommunene som bekoster de store verkene i norsk lokalhistorie, bygdebøkene og byhistoriene. Praktisk tatt alle slike tiltak er i våre dager millionprosjekter. Tidlig i 1980-årene brukte kommunene samlet ca. 20 millioner kroner pr. år til dekning av forfatterlønninger og trykningsutgifter. Rundt 1990 var denne summen økt til omtrent 40 millioner kroner årlig.¹⁶ Antagelig ligger tallet på samme nivå også i dag.

I den utstrekning man vil regne lokalhistorisk oppdragsforskning som genuin historieforskning – og det bør man gjøre i hvert fall i de ca. 65% av tilfellene hvor det som nevnt står fagfolk bak – må man si at en meget vesentlig del av de midler som det norske samfunnet totalt bruker på historieforskning, faktisk tilfaller lokalhistorien. Kommunene erkjenner i de fleste tilfeller at fellesskapet, det offentlige, har et ansvar for lokalhistorien, spesielt i forbindelse med store løft som bygdebøker og byhistoriske bokverk. Samtidig foregår det selvsagt også et utstrakt frivillig og ubetalt fritidsar-

beid med lokalhistorie. Samlet sett er derfor dagens inntrykk at norsk lokalhistorisk virksomhet både kvantitativt og kvalitativt befinner seg på et høydepunkt.

Noter:

1. Ola Alsvik: *Fagfelt og folkerørslø. Norsk lokalhistorie i det 20. århundre*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1994.
2. *Norsk lokalhistorisk litteratur 1946-1970*, utg. av Universitetsbiblioteket i Oslo, 1976-1981. *Norsk lokalhistorisk litteratur 1971-1990*, utg. av d.s., 1993-1994.
3. Et relativt ekstremt eksempel er Lars E. Øyane: *Gards- og ættesoge [=slektshistorie] for Luster kommune (1984-)*, som har engelsk undertittel, *The Luster County Farm and Family History Book*. Hvert bind har dessuten engelsk »Introduction«. Lesere som ikke behersker norsk kan ved hjelp av denne veiledningen trolig finne fram i det slektshistoriske stoffet.
4. Einar Niemi og Harald Winge: Lokalhistorie som etterkrigshistorisk forskningsfelt, *Etterkrigshistorisk Register* 19, utg. av LOS-senteret, Bergen 1993, s. 13-27.
5. Jfr. Einar Niemi: Norsk lokalhistorie på 1970- og 80-tallet – paradigmeskifte eller kontinuitet?, *Heimen* 4/1989 s. 197.
6. Margit Løyland: Bygdebokdekninga i Noreg. Resultat frå NLI-prosjektet 1992, *Heimen* 4/1993, s. 276-285.
7. Sst. s. 276.
8. Verket består av to bind generell bygdehistorie, det første skrevet av Holmsen selv, det andre av Rolf Fladby og Edvard Bull den yngre; dertil tre bind gårds- og slektshistorie, det første også her skrevet av Holmsen, de to andre av Birger Kirkeby. Utg. Eidsvoll 1936-1959.
9. Niemi og Winge: Lokalhistorie (se note 4).
10. Anna Tranberg: Kjønn og språk i gårds- og slektshistoriene, *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850*, red. Anna Tranberg og Harald Winge, utg. av Norsk lokalhistorisk institutt 1985, s. 23-41.
11. Niemi og Winge: Lokalhistorie (se note 4).
12. Alf Eggset: *Fjerne tidsaldre*, 1994, og *Steg inn i nåtida*, 1995 = bind 1 og 2 av *Bygdehistorie for Midtre Gauldal*.
13. Inger Jensen: *Hvaler 1800-1940*, 1993; Roy Høibo: *Soga om Sand*, 1993; Guro Nordby: *Ullensaker 1940-1992*, 1995; Arne Asphaug: *Øygarden 1850-1885*, 1992, og *Øygarden 1885-1920*, 1995. Den immaterielle folkekulturen eller mentalitetshistorien står svært sentralt hos Arne Bugge Amundsen: *Borge 1500-1800 I-II*, 1993. Han er spesielt opptatt av befolkningens »tankeverden og deres forhold seg imellom, deres tro og deres konflikter«, som det heter i forordet til halvbind to.
14. Bygdebokverket for Valle består av fem bind gårds- og slektshistorie (1985-1987) på til sammen ca. 2.700 sider, to bind generell bygdehistorie (1994) på 1.250 sider og et register-, kilde- og notebind (1994). I Valle kommune bor det bare ca. 1.500 personer, men kommunen er meget velstående pga. store årlige inntekter fra kraftverksutbyggingen (elektrisitetsutbyggingen).
15. De sentrale bygdebokarbeidene fra samfunnsvitenskapelig hold var Jens Christian Hansen: *Notodden*, Notodden 1963; Peter Sjøholt: *– og bygda ble by. Strindas historie 1945-1963*, Trondheim 1971. Begge de nevnte forfattere er geografer.
16. Liv Marthinsen: Bygdebøker for 40 millioner!, *Kringsjå* 21, 1993. Jfr. Harald Winge: *Local History, Making a Historical Culture. Historiography in Norway*, red. William H. Hubbard m.fl., Scandinavian University Press 1995, s. 240-260, spesielt s. 250.

Aarhus-bispens private kirkebogsreform

En studie i kirkelig administration omkring 1812

Paul G. Ørberg

Fortid og Nutid marts 1996, s. 38-48

Kirkebogsreformen i 1812/14 gennemførte en modernisering, rationalisering og standardisering af kirkebogsføringen i hele kongeriget. Og dog: I Århus stift kombinerede biskoppens utilfredshed med ikke at være blevet hørt i forbindelse med reformens forberedelse sig med en saglig utilfredshed med de nye kirkebøgers udformning, og det førte til, at biskoppen egenmægtigt foretog en kraftig omredigering af de foreskrevne skemaer. Episoden forklarer, hvorfor der langt op i 1800-tallet fortsat forekommer lokale forskelle i kirkebøgernes udformning. Derudover illustrerer den begrænsningerne i centraladministrationens lokale gennemslagskraft i perioden, og den afdækker en forståelseskluft mellem en centraladministration, der så kirkebøgerne i et befolkningsstatistisk perspektiv, og en kirkelig forvaltning, der lagde hovedvægten på registrering af kirkelige handlinger.

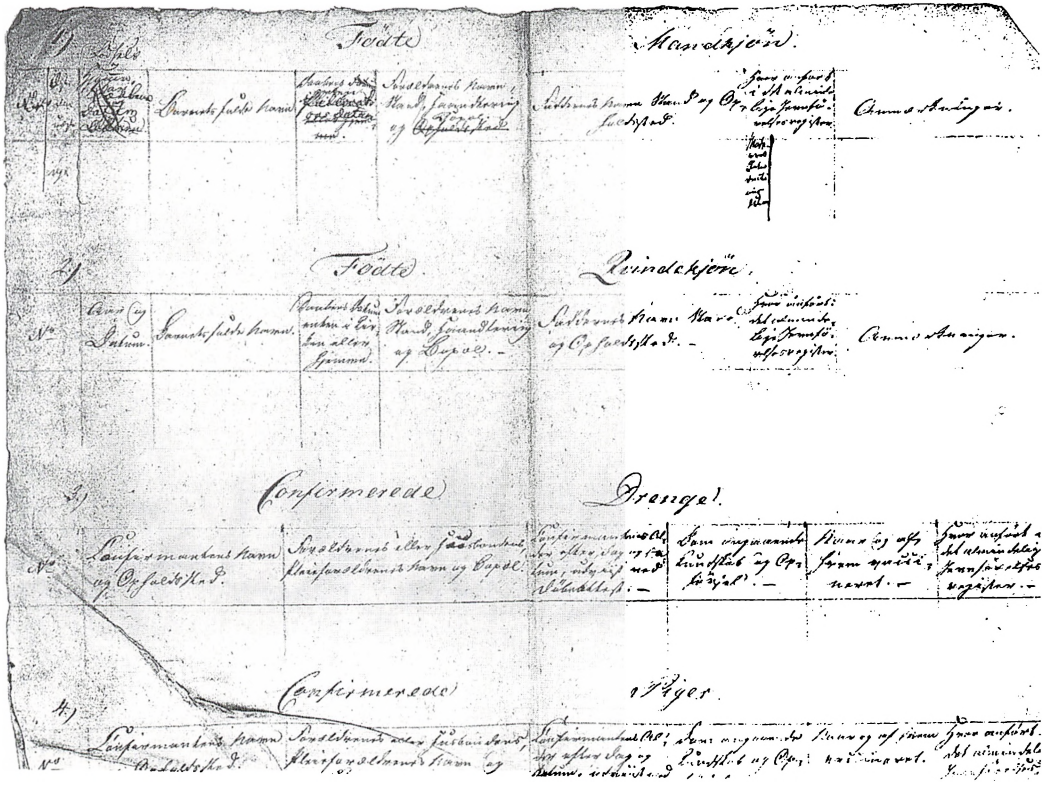
Paul G. Ørberg, f. 1923, cand.mag., arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland 1962-1993.

En dag over midten af december 1812 ankom den kgl. post til bispegården i Århus medbringende en stor, forseglede kuvert. Den indeholdt det bekendte re-skript af 11. december 1812 angående *en hensigtsmæssigere indretning af ministerialkirkebøgerne*. Teksten var smukt prentet på folioark, som omsluttede et sæt håndskrevne skemaer med den nøjagtige tekst til de fastsatte rubrikker over fødte, konfirmerede, viede osv., det hele omhyggeligt gennemdraget med en seglsnor og forseglede og underskrevet personligt af kongen, Frederik VI. Det var på sin vis også lidt af en højtidelig stund: Det var første gang siden Christian IV's dage at man reformerede noget så centralt som kirkebøgerne, der indeholdt den officielle personregistrering i det dansk-norske rige.

Med reskriptet fulgte et cirkulære fra Danske Kancelli af 15. december, hvor det oplystes, *at biskoppen over Sjællands stift er under d.d. herfra blevet anmodet om, at foranstalte de vedhæftede 7 schemata, hvorefter kirke-*

bøgerne for fremtiden skulle føres, trykkede. Man skulle snarest muligt rette henvendelse til Sjællands biskop for at få det nødvendige antal skemaer, som i øvrigt skulle bekostes af vedkommende kirker.¹

Det var klar besked, som ikke skulle være til at tage fejl af. Men forud var naturligvis gået et stort forarbejde, og ideen om en kirkebogsreform var af gammel dato. I Sønderjylland var der gennemført en reform i 1775, og i 1776 havde man i kongeriget været langt fremme med planer i lignende retning, men de var strandet, og først fra 1809 tog man igen fat, denne gang altså med held. Før den endelige udfærdigelse havde kancelliet sendt forslaget til høring hos Sjællands biskop, Fr. Münster (1761-1830), som videresendte det til alle sine provster, og til biskop Rasmus Jansen (1746-1827) i Aalborg, som dog nøjedes med at rådspørge en enkelt provst. Den endelige tekst var blevet til efter yderligere forhandlinger mellem kancelliet og biskop Münster.² Det er her ikke uden betydning at

Udsnit af det håndskrevne skema der fulgte med Kancelliets cirkulære af 15. december 1812, og som skulle bruges som forlæg for de trykte kirkebogsskemaer (se note 1). Men i Århus stift kom det til at gå anderledes...

pointere, at rigets øvrige biskopper således ikke havde haft lejlighed til at give deres mening til kende.

I Århus var det biskop Andreas Birch (1758-1829, biskop 1805-1829) der modtog reskriptet. Birch var bekendt for sin store lærdom og var sin tids mest kyndige i Ny Testaments sprog; han havde fungeret som Vajsenhuspræst i København og domprovst i Roskilde. To år før han kom til Århus havde han været biskop for det lille Lolland-falsterske stift; han skulle således ikke være uden administrativ erfaring.³

Hans første opgave i den aktuelle sag bestod i at få rede på, hvor meget trykpapir der ville blive brug for til stiftet. Den 29. december udsendte han derfor et cirkulære til alle stiftets præster og bad dem beregne, hvor

mange skemaer de ville få brug for.⁴ Cirkulæret indeholdt imidlertid ikke noget om hvordan beregningen skulle foretages, og resultatet blev derfor også en meget broget bunke svar. Præsternes besvarelser indløb meget omgående – det allerførste er dateret den 31. december 1812! – de sidste kom i begyndelsen af februar. Enkelte udtalte sig om reformen og da i kritiske vendinger. Sognepræsten i Svejstrup fandt indholdet så fremmed og påfaldende, at han ikke kunne beregne det fornødne antal skemaer; han nøjedes derfor med at opgive folkemængden. Præsten i Kørup, Tamdrup sogn, skrev – åbenbart med et stænk af ironi – at i hans sogn er årligen født 30 børn mestendel af hver slags det halve, 20-25 døde. NB Når der ingen smitsom sygdom har indfundet sig, thi så har de

dødes tal været 30 til 33. Nogle præster opgav det nøjagtige tal for en længere eller kortere årrække, andre nøjedes med et »middeltal«, gerne for de sidste ti år. Selve beregningen af det nødvendige antal ark papir var naturligvis højst problematisk, når man ikke havde fået bøgernes beregnede funktions-tid at vide. De fleste, der forsøgte sig, regnede med to årtier. Der var ganske vist ind imellem elegante og nøjagtige skemaer over de forskellige ministerialia, men alt i alt blev biskoppen nu ikke meget klogere af disse svar.⁵

Imidlertid havde Birch samme dag, som han udsendte sit cirkulære til præsterne, altså den 29. december, i et brev til biskop Münster meddelt, at han, skønt han endnu ikke havde modtaget indberetning fra de gejstlige (!), alligevel mente at kunne opgive et foreløbigt tal på, hvad der ville kræves til hele stiftet, nemlig i alt 170 ris. Det nøjagtige tal ville følge senere.⁶ Hvordan han var nået til dette bestemte tal, fremgår ikke.

Et lidt usikkert greb om tingene fra biskoppens side, kan man sige, men ellers gik sagen åbenbart, som det var at vente. Der skulle dog ikke gå ret lang tid, før tingene begyndte at tage en ny vending.

Det var amtsprovsterne, der fik sat skred i kirkebogssagen. En forordning 5. december 1806 havde som formål at afskaffe den ældgamle institution med herredsprovster og indføre de såkaldte amtsprovster; en ordning, som for øvrigt kun blev gældende til 1822.⁷ I Randers amt var det præsten ved Randers Hospital, senere sognepræst ved Sct. Mortens kirke, Petrus Janus Kruse (1768-1837), som i 1812 blev udpeget til amtsprovst. I Århus amts nordre del var det sognepræst Ole Anchersen Secher (1774-1820) i Søften (på den tid stavet: Zeuthen) som havde fået dette hverv, også i 1812.⁸ Og biskoppen fik i denne sammenhæng virkelig glæde af sine nye hjælpere.

Straks i det nye år satte provst Kruse sig til at skrive til biskop Birch, et smukt brev omhyggeligt dateret: 2. januar 1812! – det har alle dage været så sin sag at vænne sig til et nyt årstal. Kruse forklarede, at allerede da re-skriptet læstes i Collegialtidende,⁹ havde bogtrykker Elmenhoff over for ham ytret lyst til at få med trykningen at bestille, og *jeg nægter ikke, at da denne mand i alt hvad det offentlige angår altid udviser en særdeles rede-bonhed til at tjene netop med opofrelse, synes det mig billigt, hvis det kunne ske at tilvende ham igen nogen fordel. Sandsynligvis ville det og være bogtrykker Elmquist i Århus kæmt at få denne leverance til Århus amts kirker.* Forudsat at cancelliet ikke havde befalet hvor trykningen skulle ske, kunne man her *bidrage til at glæde to stræbsomme og agtbare mænd.* I virkeligheden var Kruse nogenlunde vis på, at det havde cancelliet ikke, for i slutningen af brevet afslører han, hvor han havde ideen fra, nemlig fra Viborg, hvor han havde *hørt at bogtrykker kammerråd Just belaver sig på at forsyne stiftet der med det fornødne, som han vel næppe skulle gøre uden vished om afsætning.*¹⁰

Der er ikke langt fra Randers til Viborg og provst Kruse havde altså fået nys om, hvad der var sket i Viborg, og der er ingen tvivl om at det er baggrunden for hans skrivelse. I Viborg var biskoppen, Jens Bloch (1763-1830, biskop i Viborg 1805-1830), nemlig gået meget resolut til værks. Der gik ikke lang tid, fra han havde fået cancelliets skrivelse i hænde den 19. december, før han, helt på egen hånd, kontaktede A.F. Just og bestilte ham til at trykke skemaerne. Den 1. januar 1813 skrev han til biskop Münster og fortalte, at han havde ladet skemaerne trykke i Viborg, dels for transportens skyld, dels for at kunne være sikker på, at alt var parat til den 1. januar 1814.¹¹

Forslaget om en støtteaktion til gavn for stiftets bogtrykkere har måske ikke haft biskop Birchs store interesse. I hvert fald reagerede han ikke i første omgang på provst Kruses trykningsforslag. Det skete først i et brev til biskop Münster den 22. januar, og det, der fik sat ham i gang, var utvivlsomt et brev fra den anden amtsprovst, Secher, dateret den 20. januar. Ved læsningen af det har Birch nemlig øjnet muligheden for at kunne sætte sit eget personlige præg på kirkebogsreformen – hvad han måske nok kunne føle sig tilskyndet til, eftersom han jo havde været holdt helt uden for forberedelsen af 1812-reskriptet.

Provst Secher anførte en hel række punkter, som efter hans mening afslørede mangler og ufuldkommenheder i den foreskrevne skematekst. Et enkelt punkt har Birch indstreget med rødt i marginen som noget, der interesserede ham i særlig grad: *Kirkegangskoners introduktion er ikke omtalt og må altså ikke længere være at indføre.*

Et andet punkt drejede sig om dødfødsler. Forholdet var det, at et kancellicirkulære så sent som 24. december 1802 havde forlangt, at jordemødrene under strafansvar skulle anmelde alle dødfødsler til præsten og afgive en udførlig beskrivelse af, hvad der var foregået. Hvis jordemoderen ikke selv kunne skrive, skulle hendes forklaring føres i pennen af præsten; *vedkommende præster bør derefter anføre disse anmeldelser udtogsvis i ministerialbogen*, hedder det. Hensigten var naturligvis at formindske antallet af dødfødte børn. Disse udtogsvisse anmeldelser levede de nye kirkebøger ikke plads til.

Om uægte børn skriver Secher: *Angående uægte børn, hvis fædre angives vidnefast ved hjemmedåben, kan ej heller gives nogen forklaring, og, skønt lejemålsbøden nu ej mere aftinges, er det dog vigtigt at faderen som sædvanlig*

*angives.*¹² Videre savnede Secher en rubrik, hvor de copuleredes vaccination kunne anmeldes.¹³ Heller ikke tillysning til ægteskab var der taget højde for. Den skulle ske med forlovernes egenhændige underskrift; men hvis dette ikke blev indført i kirkebogen, kunne det føre til, at mange blev viede uden tillysning. Secher nævner i den forbindelse, at der kunne gå lang tid mellem lysning og vielse, *da bonden som oftest udsætter vielses-akten indtil bekvemme tider, så at den der anmelder sig ved Kyndelmisse med forlovere, ofte ej vil vies før efter kornhøsten.*¹⁴ Med hensyn til til- og afgangslisterne var det nødvendigt med en forpligtelse for tjenestefolk til ufortrødent at anmelde sig for præsten ved flytning: *Ved alvorlig befaling i denne henseende kunne da omsider den uskik hæves, at tjenestefolk ikke førend efter et halvt års forløb, når altergangstiden kommer, fremstiller sig med deres skudsmål.* Den konklusion, Secher kom frem til, var, at hvis manglerne skulle afhjælpes, måtte der ligefrem anskaffes en anden embedsbog ved siden af kirkebogen!

Som allerede nævnt skrev Birch den 22. januar et brev til biskop Münster. Han refererer her til sit brev af 29. december 1812, men fortsætter, at *det siden er kommen mig i tanker*; om Münster ikke helst ville skånes for *ulejlighed med besørgelsen af ommeldte aftryk og sagen hastigere fremmes, såfremt det kunne lade sig gøre, at det til Århus stifts kirkeministerialbøger fornødne papir blev under mit opsyn rubriceret.* Der var to bogtrykkerier til rådighed i stiftet, og man ville kunne spare transportomkostninger.¹⁵

Man bemærker, at Birch ikke med et ord nævner muligheden af en ændring/forbedring af skemateksten. Blot er ordvalget: *under mit opsyn rubriceret*, lidt ejendommeligt og kunne eventuelt indikere noget i den retning; længere fremme i brevet bruges udtrykket *overlades til Århus stifts egen omsorg.*

Birch havde nu sendt to breve til biskop Münster, men han ventede for-gæves på svar. Da der var forløbet fire måneder, uden at han hørte noget til sagen, bekvemmede han sig omsider til i en skrivelse af 21. maj i forsigtige vendinger at minde Münster om sit brev fra januar.¹⁶ Men Birchs tålmodighed blev virkelig sat på prøve. Der kom stadig ikke noget svar. Den 29. juni¹⁷ sendte han et tredje brev til Münster, denne gang som privatbrev, hvor han indtrængende bad om svar. Han ærgrede sig over det store forspring, biskop Bloch i Viborg havde fået ved uden videre at sætte trykningen i gang; dertil kom, at papirprisen under de særlige kriseforhold var fordoblet og kvaliteten forringet.¹⁸ Omsider, den 3. juli, sendte Münster sit svar: Han kunne ikke begribe, at Birch ikke havde fået svar på sit brev fra januar, *da jeg stedse har hørt at sagen var afgjort med Dem ligesåvel som med Bloch*. Birchs rykkerbrev fra maj var indløbet, mens Münster var på en seks ugers visitatsrejse, men fra hans side kunne der ikke være det ringeste at erindre imod, at kirkebøgerne blev trykt i Århus. Han havde for længe siden indsendt korrekturark til godkendelse, men de var endnu ikke kommet tilbage fra kancelliet, *hvilket har forårsaget at der fra min side ikke er sket videre i sagen, ej heller kunne ske*.¹⁹ Hvis Birch ønskede det, skulle han få korrekturarkene sendt, så snart de var blevet approberede. For biskop Münster var det således en ren selvfølge, at der kun kunne blive tale om at trykke en kirkebogstekst, som forud var approberet af kancelliet.

Det skete langt om længe den 12. august 1813. Den 14. august skrev Münster til Birch, at han i forgårs modtog aftryk af kirkebøgernes schemata approberede af Danske Kancelli. Han tilføjede, at Vajsenhus-Bogtrykkeriet, som ellers havde påtaget sig forlaget, ikke havde indvendinger mod en tryk-

ning i Aarhus stift; *jeg ville ønske at enhver biskop gjorde så i sit stift*, hedder det.²⁰ I en efterskrift forklarede han, at da bogtrykkeren ikke havde noget eksemplar færdigt før engang i næste uge, da biskoppen ville være på en rejse til Fyn, så havde han for ikke at forsinke sagen sendt et korrektur-eksemplar, *så urent det end er*.

Dette sidste var selvsagt uden betydning for biskop Birch, det afgørende var, at banen nu endelig var fri. Ikke bare til en trykning inden for stiftets grænser, men – og det er det, der gør denne sag interessant – også til en selvstændig redaktion af kirkebøgernes skematekst, med andre ord netop det, som provst Secher havde lagt op til i sit brev den 20. januar. Situationen var efterhånden grotesk. De skemaer i korrekturtryk, som Birch nu i august 1813 sad med, var fuldkommen identiske med de håndskrevne skemaer, han havde modtaget i december 1812 indforseglet i reskriptet – og som han forlængst må have besluttet sig til slet ikke at ville rette sig efter!

Den 6. september meddelte biskoppen amtsprovst Kruse i Randers, at tilladelsen til at bruge egne bogtrykkere nu forelå, og at provsten måtte entretrere med bogtrykker Elmenhoff. Bøgerne skulle være i folioformat og klar til brug 1. januar 1814. Med brevet fulgte biskoppens skemaer, *hvilke alene såvidt er udvidede, som det i betragtning af de specielle omstændigheder der i henseende til ministerialia på landet finde sted er anset at kunne bidrage til den fuldstændighed og større orden, der er øjemedet for ministerialbøgernes bedre indretning*.

Hvad var det da for ændringer, der var tale om? I virkeligheden var de slet ikke ubetydelige, og det er så heldigt, at vi gennem rettelser og koncepter bogstaveligt kan følge, hvordan de er blevet til.

Foran i kirkebøgerne lod Birch reskriptet af 11. december 1812 aftrykke

ordret, men tilføjede en lang redegørelse for hvordan han for sit eget stifts vedkommende havde grebet sagen an (den endelige, trykte datering er Aarhus bispegård, den 18. oktober 1813). Det er interessant at studere *konceptet* til denne redegørelse. Efter at have fastslået, at det har været ham magtpåliggende at få kirkebøgerne i stiftet indrettet således, at de fuldkommen kunne svare til deres hensigt, hedder det: *til hvilken ende jeg har fulgt det af det Kgl. Danske Kancelli for Sjællands stift senere autoriserede schemata....* Det retter han til fulgt *planen i* osv. Han er udmærket klar over, at han netop *ikke* følger den autoriserede tekst. Det er i virkeligheden også en omgåelse af sandheden at tale om skemaer autoriserede *for Sjællands stift*. Kancelliets autorisation var generel og gjaldt, selvfølgelig, alle landets stifter.

De fleste og vigtigste forskelle mellem kancelliets og Birchs tekst findes i afsnittet over fødte m/k:

Som det ses, er der virkelig tale om to meget forskellige skemaer. I sin »kirkebogsindledning« tilføjer Birch til det ovenfor citerede, at han har *taget hensyn på ældre specielle anordninger, som ikke ved foranførte kongelige reskript er hævede*. Men dette begrunder på ingen måde, at han opretter to helt nye rubrikker for *ægte/uægte* og *moderens introduktion*. Det sidste havde i øvrigt været særskilt debatteret under forarbejdet i centraladministrationen; fra gejstlig side havde man ønsket introduktionen bibeholdt, men havde måttet bøje sig for kancelliets argument, at det ikke tjente noget formål.²¹ Det er også værd at bemærke, at Birch i sit skema ligefrem forudsætter, at dåb foregår som hjemmedåb med senere fremstilling i kirken. Det var nemlig i modstrid med gældende lov, selv om en forordning i 1771 havde lempet på adgangen til hjemmedåb.²² Hjemmedåb har givetvis dengang været en ret fast indarbejdet praksis.²³

KANCELLIET	BIRCH
No.	No.
	Ægte eller Uægte
Aar og Datum	Fødsels- og Hiemmedaabs Datum
Barnets fulde Navn	(samme)
Daabens Datum enten i Kirken eller Hiemme	
Forældrenes Navn, Stand, Haandtering og Bopæl	(samme)
	Daabens Publications – Datum
Faddernes Navn, Stand og Opholdssted	Faddernes Navn, Stand, Haandtering og Opholdssted
	Moderens Introductions Datum
Hvor anført i det almindelige Jevnførelses Register	(samme)
Anmærkninger	(samme)

Det andet afsnit i kirkebogen, hvor Birch har foretaget afgørende ændringer, drejer sig om *copulerede*. Også her optræder en helt ny rubrik: *Dagen Trolovelsen er anmeldt for Præsten*. Birchs kommentar hertil i indledningen lyder: *Når trolovelser for præsten anmeldes, anser jeg det fornødent at sådant umiddelbart indføres under datum tilligemed forlovernes navne, hvilke de helst egenhændigen måtte skrive, hvorefter copulationen selv i sin tid under datum kan antegnes*. Det er unægtelig påfaldende, for den tvungne kirkelige trolovelse var afskaffet få år før ved en forordning i 1799.²⁴ Desuden tilføjer han i rubrikken 'Anmærkninger': *hvor og vaccinationsattest anføres ved datum*; hans motiver hertil er allerede omtalt.²⁵

Den sidste væsentlige ændring, som Birch gennemførte, var indsætningen af et særligt afsnit i kirkebogen for *dødfødte*. I indledningen oplyser han, at det sker af hensyn til kancelliskrivelse af 24.12.1802, som er omtalt foran, og skrivelse 14.6.1801.²⁶ Videre kommenterer han: *På denne liste har jeg for rummets skyld udeladt rubrikken for moderens introduktionsdatum, hvilken jeg formener at kunne anføres i en særskilt linje umiddelbart under antegnelsen selv*. Men Birchs skemaer over dødfødte indeholder dog, ligesom for levendefødte, rubrikken: *Ægte eller Uægte*, mens hovedrubrikken her hedder: *Udtog af Gjordemoderens Indberetning*.²⁷

Alt i alt betød dette, at Århus stift fik sine egne, særprægede kirkebøger, så man med en vis ret kan tale om biskop Birchs egen kirkebogsreform. Det kan tilføjes, at Birch også udarbejdede sit eget titelblad, som han *antedaterede*: den 27de Decbr. 1813.

Det ligger i sagens natur, at Birch nok skulle tage sig i vare for at søge sine skemaer approberede i kancelliet. Her havde man lagt et betydeligt arbejde i fastlæggelsen af skematekster-

ne, og deres absolut normgivende karakter var blevet understreget af, at de var fremsendt til biskopperne på en yderst ceremoniel måde, således som det her er skildret til indledning. At betragte dem som en slags kladder, som de enkelte biskopper kunne rette til efter forgodtbefindende, var naturligvis meningsløst. Det drejede sig tværtimod om en fast rettesnor, som skulle skabe uniformitet på området. Det står da også helt tydeligt i selve rekskriptets tekst, hvor det hedder, at formålet er, at kirkebøgerne overalt i begge kongeriger *bliver ført på en hensigtssvarende måde efter een og samme norm*. Tydeligere kan det ikke siges. Længere nede fortsættes der: *Kirkebøgerne skulle overalt i begge riger indrettes in duplo i overensstemmelse med vedhæftede 7 schemata. I overensstemmelse med kan kun betyde: i fuld overensstemmelse med, hvis det skal give nogen mening*.

Alt dette må have stået helt klart for biskop Birch. Man kan kun gisne om, hvad der egentlig har fået ham til at udvise en så oplagt civil ulydighed, som der i virkeligheden her er tale om. En dyb mistillid til centraladministrationens evne til at gennemskue problemerne på lokalt plan kan have været en af årsagerne. En medvirkende årsag af mere personlig art kan – som allerede antydnet – måske findes i det forhold, at Birch skulle have følt sig tilsidesat, eventuelt ligefrem krænket over ikke at have været taget med på råd i kirkebogssagen. Hertil kommer, at han kan have haft en vis modvilje imod at anerkende biskop Münster som en art førstebiskop, sådan som der her var lagt op til; derimod er der ingen grund til at antage at et personligt modsætningsforhold har spillet ind.²⁸ Det spores i hvert fald ikke i deres indbyrdes korrespondance.

I den trykte kirkebogsindledning, som flere gange er citeret, fornemmer man, at Birch gør sig al mulig umage

Denne

Protokol

bestaaende af

246 paginerede, giennemdragne og forseglede Blade,

authentifieres herved

ifølge efterstaaende høikongl. Rescript af 11de Decbr. 1812

til

Ministerialbog

for

Sogn

under Aarhus Amt

District

hvorudi

haver nøiagtigen at anføre Als hvad der, efter Indholdslisterne og de kongl. Bud desangnaende, bør i Ministerialbog findes antegnet.

Titelbladet til biskop Birchs særlige udgave af kirkebogsskemaerne for Århus stift.

for ligesom at forsvare eller måske snarere tilsløre sin egenmægtige handlemåde i denne sag. Han taler om, at gennem hans forholdsregler vil den ensformighed vedligeholdes, som orden og tydelighed udkræver, og som var øjemedet for landsfaderens bud. Hans afslutning er lidt af et stilistisk mesterstykke, som fortjener at citeres i Birchs egen affatning:

Jeg tør holde mig forvissat om, at mine Herrer Brødre – opmærksomme for enhver enkelt Green af Deres Embeds-

førelse – ei allene selv ville holde de under Deres egne Hænder værende Embedsbøger i den tilbørlige Orden, men tillige hver paa sit Sted paasee, at Kirkesangeren fører sin Ministerialbog med strængeste Nøiagtighed; paa det at disse Bøger for Fremtiden fuldkommen kunne fyldestgiøre alle de Fordringer de i offentlige eller private Anliggender lovligen ere eller vorde underkastede; at de, som Documenter, bestemte for Fremtiden, ei allene kunne vidne om en viis Regierings Omsorg for

Orden i Alt, men tillige bevise, at de førtes af Mænd, der erindrede, at deres Embedsforhold skulde, i mange vigtige kirkelige og borgerlige Tilfælde, bedømmes af Efterslægten.

Om selve trykningen af kirkebøgerne er der ikke meget at berette. Den 6.-7. september udgik de breve fra bispegården i Århus, som satte den i gang. Birch indhentede selv tilbud fra den lokale bogtrykker Elmquist, mens amtsprovst Kruse fik i opdrag at kontakte bogtrykker Elmenhoff i Randers. Det var en behagelig opgave; i et af Kruses breve til biskoppen fortæller han, at Elmenhoff *erkender vor ædelmodige biskops omsorg i at forunde ham dette arbejde i disse trange tider.* Prisen pr. bind blev 22 rigsbankdaler. Der opstod et pudsigt intermezzo, der inddrog den tredje bogtrykker, som her har været omtalt, A.F. Just i Viborg. I september 1813 kom det nemlig frem, at Lysgård herred, skønt det hørte til Århus stift, allerede havde fået sine kirkebøger trykt af bogtrykkeren i Viborg! Forklaringen må være den, at Lysgård herred i alle andre henseender end de gejstlige hørte til Viborg; det var en del af Viborg amt, og der er kun ti km fra Lysgård til Viborg. I hvert fald skrev Just den 23. september et ydmygt brev til biskop Birch, hvor han redegjorde for, hvordan biskop Bloch først på året havde overdraget ham at trykke kirkebøgerne til Viborg stift, og her var Lysgård herred altså kommet med i puljen; Just havde endda selv forespurgt provsterne om deres behov. Det drejede sig om i alt 30 bøger, så det ville være et betydeligt tab, hvis de ikke kunne bruges. Men Just var også forretningsmand: Med skrivelsen fulgte et eksemplar af en ABC for almueskoler, *jeg i disse dage udgiver*, med forhåbning om, at Birch ville anbefale den til brug i Århus stifts almueskoler! Birch godkendte virkelig ordningen for Lysgård herred, selv om det jo indebar, at der hermed

fandtes to slags kirkebøger i hans stift. Den 7. oktober kunne Just sende ham et takkebrev med forsikring om, at han ville søge overenskomst med bogtrykker Elmquist, hvis denne allerede var kommet for skade at trykke nogle bøger til herredet.

Som man kunne vente det, opstod der besværligheder med at få visse kirkeejere til at rykke ud med betalingen. Poul Glud til Jensgård i Glud sogn ankede over de kostbare bøger fra bogtrykker Elmenhoff, som skulle anskaffes til det lille Hjarnø sogn i Horsens Fjord; her var i 1801 kun 146 beboere.²⁹ Forvalter Schmidt på Barritskov i Barrit sogn klagede på sin herres, geheimestatsminister F. Chr. Rosenkrantz' vegne over de dyre bøger. Det måtte være kirkeejernes ret selv at anskaffe de befalede kirkebøger, hvor de kunne fås for en billig pris, og han kunne selv have fået dem trykt billigere i København. P. Siemer på Kilsgård i Tulstrup sogn fandt det besynderligt, at man uden kirkeejernes vidende, men for deres regning kunne fremsende et så dyrt værk, *jeg kunne jo selv have anskaffet sådanne bøger, ja, jeg kunne endog selv indbunden dem og efter meddelt skema indrettet dem efter befaling.*

Til sidst måtte Birch sende en indberetning om de genstridige til kancelliet, som 19. marts 1814 bifaldt de foranstaltninger til kirkebøgernes anskaffelse, som Birch havde gjort, og meddelte, at amtmændene nu var anmodede om at pålægge alle kirkeejere, at de havde pligt til at anskaffe Birchs bøger. Der var dog endnu nogle, som slog sig i tøjret, så kancelliet måtte gentage sin resolution den 4. juni 1814.³⁰ I kancelliet har man dengang næppe anet, at det i virkeligheden slet ikke var de autoriserede kirkebøger, det handlede om.

Til afslutning kan det nævnes, at de specielle århusianske kirkebøger, der her er berettet om, blev anskaffede i

Biskop Birch var ikke en af de Århus-bisper der i øvrigt satte sig mange spor. Der er kun bevaret et enkelt portræt af ham, og det endda kun i form af en kopi, malet i 1873 af L. Thornam. Men på Landsarkivet for Nørrejylland ser slægtsforskere og andre historikere daglig hans værk når de benytter Århus stifts kirkebøger fra 1800-tallet. Kopien af portrættet hænger nu i Århus domkirke; det vides ikke hvad der er blevet af originalen. Foto Thomas Pedersen og Poul Pedersen.

stiftet – når der var brug for det – så længe Birch sad i bispestolen, dvs. til 1829. Og nogle af bøgerne slog til i et meget længere tidsrum end de to årtier, som har været nævnt, og som muligvis også biskoppen havde kalkuleret med. De allermindste sogne brugte de Birchske kirkebøger næsten helt frem til kirkebogsreformen i 1891. Det gælder således *Hjarnø*, som netop har været omtalt. Her beholdt man den samme, endda ret tynde kirkebog fra 1814 til 1882. Og alle Birchs rubrikker er troligt udfyldt hele perioden igennem. Det gør det vanskeligt at afgøre i hvor stort omfang, skikken med hjemmedåb holdt sig der på stedet. Men det gør det til gengæld meget let at overskue »moralen«, forstået som forholdet mellem »ægte« og »uægte« børn. Og ved hver fødsel frem til 1882 er barne-

moderen blevet indledt af præsten, og introduktionsrubrikken er blevet udfyldt med dato. Om det så tjener noget egentligt formål, kan man vel altid diskutere – på samme måde som man gjorde det i cancelliet i 1812.

Noter:

1. Landsarkivet for Nørrejylland, Århus Bispearkiv, C3-478, Journalsager, j.nr. 773 og 774/1812. Hvor intet andet er angivet, findes de citerede arkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland. Emnet for artiklen er i kortere og anden form behandlet i Paul G. Ørberg: Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920, *Kirkehistoriske Samlinger* 1982, s. 128 ff.
2. Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontramministerialbøger, *ARKIV* 3, 1970, s. 172 ff.
3. *Dansk Biografisk Leksikon*, red. Sv. Cedergreen Bech, bd. 2, 1979, s. 142 (Michael Neiiendam). Sml. *Aarhus gennem Tiderne* 3, 1941, s. 133 f.
4. C3-31, Kopibog 1810-1812.
5. C3-474, Indførelse af nye kirkebøger 1813. Hvor ikke andet er anført som kilde til det følgende, skal materialet søges i denne pakke.
6. C3-31. Skrivepapir opgøres således: 1 balle er 10 ris a 20 bøger a 24 ark.
7. Amtsprovsteinstitutionen skulle indføres »tid efter anden« i hvert amt når herredsprovsteembederne blev ledige. I Århus stift fandtes også Århus Amts søndre provsti, hvor sognepræsten i Vær-Nebel, F.S.H.C. Schmidt var provst. Desuden skulle Samsø og Tunø undtagelsesvis danne et eget amtsprovsti (Kancelliskr. 2.5.1812). Visse herredsprovster opnåede desuden rang af amtsprovster. Amtsprovsterne afløstes – også efterhånden – af distriktsprovster ved cirk. 20.8.1822.
8. Reskript 10.7.1812.
9. Collegialtidende 19.12.1812.
10. J.M. Elmenhoff (1801-1858), bogtrykker og boghandler i Randers; A.F. Elmquist (1788-1868), bogtrykker, boghandler og redaktør i Århus, begge kendt som St.St. Blichers forlæggere. A.F. Just (1766-1829), forfatter, bogtrykker og redaktør i Viborg. Sml. deres biografier i *Dansk biografisk Leksikon* (se note 3).
11. Viborg bispearkiv, C2-400, Kopibog 1807-1813: 28.12.1812 og 1.1.1813. Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie 1643-1813, *Fra Viborg Amt* 1982, s. 131 f.

12. Simpelt lejermål var strafbart efter Danske Lov 6-13-1 og senere forordninger, men strafbarheden var netop blevet ophævet ved plakat 12.7.1812.
13. Forordn. 3.4.1810 § 10 fastslog, at ingen præst måtte efter 1.1.1811 ægtevie nogen, uden at de kunne bevise, at de var vaccineret eller havde haft de naturlige kopper. Om vaccination se også *Personalhistorisk Tidsskrift* 1994, s. 222 ff.
14. De gældende regler om lysning findes i re-skr. 18.12.1772 og i forordn. 4.1.1799 om trolovensens afskaffelse, hvor det hedder, at lysning fra prædikestolen skal vedblive, ligesom man skal stille vederhæftige forlovere efter lovens forskrift (Danske Lov 3-16-10).
15. Viborg bispearkiv, C3-32, Kopibog 1813-1815.
16. Sst.
17. Brevet er dateret 29. juli, men det må antages at være en fejldatering. Hvis juli fastholdes, må Münters nedennævnte brev af 3. juli nemlig betragtes som fejldateret og derfor flyttes frem til august; dette sidste har jeg foreslået i *Kirkehistoriske Samlinger* 1982 (se note 1), note 12a, mens jeg nu vil mene, at fejldateringen snarere må tillægges Birch.
18. Ørberg: Kirkebøger (se note 1), s. 129.
19. Om den mulige baggrund for forsinkelsen: Sst. s. 131 f.
20. Den endelige løsning blev, at alle stifter uden for Sjælland og Lolland-Falster fik kirkebøger trykt lokalt. Sst. s. 128 ff.
21. Sst. For kancelliet var kirkebøgernes funktion som personregistre det primære, mens kirkelige hensyn kom i anden række.
22. Danske Lov 2-5-1, 3 og 8. Kirkeritual kap. II. art. 1 og 2. En forordning 19.3.1745 om misbrug ved hjemmedåb havde indskærpet, at kun påviselig svaghed kunne begrunde hjemmedåb, men det blev ændret ved forordn. 27.7.1771, som overlod det til forældrene selv at lade hjemmedøbe *efter det barnets helbred og omstændighederne fordre*. Den senere fremstilling i kirken skulle ske, når det *uden videre fare for barnets liv og helbred kan ske*.... Kirkedåb blev på ny gjort til det ordinære ved forordn. 28.5.1828.
23. Paul G. Ørberg: Niels Blichers kirkebøger, *Fra Viborg Amt* 1995, s. 71.
24. Jvf. note 14.
25. Jvf. note 13.
26. Fejl for 14. juni 1800: Kancelliskr. ang. indretningen af præsternes årlige fortegnelser over copulerede, fødte og døde samt dødfødte.
27. De ret udførlige fødselsbeskrivelser i disse afsnit må ved særlige medicinsk-historiske undersøgelser kunne give et fortrinligt supplement til de senere jordemoderprotokoller. I Danske Kancellis arkiv (i Rigsarkivet) findes desuden seks pakker med årlige indberetninger om dødfødte 1804-1820 indsendt i henhold til disse cirkulærer.
28. Det kan dog her anføres, at Münter i 1788, vistnok med urette, var blevet foretrukket til et professorat i konkurrence med Birch, og at der havde stået en del blæst om den sag. *Dansk biografisk Leksikon* (se note 3).
29. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 21, 1964, s. 995.
30. Viborg bispearkiv, C3-474 og C3-32, Kopibog 1813-1815, 21.7.1814.

Kongelig hesteavl i Danmark før og efter enevælden

Lisbet Lund Nielsen

Fortid og Nutid marts 1996, s. 49-74.

Under enevælden nød den danske Frederiksborghest internationalt ry, men avlen gik i forfald, og i 1840 afvikledes det kongelige stutteri. I denne artikel viser Lisbet Lund Nielsen at frederiksborgerens historie skal ses i et bredere kulturhistorisk perspektiv end den overvejende avlstekniske synsvinkel der er anlagt i den ældre litteratur. Hun fremhæver at kontinuiteten tilbage til Christian IV's tid og videre bagud var langt større end den tidligere forskning lader formode.

Lisbet Lund Nielsen, f. 1970, cand.mag. i engelsk og historie, undervisningsassistent ved Københavns Universitet, Handelshøjskolen i København, m.m.. Privatadresse: Vedersøvej 32, 2610 Rødovre.

Det kongelige stutteri på Frederiksborg var i århundreder kendt for sine fine heste. De var kongernes stolthed og meget eftertragtede ude i Europa. Litteraturen om Frederiksborgstutteriet er imidlertid lidet omfangsrig, og den er også efterhånden gammel. Der er ikke skrevet meget om det i dette århundrede, og frederiksborghesten selv er gået af mode.

Der er dog gode grunde til på ny at beskæftige sig med stutteriet. Ikke blot den at den foreliggende litteratur er af ældre dato, men først og fremmest at det skulle være muligt at råde bod på nogle af dens mangler. Den er meget mangelfuldt dokumenteret, og den giver et indtryk af hesteavlen, som uanset det har stået uantastet i to århundreder, er modent til revision. Den giver nemlig det indtryk, at der ikke var system i avlen før efter enevældens indførelse, hvor man efter sigende begyndte at avle udelukkende efter farver, og den ældre litteratur ser i det hele taget datidens handlinger ud fra den videnskabstradition, der opstod i slutningen af det 18. århundrede og udviklede sig op gennem det 19. Begrebet systematisk husdyravl med be-

stemte standarder for dyrene er nyere end stutteriet, og man fornemmer en vis nedladdenhed over for de beslutninger, der blev truffet i stutteriets vår ud fra helt andre forudsætninger.

Disse mangler skal der her søges rådet bod på, dels gennem en grundigere dokumentation af fakta, dels gennem en diskussion af påstanden om at stutteriets drift før farveavlen var primitiv og planløs. Alene når man ser på det liv kongerne førte ved de europæiske hoffer allerede før enevælden, og på hestens mere og mere ceremonielle rolle ved disse hoffer samt dens rent militære betydning, virker det urimeligt at antage, at man ikke også dengang skelede til hestens udseende – også den gang afspejlede stutteriet tidsånd og mode, det var ikke noget man sådan hovsa kom på efter 1660.

For at belyse dette må man foretage en sammenligning, så vidt det er muligt, af tiden før og tiden efter 1660 med stutteriet som det så ud på Christian IV's tid, holdt sammen med tingenes tilstand efter enevælden blev indført. Eller med andre ord: forskellen på de tider da kongen personlig havde hånd i hanke med hvilke heste

Karel van Manders berømte rytterportræt af Christian IV fra 1640 giver bedre end mange ord fornemelse af hestens betydning for den tids standspersoner. Kongen sidder på en smuk sortbrun frederiksborghingst. Her ser man virkelig den tids idealeksterior – en kraftig hest med rundede former, ædelt hoved og høj aktion. Men hesten var ikke kun til repræsentative formål. Slagscenen i baggrunden domineres af fremstormende rytteri der understreger hestens militære betydning. Foto Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

der blev brugt i stutieriet, og senere tiders stutieridirektioner og embedsmænd. Måske er det netop dette der har fået de senere fremstillinger om

stutieriet til at antage at der ikke var idé bag avlen? Det er mere tydeligt hvad målet var senere end da det var kongens personlige smag og behov der

var afgørende. Men man har til alle tider skullet bruge heste til forskellige formål i den kongelige menage, de skulle tage sig ordentligt ud, og det skulle da være underligt om man ikke på en eller anden måde prøvede at tage højde for det i avlen.

Der er som sagt langt mellem værkerne om stutieret, og mange af oplysningerne her er stykket sammen fra værker der dybest set slet ikke handler om kongelig hesteavl. De få bøger der eksisterer, er Erik Nissen Viborgs *Bidrag til en historisk Udsigt over Danmarks Hesteavl*, udgivet år 1800; F.V.A. Proschs *Frederiksborg Stutteri* fra 1866; og endelig Jens Jensens *Det Kongelige Frederiksborgske Stutteri* fra 1910.

For at begynde med Viborg, så var han selv tilknyttet stutieret – hans bog er skrevet på opfordring af stutieridirektionen, og han blev i 1801 leder af Veterinær- og Landbohøjskolen og sekretær i stutieriets ledelse. Her er altså tale om en direkte impliceret der havde adgang til alle arkiver, og som har haft sine egne erfaringer og meninger at bygge på. Hans fremstilling af stutieret op til omkring 1700 er ganske grundig, om end man må undvære den moderne historikers grundige dokumentation – Viborg var et barn af sin tid og i øvrigt ikke historiker, men veterinær. Men jo nærmere han kommer sin egen tid, jo mere vag bliver hans fremstilling: der har været indflydelsesrige nulevende personer at tage hensyn til, og han har villet forsvare den linie han selv var fortaler for i driften af stutieret. Viborg havde studeret krydsningslære i Frankrig og mente at krydsninger var vejen frem for den i hans tid skrantende hestebestand. Det var foregået før i tiden, mente han, og det kan måske forklare hans til tider ret begejstrede omtale af tiden før 1660 – han så den som en slags tilbagevenden til naturen. Man kan således diskutere hvor meget Vi-

borg egentlig har haft ud af at have adgang til arkivmateriale om stutieret, men trods alt er hans fremstilling ganske nyttig, hvis man er sig dens svagheder bevidst.

En der har haft nytte af Viborg, er F.V.A. Prosch, der har baseret sin *Frederiksborg Stutteri* fra 1866 meget på forgængeren. I sagens natur når man lidt længere op i tiden, men i det store og hele er hans gennemgang af stutieriets historie kortfattet og nærmest kursorisk sammenlignet med Viborgs. Der er dog en vis meningsforskel i forhold til Viborg, for Prosch ser ikke negativt på farveavl. Helt anderledes nyttig er dog Proschs *Uddrag af Frederiksborg Stutteris Aarbøger* fra 1856, hvor han har gjort det tunge arbejde med at tyde de gamle håndskrevne papirer, så de er lette at gå til.

Jens Jensens *Det Kongelige Frederiksborgske Stutteri* fra 1910 er nok det grundigste værk, og Jensen går i rette med Viborg, som han sine steder nærmest omtaler lidt nedladende – man aner den fjerne beskuers efterrationalisering. Hos Jensen bliver den kongelige hesteavl før enevælden stemplet som planløs eller i bedste fald drevet efter forkerte principper, den var jo uvidenskabelig. Det er en meget grundig bog, der fører stutieriets historie helt op til forfatterens samtid, om end dens opdeling af materialet lægger op til nogle gentagelser i stoffet. Men Jensens historiske gennemgang er baseret på Viborg og Prosch, så trods deres forskelligheder er de tre værker alligevel meget ens – og de ligger alle tre under dunkle eller manglende henvisninger.

Disse er altså de tre fremstillinger der findes om stutieriets historie, og i sagens natur har de også haft stor indflydelse på dette arbejde. Der er ikke nogen vej uden om Viborg, Prosch og Jensen. Alle øvrige oplysninger må man pusle sig til rundt omkring. Helt uundværlig er Georg Friedrich von

Titelbladet til Georg Friedrich von Löhneysens *Della Cavalleria* fra 1609. Löhneysen var noget af en perfektionist, og bogen er formentlig et af de fornemste tryk fra 1600-tallet. Størstedelen af oplaget gik tabt da Löhneysens slot blev brændt ned under Tredivårskrigen, og bogen er nu meget sjælden. Tidens interesse for hestens farve – dens »complexion» – fremgår allerede af titelbladet. På billedet nederst på titelbladet tiltaler dressøren fem heste med ordene: »Jeg står her og ser Jer an på Jeres gestalt og complexion, og hvad jeg fra nu af vil lære Jer, derved vil Jeres ry og dyd forøges.« Foto Det Kongelige Bibliotek.

Löhneysens *Della Cavalleria*, trykt på hans eget trykkeri i Rembling i 1609. Der får man datidens syn på etik, heste, ryttere og ridning, og med sin grundige forklaring ned i mindste detalje af sine emner giver den mening til mange af de ellers besynderlige udsagn og forestillinger man støder på i de gamle dokumenter.

Endelig er der alle de trykte såvel som utrykte dokumenter der har relation til stuttriet. For at starte med de sidste, så er der de gamle stodbøger fra Christian IV's tid. De er at finde i papirer fra Danske Kancelli, Stutterisager.¹ Lignende optegnelser for senere perioder findes i Stutterioverinspektørens arkiv for perioden 1660-ca. 1700.² Selv om fortegnelserne ikke er direkte sammenlignelige, fordi hver enkelt stodmester synes at have haft sit eget bogholdersystem, kan man alligevel få meget ud af at kigge i disse dokumenter. Derudover er der et omfangsrigt trykt kildemateriale: *Kancelliets Brevbøger* (udg. C.F. Bricka m.fl., 1885 ff) og *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s tid* (udg. Emil Marquard, 1918) giver mange detaljer om forhold der har vedrørt stuttriet, og om hestens rolle ved den tids danske hof.

Danmark – et godt hesteland

Man kan ikke tale om egentlige stuttrier i moderne forstand før reformationen, men man aner at der var gode forudsætninger for det kongelige stutteri på Frederiksborg i form af en tradition for hesteopdræt der går tilbage til middelalderen. Fra udenlandske kilder såsom den tyske munk Arnold af Lübecks verdenskrønike fra slutningen af 1100-tallet ved man at danske heste var velanskrevne i Vesteuropa, så velanskrevne at de var Danmarks næststørste eksportvare efter silden.³

Danmark var altså tidligt kendt som

et godt hesteland, og der var tradition for salg og en form for opdræt. Der var mange ting der spillede ind når man skulle fastsætte prisen på en hest: alder, køn og anvendelse. Der er noget der tyder på at hestens farve havde betydning for prisen: Malmøkkøbmanden Ditlev Enbecks regnskaber fortæller at en rød hest kunne erhverves for 12 mark, en grå for 15, en brun for 20 og en sort for 30 mark,⁴ men hvordan skal man forklare dette fænomen? Moderne historikere har grundet over problemet: der har næppe, mener man, været drevet avl efter farver på dette tidspunkt, så man når kun frem til at der muligvis eksisterede idealer med hensyn til farver.⁵ Der kan selvfølgelig have været mange ydre eller indre ting ved disse heste, som regnskaberne ikke nævner noget om, og som kan forklare prisdifferencen, men der er også et andet muligt svar: går man til Löhneisen, så helliger han faktisk en del af sit kapitel om køb af hest til en gennemgang af de forskellige farver og de egenskaber man mente knyttede sig til dem, og det virker rimeligt at antage at længe inden man gav sig til decideret at avle heste efter farver, så havde farven alligevel noget at skulle have sagt.

Hos Löhneisen kan man se, at der har været ganske mange forestillinger knyttet til en hests ydre: farverne hænger sammen med hestens psyke og temperament. Han deler hestene ind efter de fire temperamenter, sangvinske, koleriske, flegmatiske og melankolske, og på samme måde viser elementernes indflydelse sig hos heste af hhv. lys og mørk »Complexion«, som han kalder det.⁶ Ud af dette system kan man udlede at jo lysere hestens nuance er, jo mere temperamentsfuld og kolerisk er hesten (element: ild), jo mørkere, jo mere melankolsk (jord). Har den hvide hår i det mørke, kan de to første ting blive bedre afbalanceret, og af den grund ville mange menne-

sker gerne have stikkelhårede og skimlede heste og heste med hvide aftegninger. For røde heste gjaldt det, ligesom man troede om rødhårede mennesker, at de hørte til en særlig temperamentsfuld kategori. Löhneysen lavede ligefrem en skematisk oversigt over sammenhængen mellem farve og temperament: *Wie die innerlichen Eigenschaften der Pferde samt den Vier Elementen aus den eusserlichen Farben zu erkennen sein.*⁷

Så der har altså knyttet sig nogle bestemte forestillinger til de forskellige farver, med rødder i den antikke naturfilosofis elementlære. Ud fra dette er der basis for at farven er noget man har skelet til ved prissættelsen på heste, men højst sandsynligt sammen med andre egenskaber.

Hestens funktioner ved hoffet

For at forstå hestens rolle og det omfang hesteavlens efterhånden tog, må man se på hvad de kongelige rent faktisk brugte hestene til. Det var ikke bare et simpelt spørgsmål om transport eller trækraft. Tidens idealer foreskrev noget helt andet.

Et område hvor hestene havde både praktisk og ceremoniel anvendelse, var i forbindelse med kørsel. Den tids kongelige og adelige lod sig transportere rundt i pragtfulde (og tunge) karosser, og her var det nødvendigt med prægtige og store spand. Den danske hesteavl var da også i vidt omfang leverandør af køreheste.⁸ Flere andre steder finder man udsagn der tyder på at der har været mode i kørehestenes farver længe før enevældens indførelse. På Christian IV's tid foretrak man ensfarvede heste i spandene, selv om han i sin ungdom skal have haft en noget outreret smag på kørehesteområdet. I 1610 havde han på Kronborg et spand af seks hvide heste *hvis man og rumper var farvet røde.*⁹ I Bodil Wam-

bergs Christian IV kan man læse hvordan samme Christian senere i livet harcelerer over at Fru Kirsten i januar 1630 forlod ham i en sådan hast *at fiskeimesteren måtte spænde fire heste af hver sin farve for (hendes) vogn.*¹⁰ Man burde komme standsmæssigt omkring, uanset omstændighederne.

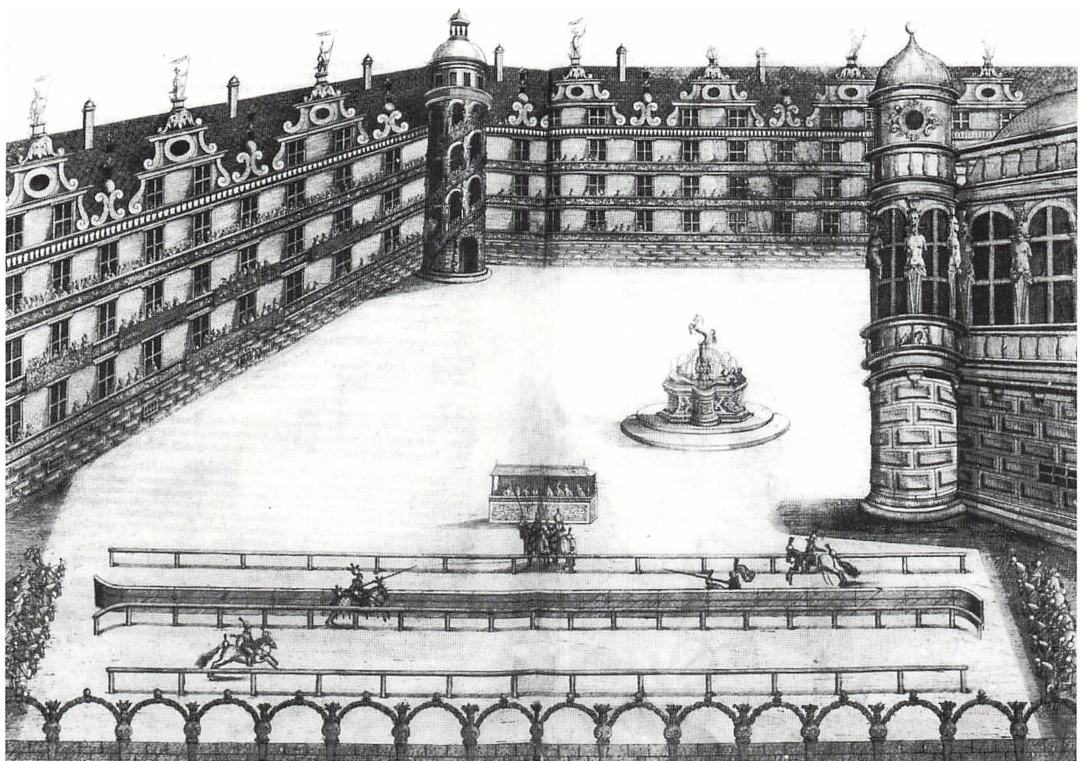
Ridning var også et område i udvikling. I renæssancen blev der grundlagt flere rideakademier; et af de mest kendte var Federico Grissonis i Napoli fra 1532.¹¹ Han udgav i 1550 en bog om skoleridning, og som alle senere af den slags værker var den henvendt til adelen.¹² Herfra spredte den nye ridestil sig ud over Europa. Grissoni og hans efterfølger Giovanni Pignatelli inspirerede andre til at følge trop, en stribe rideakademier for adel og kongelige voksede frem i Europa, og ridekunsten fik en central rolle i opdragelsen af den tids overklasse. Grissoni oplærte blandt andre franskmanden Antoine de Pluvinel, en af tidens mest berømte rideinstruktører, der havde den franske konge Louis XIII som sin elev.¹³ Fra midten af 1600-tallet opstod der således en omfattende litteratur om heste og ridning, så der efterhånden blev tale om en videnskab. De kendteste af disse værker blev skrevet af netop Pluvinel, Hertugen af Newcastle og Löhneysen.

Löhneysen fremstiller ridning som lige så vigtig som boglig lærdom, at kunne håndtere våben og begå sig på et dansegulv – og når det nu er så vigtigt, både i krig og fred, bør den samvittighedsfulde opdrager naturligvis hverve en ridelærer til sin stab af huslærere.¹⁴ Bogens første afsnit bruges da også på at opstille retningslinier for *wie sich ein Cavallier zu Hoff in allen seinen thun und leben halten soll.* Nogleordene er gudsfrygt, bøn, læsning og at lytte til de betrængte. På samme måde er den sande ridder ædel over for kvinder, tjenstvillig over for sine overordnede, tro over for sine sande og

ædle venner, ligesom han hverken bander, spiller, lyver, sladrer eller er hovmodig. Det er faktisk et helt ridderkodeks der opstilles: ridderen hedder bare en kavaler på dette tidspunkt. Sammen med sin modeprægede italienske titel har *Della Cavalleria* den tyske undertitel *Gründlicher Bericht von allem was zu der Reutterei gehörig und einem Cavallier davon zu wissen geburt*, og bogen giver også en strøm af oplysninger om hestehandel, hestetyper, den syge hest, etc. Først langt inde i værket når Löhneysen til selve ridningen.

Hovedmålet med dressurridningen var oprindeligt at træne rytterne til at kunne tackle situationer på slagmarken, hvor kontrol over hesten og evnen

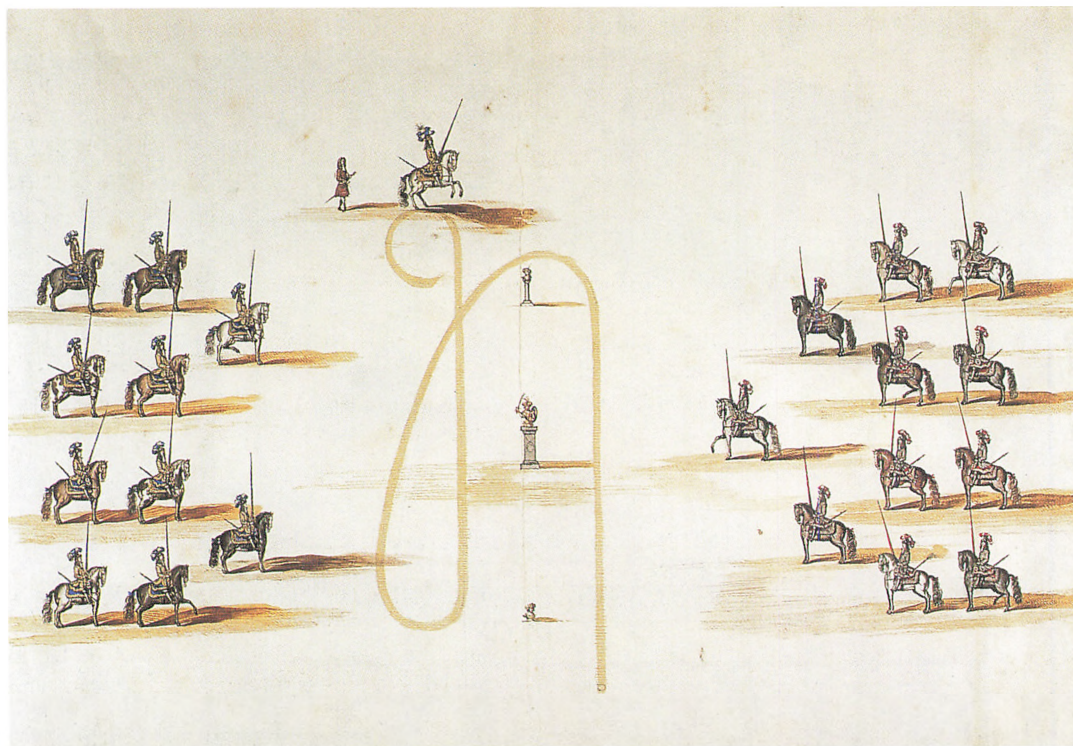
til at manøvrere og lave den høje skoles indviklede spring kunne blive én redning i en tid hvor skydevåben var ved at fortrænge de gammeldags slag- og stikvåben. Hvis man kort skal beskrive hvad den høje skole går ud på, kan man opdele den i øvelser på jorden og øvelser over jorden, dvs. forskellige spring. Alle øvelserne kan udføres både under rytter og ved hånden, hvor rytteren fra jorden får hesten til at udføre øvelserne. Det tog lang tid at lære hesten disse ting. Et af de vigtigste redskaber var de såkaldte pilarer, efter sigende indført af ovennævnte Pluvinel: to søjler med godt en meters mellemrum, hvor man tøjrede hesten og lærte den gangarter på stedet, støjlen og spring.

Selv om indførelsen af håndskydevåben fuldstændig havde ændret rytterkamptechnikken på 1500-1600-årenes slagmarker, blev traditionerne fra middelalderens turneringer længe holdt i hævd ved festlige lejligheder. På dette stik i Löhneysens *Della Cavalleria* ser man to ryttere i fuld rustning med lukket hjelm løbe dystrikt med lanser. De fyrstelige tilskuere sidder i en rigt dekoreret pavillon midt på slotspladsen. Foto Det Kongelige Bibliotek.

Som man nok kan forestille sig, var det en tidskrævende proces at lære både heste og ryttere at udføre øvelserne. Der opstod rideskoler ved de europæiske hoffet, således også ved det danske. Den blev grundlagt som institution på Christiansborg i 1740, elleve år efter den Spanske Rideskole i Wien. Men allerede før denne institutionalisering fandt sted, var der beridere ved stutieriet og ved hoffet, og den kongelige rideskole eksisterede allerede i 1680, da tilridningen af de unge heste blev flyttet fra stutieriet til de kongelige stalde i København.¹⁵ Der var også tidligt ridefaciliteter ved slottet i København, og der er vidnesbyrd der tyder på at man også red skoleridning dér dengang. Allerede i 1590 kunne en rejsende tælle 52 heste i staldene i København, og han beundrede især Fre-

derik II's hvide yndlingshest, der kunne *bøje sig og danse*.¹⁶ I kongens regnskaber kan man også finde udgifter til *ridehusets reparation*, fx. i årene 1672 og 1674.¹⁷ Der optræder også udgifter til tilbehør: den 5. december 1689 *beholdt staldmester Harstal til 2de pillarer, skulde i ridehuset, for forgyldning oc farfve, 30 r*.¹⁸ I forbindelse med bygningen af det nye ridehus og anlæg af ny ridebane i 1730-1740, under Frederik IV og Christian VI, må man jo også antage at det har erstattet noget allerede eksisterende. Til den nye rideskole var der knyttet en overberider, femseks beridere og et antal elever, fuldkommen som man ser det på den Spanske Rideskole i dag. Det nye anlæg blev projekteret i 1732, og ridehuset på Christiansborg er med sine omkring 74 x 192 fod større end det i Wi-

I Christian V's arkiv på Rigsarkivet er bevaret en enestående, håndtegnet og koloreret »drejebog« til en karrusel, kaldet »Combat de barrière«. Værket er formentlig kun bevaret fordi karrusellen i sidste øjeblik blev afløst på grund af et dødsfald i kongehuset. Her ses tegningen af kvintanløbet; rytternes rute omkring kvintanfiguren midt i billedet er nøje afmærket, men proportionerne er unægtelig noget forstørrede. Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

en – faktisk er det et af de største af sin slags og naturligvis udstyret med kongeløse og gallerier.¹⁹

En stor fornøjelse i datidens overklasse var rytterlege og parader. Ved alle festlige lejligheder i kongehuset satte man forskellige hestebegivenheder i sving. Frederik II holdt fx. en stor turnering på Gammeltorv i 1559.²⁰ I forbindelse med Christian IV's kroning i 1596 var der også festligheder til hest på programmet: der var optog, turneringer og ringridning.²¹

Senere blev det moderne med de såkaldte karruseller. De begyndte gerne med et optog af de kæmpende, der var udklædt i farvestrålende mytologiske eller allegoriske kostumer. Efter optoget gennem byen var der opmarch på ridebanen, og så startede en serie af konkurrencer. Man gav points i de enkelte discipliner, også strafpoints, og det samlede resultat kunne udregnes via et indviklet system. Den første konkurrence var normalt ringridning. Også damer kunne deltage i denne sport, blot med den forskel at de som regel blev kørt i små hestevogne i stedet for at ride selv. Næste konkurrence kunne være hovedrenden: på banen opstillede man et antal kugler eller hoveder, oftest neger- eller tyrkerhoveder for at symbolisere de vantro, fjenden. Disse hoveder stod på piedestaler af forskellig højde, og efter specielle regler skulle rytteren så kappe disse hoveder af piedestalerne. Måske skulle de første tages med lanse eller rammes med kastespyd, de næste med sværd, de næste igen med pistoler, og det sidste skulle man spidde og ride afsted med på hævet kårde. I forlængelse af denne konkurrence kunne der være det såkaldte kvintanløb, hvor det gjaldt om at ramme en træfigur med sin lanse – det var om at være præcis og hurtig, ellers svingede figuren rundt og ramte rytteren i ryggen. Det egentlige karruselløb bestod i at man red to og to i en bestemt volte, den ene

havde et skjold til at forsvare sig mod den anden, der skulle prøve at ramme ham med sit kasteskyts af forgyldte gipskugler. Man sluttede af med hesteballet, hvor beridere fra rideskolen red kvadrille med øvelser fra den høje skole, ledsaget af musik. Så nåede man frem til præmieuddeling og anden festivitas.²² Disse arrangementer var moderne ved hofferne i hele Europa, det var god og flot underholdning. Place du Carrousel i Paris minder ved sit navn om en karrusel organiseret af Louis XIV i 1662.

Christian VI's staldmester von Haxthausen var legendarisk for sine karruselarrangementer, og der findes omhyggelige planer for deres udførelse.²³ På samme måde optræder der også udgifter til disse arrangementer i kongens regnskaber. Tilbage i april 1680 får man et lille indblik i hvad der var forbundet med disse arrangementer, her en karrusel på Rosenborg: den 27. april: *Trompeterne, som opvarted, da carosellen holtis, 60 r. – Feltpiberne, som samme tid opvarted, 30 r.* Den 29. april optræder en anden post: *Matias Jørgensen guldsmed, som hand efter regenskab restered for de 3de skiolde, som til gevinsten på carossellen blef opsat, 108 r.* Der optræder mange lignende poster – også når kongen har tabt penge på disse fornøjelser, fx. den 23. oktober 1671: *K.M. tafte med ringrenden i ridehuset 12 r.*²⁴

Barokkens hesteideal

Hvad var det så der gjorde barokkens hestetype så speciel? Set med nutidsøjne er der tale om en anderledes kraftig hest end vi er vant til i dag. Ikke at barokkens hest var klodset, men der stilledes ikke de samme krav om hurtighed til denne hest, der så til gengæld passede ind i datidens ceremonielle rammer. Hvis man ser på barokkens idealeksteriør, er der tale om en

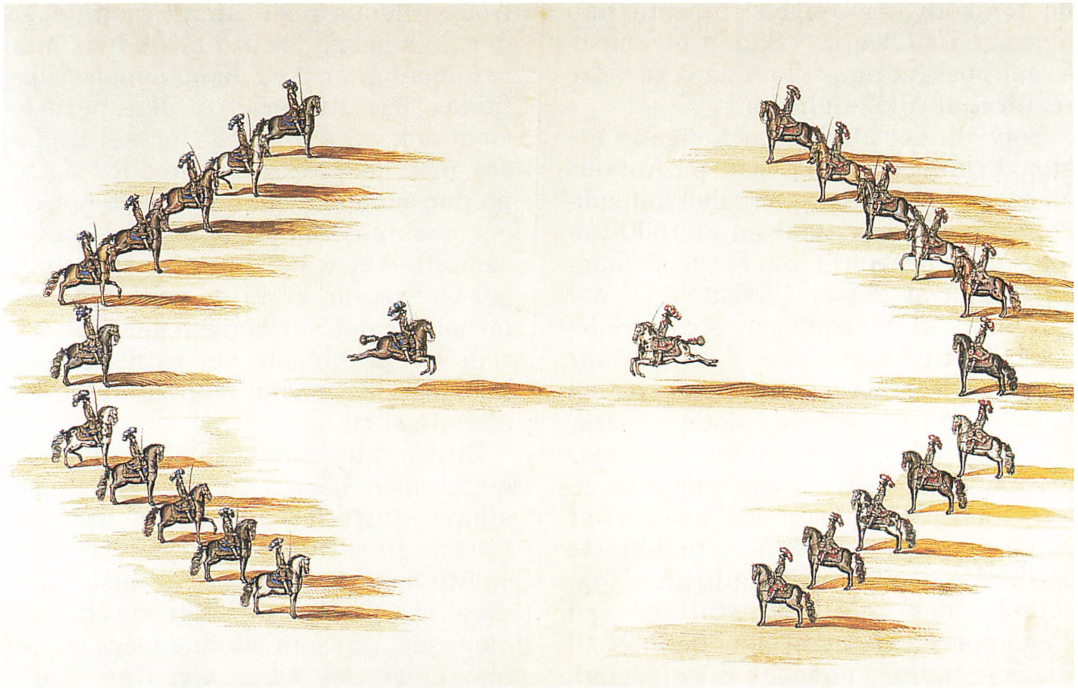

En enkelt af Christian V's frederiksborghingste er bevaret til vore dage. Det er et eksemplar som i 1683 løb strækningen fra København til Hillerød på 42 minutter... hvorefter den faldt død om. Kongen lod den udstoppe i springstilling (capriolestilling) og sætte på Kunstammeret; den findes nu ved Den Kongelige Staldetat.

kompakt hest med bred bringe og rundet kryds. Dens hals var kraftig og velrejst så den fik en knejsende holdning, hovedet ædelt og ofte med en konveks næselinie, båret næsten lodret. For at kunne udføre den høje skoles øvelser skulle den være muskuløs, fordi den under mange af dem 'siddet' på bagparten. På samme måde er dens bagben vinklet lidt anderledes end på den moderne ridehest, og en høj forbevægelse var meget eftertragtet – noget man i dag helst vil undgå, fordi det giver hesten en trippende gang på be-

kostning af den naturlige fremdrift. Men set med datidens øjne var det elegant. I det hele taget var det elegance og udseende man så på. Og når man ser på hestens funktioner i kongens hofholdning, er der ingen tvivl om at udseendet var en meget væsentlig faktor.

Denne såkaldt spanske hestetype var et symbol på pragt og rigdom. De mange adelsfolk og kongelige der er portrætterede til hest i denne periode, vidner om den prestige der lå i at eje en ædel hest – og den tids ride- og

Den udstoppede frederiksborgers capriolestilling genspejler den øvelse der er gengivet på en af siderne i Christian V's karruseldrejebog »Combat de barrière«. Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

køreheste optræder med forgyldte beslag, broderede sadeldækkener, silke og fløjl og strudsefjer. I en beskrivelse af en karrusel afholdt i anledning af prinsesse Louises konfirmation i april 1742 får man et tydeligt indblik i den pragt som livet ved et moderne europæisk hof skulle kunne mobilisere i rokokoen. De to kvadriller, anført af henholdsvis kongen og kronprinsen, bestod for det første af ministre og højtstående hoffolk. De bar alle køllert og bukser af rensdyrskind, kjole af fint rødt klæde med guldgalonerede opslag, der var røde for kongens hold og blå for kronprinsens. På rytternes ligeledes guldgalonerede hatte sad hvide eller blå plumager af strudsefjer. Sadel og skaberak (sadeldækket) var af rødt klæde med brede guldgaloner. Til hver rytter hørte tre lanser, to javeliner (kastespyd), to pistoler, en kårde, et skjold og tredive forgyldte lerkugler. Alle løjerne foregik i det nye ridehus på Christiansborg.²⁵

Den kongelige hesteavl på Christian IV's tid

Trods de mange vidnesbyrd om den tids pomp og pragt har det i de eksisterende danske værker om stutieriet været hævdet at der indtil det 17. århundrede ikke blev drevet avl efter bestemte principper. Det ser naturligvis også lidt tilfældigt ud alt sammen set med eftertidens øjne: den blandede avl med danske og spanske heste foregik ved at man om foråret lukkede hingstene ud til hoppestoddene og lod naturen gå sin gang. Men denne strategi blev brugt over hele Europa og fungerede heldigt set med tidens øjne. Den danske hest var faktisk kendt og velrenommeret allerede omkring år 1600,²⁶ hvilket kan ses i Löhneysens beskrivelse af den danske hest. Han giver en overordentlig positiv beskrivelse af Frederiksborgeren eller den danske hest, som den kaldtes. Den var Löhneysens personlige favorit blandt

de forskellige europæiske heste han omtaler i sit værk.²⁷ Sådan et konsekvent positivt image kan da ikke være resultat af tilfældigheder?

Selv om der stadig var kongelig hesteavl rundt omkring, især på Antvorskov og i Vordingborg, var den kongelige hesteavl i begyndelsen af 1600-tallet så koncentreret på Frederiksborg og Esrum at det er Christian IV der får æren af betegnelsen som Frederiksborgstutteriets fader.²⁸ Kongen var meget interesseret i heste og på en måde forud for sin tid, idet han efter sit besøg i England i 1606 satte stor pris på engelske heste der som type ellers først vandt frem for alvor efter Napoleonskrigene. Han førte hingste og ifolede hopper med sig hjem og oprettede det engelske stutteri ved Jægerspris som siden blev henlagt til Esrum (deraf navnet Engelsvang). Mange af de engelske heste var pasgængere, en specialitet på den tid, og i fortegnelserne over afkom fra de forskellige stod kan man i marginen læse at flere af disse faldt efter en hest ved navn »den brune pasgænger«.²⁹ Disse heste var hovedsageligt brune og grå heste.

Men der var mange andre heste i stutтерiet på denne tid. I Christian IV's kroningsår 1596 sendte statholderen i Nederlandene ham to spanske hingste. Fra sin bedstefar havde han fået en berømt hingst der hed Hertug Olrik. Gesandten fra Moskva, Ivanovitj, bragte også kongen nogle hingste, og navnene på flere af hingstene lader forstå at han fik mange fra sine adelsmænd: Wilde, Krabbe, Uhlfeldt, Storkansleren... selv en Just Høegh var der. Så kongen havde heste af blandet ophav i sine stod, både danske, tyrkiske, ægyptiske, polske, neapolitanske, marokkanske, engelske, pfalzburgske, lichtenbergske, schaumburgske og frisiske hingste.³⁰ Eftertiden har ment at der blev drevet vild krydsningsavl fordi de udenlandske hingste ikke gav til-

fredsstillende resultater,³¹ men det er der ikke belæg for at hævde hvis man sammenligner med de optegnelser der findes fra stutтерiet i den periode. Godt nok var der mange forskellige heste, men de blev holdt i stod for sig, så på den måde var der ikke tale om noget miskmask af heste. Svaret på det som eftertiden har opfattet som mangel på system, kan findes her og i det forhold at det var kongen selv der styrede hvilke hingste der skulle bruges hvor, og vidste hvad man skulle bruge afkommet til.

Stutтерiets opgave var jo at forsyne hoffet med heste. Ud over køreheste afgav stutтерiet hvert år fireårige hingste til tilridning på Frederiksborg og Antvorskov, hvor der var ansat beridere og stodmestre. Egnede hopper blev sat ud som stodhopper, resten blev givet væk eller solgt. Der findes kvitteringer på disse transaktioner; i april 1614 blev der på Antvorskov givet *kvittans til Lydich van Minden, kongens berider, der nu har gjort regnskab for de hopper som han efter kongens befaling har solgt i årene 1611, 1612 og 1614, og har indbetalt penge, 1032 Dlr, i kongens eget kammer til kongen selv*.³²

Christian IV var jo en foretagsom konge, men det er karakteristisk for både ham og hans nærmeste efterkommere at de blandede sig meget i stutтерiets anliggender. Christian IV rokerede om på stod og hingste, så der nu var i hvert fald fem stod samlet på Esrum: munkekoblet, det frisiske eller Korfececerers kobbel, det engelske, Fændriks- og Tomlerkoblet, og ind imellem lidt flere, fx. det polske kobbel i 1612. Der var to på Frederiksborg og to på hhv. Antvorskov og Vordingborg.³³ Det var også Christian IV der indførte brændemærkning med bogstaver for de enkelte stod, så man på den måde kunne have lidt styr på hestens afstamning og ikke bare på hvem der ejede den, sådan som med den tidligere mærk-

Vonden Denischen

Gutlendischen Pommerischen vnd Schwedischen Pferden.

Die Dähnischen Pferde so jetziger zeit in des Königs gestuth fallen/ sind vermög-
same schöne starke Pferde/ allerdings den Italianischen nicht vngleich/ als man balde an einem Orte
finden mag/ welche Gestuth der hochlöbliche König Friederich Christmilder gedechtnuß an vnter-
schiedtlichen örtern / als zur Friederichsburg/ Anderscho/ vnd Warneburg u. hat anrichten lassen/ die beschäler/
wie im gleichen auch etliche Stüden auß Hispanien/ Italien/ Polen vnd Vngern mit grossen Vntkosten zu wege
bracht/ wie daß nun mehr auch der mehrertheil vom Adel dieses Königreichs ihre eygene Gestuth haben/ vnd
grossen fleiß vnd kosten darauffwenden/ in deme/ das immer einer bessere vnd schönere Pferde sichen wil/ als der
ander/ vnd so etliche mit dem Spatt nicht behafft/ wüßte ich nicht ob ihme einer zu allem thun bessere Pferde wün-
schen könte.

Nach diesen folgen die Gutlendischen/ Pommerischen vnd Schwedischen Pferde/ welche in gemein einer
mittelmessigen größ vnd vntersagte Pferde sein/ sind zum täglichen gebr auch gute vermögsume Pferde/ werden
bey grosser angall in andere Länder verkaufft vnd verführt.

Den danske hest som den er gengivet i Löhneysens Della Cavalleria. Han beskriver en hest med kapaci-
tet, et smukt og stærkt dyr, og omtaler hvordan den danske konges stutteri bliver drevet med stor flid.
Der tilflyder det mange midler for hele tiden at opdrætte bedre og smukkere heste. Löhneysen kan ikke
forestille sig nogen bedre hest til alle formål. Foto Det Kongelige Bibliotek.

ning.³⁴ Også dette tyder på at avlen langt fra var planløs.

Der kom også på anden vis mere system i opdrættet, idet der fra denne tid eksisterer fortegnelser over afkommet fra kongens forskellige stod. Fireåringerne er opgjort og beskrevet mht. farve og aftegn, og i marginen kan man læse hvilken hingst de er faldet efter, så vidt det vides.³⁵ Det er også i disse dokumenter man finder en anden ting der peger i retning af at eftertidens dom over den tids hesteavl som planløs er forkert. Det er som sagt anført hvilke hingste der blev brugt i hvilke kobler, og godt nok er der nye navne hvert år, men der er sandelig lige så mange der går igen, og det ser ikke ud til at der har været mere udskiftning end hundrede år senere, hvor man også satte hingste ind for hurtigt at smide dem ud hvis deres egenskaber ikke straks blev givet videre i næste generation. Det ser ud til at der har været tale om hovedbeskelere, det vil sige stamhingste der i en årrække bedækker i samme vænger. I perioden ca. 1607-1613 dominerede fx. en hingst ved navn *Langmantel* på Esrum. I samme periode dukker hingstene *Tomleren*, *Fænrik* og *Korfecerer* op, dem der fik opkaldt vange efter sig. *Jomfruen* er på Frederiksborg 1607-1614, og flere andre hingste går igen: den grå polak, den brune polak, den brune pasgænger, Krabbe, Lüdnow, den lille Neapolitaner, den grå og den brune ditto, osv. Disse optegnelser giver ikke anledning til at mene at hingstenes 'levetid' som beskelere var anderledes end senere.

Det er ligeledes tydeligt at der er en idé med stoddene. Man bemærker at de enkelte stods navne i de fleste tilfælde siger noget om hvilken type heste de er, fx. frisiske, polske og engelske – førstnævnte har været lidt kraftige heste til kørebrug, de andre lettere heste til jagt og ridning i det hele taget. Korfecerers stod var på den

tid et friserstod, der var polske heste i Store Dyrehave, og endelig var der kongens stod af engelske heste, hvoraf flere åbenbart var pasgængere – man har tilsyneladende haft nogle egenskaber at avle efter alt efter hvad hestene skulle bruges til.

Men ikke nok med det. Optegnelserne fra Christian IV's tid giver også oplysninger om andre kriterier, blandt andet blev der drevet en vis farveavl. På Frederiksborg var der et brunt og et gråt stod hvor hhv. Jomfruen og Lüdnow bedækkede, og der var et brunt stod på Antvorskov hvor den grå polak bedækkede – og interessant er det at der for størstedelen faktisk kom hhv. brunt og gråt afkom i disse stod. Det ses af at man i optegnelserne har givet en kort beskrivelse af alle fireåringerne.

I 1607 kunne Frederiksborg således levere 13 hingste til tilridning, som ifølge beskrivelsen stort set alle var grå og brune heste faldet efter hingstene Arenfeldt og Jomfruen. Fra Roskildegård kom tre brune efter den brune pasgænger. Fra Esrum kom fem, hovedsagelig brune, efter Sort Bille, og så kom der fire i forskellige farver fra Antvorskov efter en ikke nærmere defineret fader – i alt 25 hingste til tilridning. I 1609 blev der leveret 36. Tallet for de første to årtier af det 17. århundrede svinger mellem 25 og 40 om året. Noget kunne altså tyde på at de hingste der har fået lov at blive i avlen i årevis, har givet et godt og typefast afkom, og derfor har man ikke skiftet dem ud. Det ligner altså meget senere tiders måder at drive stutieret på, men med den forskel at det var en enkelt mand, kongen, der havde hånd i hanke med tingene, og derfor behøvede man ikke at opstille egentlige retningslinier for avlen – gennem sine instrukser til lensmænd og forpagtere sørgede kongen for at hans personlige linie blev fulgt. Hen omkring 1620 er tendensen endnu mere klar, når man

ser på de ca. 55 føl koblerne da kunne mobilisere: fra Korfecerers kobbel i Esrum er det mest brune og sortbrune heste; det brune stod på Frederiksborg giver ikke overraskende brunt afkom, i det grå stod på Frederiksborg er der gråt og brunt afkom; Tomlerstoddet på Esrum giver brunt afkom; der er brune og grå i det engelske kobbel på Frederiksborg, grå i Fændriks kobbel på Esrum, og Munkestoddet på Esrum rummer diverse brune nuancer. Der er altså en klar tendens i farverne i de enkelte stod allerede på dette tidspunkt, selv om der ikke ligger en klart formuleret målsætning for stutieret i den retning.

Men de fysiske rammer for stutieret rummede ikke mulighed for fuldkommen renavl, som man ser den senere. Ud for adskillige føl i de enkelte kobler, jvf. ovennævnte fire fra Antvorskov, anføres i marginen *ingen att berette mig hvad hest (den) er fallen efter* – der har været visse af føllene i de enkelte vange hvis ophav man ikke var sikker på. Derfor er farverne ikke helt rene i stoddene. Der var nemlig visse problemer med det kæmpe løsdriftssystem som de kongelige stutier var på det tidspunkt. Stoddene gik i deres vænger, og kun hingstene kom på stald om vinteren. Dette har ikke været uproblematisk, for indhegningen var ikke særlig god. Således udstedte kongen den 26. august 1622 en forordning, der på det strengeste forbød fremmede dyrs tilstedeværelse i vængerne – der var problemer med at undgå at bønderheste fra omegnen brød ind til hopperne, ligesom andre dyr lokkedes til af græsset på den anden side, der jo altid er grønnere. Så der laves regler: *ingen præste-, borger- eller bønderhest må ... efter påske førstkommende ... løbe løs på fællede eller hos stod, medmindre den er 24 daler værd...*³⁶

Straffen var at hvis en hest uden for de tilladte rammer blev antruffet i vængerne, tilfaldt den kongen. Men i

bakspejlet kan man spørge sig selv om ikke denne indblanding af lokale heste har tilført de kongelige heste en vis robusthed og sundhed? Forordningens tilblivelse kan give endnu et fingerpeg om at man avlede efter nogle idealer i de enkelte vange. Reglerne skal ses som et forsøg på at dæmme op for det tilfældige element i avlen. Forordningen forbliver i øvrigt i kraft i generationer med ganske få ændringer. Man må have været bange for at hestene skulle blive af forkert type, siden man udstedte den.

Men også græsningen har været et problem og dermed en del af forklaringen på sådanne forordninger. I 1615 skrev kongen et åbent brev til bønderne under Frederiksborg slot angående folk, der blandede heste ind i og lod dyr græsse blandt hans stod.³⁷ Både fordi de ikke skulle blandes med hans hopper og fordi det i forvejen var svært at skaffe foder til så mange heste. Selve vængerne var ikke opdyrkede græsarealer som vi kender dem i dag. De var bare områder der ikke blev dyrket – derfor var der græs og tit også alt muligt andet, fx. skov, vandhuller, etc.³⁸ Og selv om der havde været perfekt græsning, ville det alligevel være nødvendigt med ekstra fodring i den kolde årstid. Der blev mest fodret med hør, halm og hakkelse. Der blev ikke givet meget kerne, hverken til rideheste eller til de drægtige hopper.³⁹ Især hopperne har været meget afhængige af græsning. Der skulle altså bruges en hel del stråfoder, og det var ikke meget stutieret kunne levere selv, for der hørte ikke meget jord ind under Frederiksborg der ikke på en eller anden måde blev brugt til græsning, det være sig af heste, får eller kvæg. Derfor var der høhoverti for stutieret i et temmelig stort område. Hele Frederiksborg len og på et tidspunkt også Kronborg len var involveret i at skaffe foder og vedligeholde de ydre forhold på de nordsjællandske stutier.⁴⁰

Så man kan konstatere at forholdene ikke har været perfekte – hegnene har ikke fungeret efter hensigten, og der har været en del praktiske problemer med at få tingene til at køre. Kongen har skullet have hånd i hanke med mange ting, og det fremgår da også af Kancelliets brevbøger – de er fyldt med notater angående stutternes drift, lige fra indkøb af foder og heste til detaljer angående personalet, helt ned til drikkepenge til stalddrengene og de bønder og soldater der førte hingstene ud til hopperne om foråret.

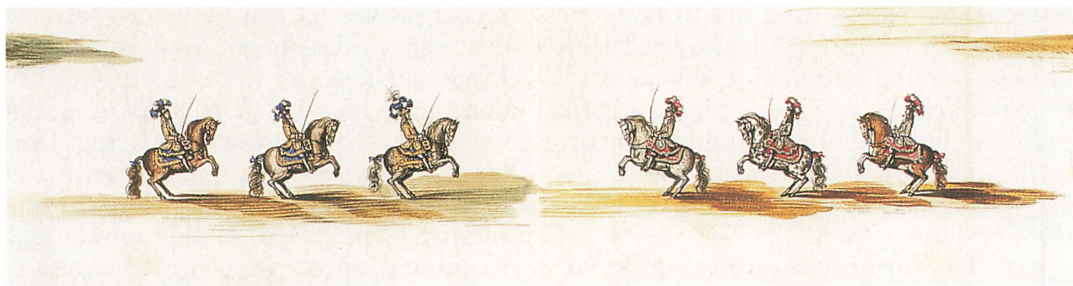
Stutteriet efter Christian IV

Stutteriet blev efter Christian IV's død ført videre på samme måde, dog med visse modifikationer. Hans efterfølger, Frederik III, foretog nogle rokader med de otte stod som Christian IV havde efterladt. Under Frederik III fik det brune stod ved Frederiksborg navn af Dyrehavestoddet. Her gik altså dette stod, og her blev der også skjult en del hopper i Svenskekrigen.⁴¹ Det grå stod omtales ikke mere, Korfecerstoddet bliver til Kyrasserstoddet. Derudover havde Frederik III to stod ved Antvorskov og to stod ved både Nykøbing og Vordingborg. To stod, det ene af Antvorskovstoddene og det i Kyrasservangen ved Esrum, gav blåskimlede heste som man dengang benævnte ved det plattyske ord for negerhoved, nemlig morenkopper. Lens-

mand Otto Pogwisch skulle indrette vange på Frederiksborg til det formentlig nye gule stod. I denne periode var Nykøbing Len hjemfaldet til kronen, da den udvalgte prins Christians enke giftede sig igen, så man fik også to stod dér, og muligvis kom der også et nyt på Antvorskov (Engelstrup). I hvert fald var der tolv stod i alt i 1658.⁴²

Principperne bag stutteriet blev der dog ikke rokket ved: der var fortsat løsdrift, og Frederik III udvalgte selv hvilke stodhingste der skulle bedække hvilke hopper. I et brev fra april 1658 instruerer han sin stodemester om hvilke hingste der skal bruges hvor: i Kyrasserstoddet skulle den sortbrune Belfato ud; den ligeledes sortbrune Rantzau til Engelskvangen, sortbrune Wolgemuth i Tomlervangen, den sorte Amico i Munkevangen, den brune Gamle Polak kom til Dyrehaven, og en sortbrun polak kom i Fændriksvang. På Antvorskov skulle den sorte Companion til Lammehaven og den skimlede Bonaventura til Engelstrupvang. I Vordingborg var endnu to sortbrune hingste, den ene ved navn Pantaleons. I Nykøbing Len stod den gule Julius samt den grå Lerchenborg.⁴³

Årene ca. 1625-1660 var ellers ikke gode for Danmark, selv om Jensen hævder at stutteriet ikke tog nævneværdig skade under krigene, og at der ikke indskrænkedes mere end nødvendigheden påbød. Det sidste kan der være noget om, men det er et faktum

Udsnit af en øvelse fra Christian V's karruselbog »Combat de barrière«. Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

at der efter svenskekrigen 1657-1660 manglede adskillige brikker i det puslespil der kort tid før havde udgjort det berømte kongelige stutteri.

Den nye stodmester på Antvorskov, Johan Ulrich, var manden der fik til opgave at lave en opgørelse over hvad der måtte være tilbage: Dyrehaven nævnes slet ikke; men i øvrigt havde den del af stutteriet der lå i Nordsjælland, ikke lidt så stor skade. Der var 5 stodheste og 79 hopper i de fem stod på Esrum og Frederiksborg, 49 føl og 58 ungheste; 27 hopper, 14 føl og 18 ungheste på Antvorskov; i Vordingborg len var der 12 hopper, 6 føl og 11 ungheste på Lekkende, mens stoddet på Knudshoved formodedes taget af svenskerne. Det er karakteristisk at jo længere sydpå man kommer, desto værre stod det til med stuttierne. I Nykøbing len, der havde været hårdt ramt af krigen, var der ikke meget tilbage af de to stod: tre hopper, to føl, den gule hingst Julius og et par plage.⁴⁴ Det gule stod blev nedlagt, mens Vordingborg og Dyrehaven genskabtes, så i perioden 1663-1669 havde man ti stod der kunne levere ca. 100 føl om året.⁴⁵ Umiddelbart lyder det af mange, men hvis den kongelige stald krævede 50 hingste om året bare til rideheste, så krævede det at alle hingsteføllene var egnede. Og hvad så med spandene, hvor man også foretrak hingste? Der har utvivlsomt været problemer med leverancen af heste fra de kongelige stuttier til staldene i denne periode, men bestanden kom hurtigt på fode igen.

Ser man på de omstændigheder den danske hest befandt sig i efter svenskekrigene 1657-1660, er det bemærkelsesværdigt at en omstilling kunne lade sig gøre og det i et omfang så det signalerede indgangen til en ny glansperiode: flere af de bedste heste befandt sig i Sverige efter svenskernes plyndring af Frederiksborg, og en stor del af de resterende heste var løbet

væk i forvirringen og flakkede løse rundt i det nordsjællandske. Der var tilsyneladende ikke meget tilbage af fordums glans. Men takket være en enorm indsats og en omfattende reorganisering lykkedes det at klinke skårene.

Efter enevælden

Ifølge den ældre litteratur om stutteriet var det i forbindelse med denne reorganisering at man gik over til at avle efter farver og delte hestene op i stammer efter kulør.⁴⁶ Modens krav slog for alvor igennem efter enevældens indførelse i 1660, og man begyndte efter fransk forbillede at opdele hestene i stod efter farver. Christian V havde besøgt solkongen Louis XIV's hof og Charles II i England og ville ikke have at forholdene i Danmark skulle stå tilbage.⁴⁷ Moden foreskrev stadig at et spand heste skulle være helt ens i farve og aftegn, og på rideheste var flotte eller eksotiske farver populære – det gjaldt om at tage sig ordentligt ud. Det var mode ved alle de europæiske hoffer. Man havde stor succes med avlsarbejdet ved det kongelige danske stutteri, og den danske hest blev kendt i hele Europa og benyttet til forædling på andre stuttier. Det af eftertiden mest kendte eksempel er nok hingsten Pluto der i 1765 kom til det østrigske hof og blev stamfar til en af de otte blodlinier på Lipizzanerstutteriet.⁴⁸

Christian V førte stutteriet ind i den ny æra. Han beskrives som en konge der var glad for parforcejagt og derudover en lidenskabelig skolerytter der daglig red flere heste trætte. Godt nok startede han sin regeringsperiode med at skære ned på stutteriet: de to stod på Antvorskov opløstes såvel som Fændrikstoddet på Esrum (1671). De gode hopper blev overført til andre stod. Det er uvist hvorfor han gjorde det – var det et kongeligt lune eller en tiltrængt

oprydning?⁴⁹ Man kunne fristes til at slå disse to årsagsforklaringer sammen: kongens luner tilsagde ham at følge den franske mode, og for at gøre det var han nødt til at rokere på stoddene. Heldigvis var der flere farver der slog godt igennem, både de blåskimlede og de sorte, der var de mest udbredte ved det danske stutteri. De brune var heller ikke noget problem – det var de gule derimod, idet farven nok nedarvedes, men havde det med at springe generationer over. Det var også svært at avle hvide heste. Ærgerligt nok, for i denne periode var det netop moderne med lyse heste.⁵⁰ Man gjorde sig store anstrengelser for at få et stod af hvidfødte heste sammensat og prøvede ud fra et lyst stod der gik på Esrum i Krogdalsvang med skimlede, perlefarvede, hvidfødte, brogede og andre lyse hopper, og disse gik sammen med en hvid hingst som kongen havde fået fra Oldenburg. Der var nu også nogle enkelte brune hopper i stoddet, muligvis resterne fra Fændrikstoddet, men de blev efterhånden ombyttet med lyse hopper. Man brugte kun lyse hingste, ud over den hvide oldenborger var der den hvidbrogede Porcellain, den hvidtigrede Brilliant, født på Antvorskov, og nogle hvidfødte hingste.⁵¹ Med tiden blev det dog slået sammen med det hvidgrå stod i Østrupvang.⁵² Kongen havde hvide heste, men det har været diskuteret om der ligefrem var et helt stod af dem i slutningen af 1600-tallet, sådan som Viborg hævder.⁵³ Jensen tvivler på eksistensen af det hvide stod i denne periode, men ser man i stutteriets papirer, så optræder der faktisk et hvidt stod på 18 hopper i Krogdalsvang midt i 1680'erne, og de gav 14 føl i 1684, så Jensens påstand om at disse heste næppe har givet meget afkom, holder ikke stik i denne periode⁵⁴ – at de så ikke gav hvidt afkom er en anden sag. Kun en kort overgang i denne periode eksisterede der et hvidt livspand, og det kunne tyde på at disse heste var

vanskelige at supplere op eller måske simpelthen ikke gode eller ensartede nok.

Stutteriet kom sig hurtigt oven på svenskekrigen og antog utrolige dimensioner: i 1685 var der 141 hopper omkring Frederiksborg og Esrum. De gav det år 94 føl, og derudover var der diverse ungheste, i alt små 200 stuttehæste – og tre ridehæste.⁵⁵ Avlsdyrene og de unge heste blev der nemlig ikke forlangt noget arbejde af. Der gik et sort stod i Munkevang, et gult i Fændriksvang, et hvidt i Krogdalsvang, to blåskimlede i Kyrasser- og Engelskvangene, og der var et mørkebrunt Tomlerstod. Derudover var der et hvidgråt klepperstod og et sort spanierstod.⁵⁶

Trods det store antal heste havde stutteriet svært ved at klare leverancerne til de kongelige stalde. I 1698 rummede kongens livstald i København 48 ridehæste og 17 *coureurs* (muligvis væddeløbsheste) og vallakker. I de to kørestalde stod tilsammen 63 heste – i parentes bemærket nævnes der ikke noget hvidt spand her, kun et gråt. I rustvognsstalden stod 32 heste, og i den lille klepperstald stod 14 dyr – i alt 174 heste på slottet i København. Det højeste antal det år var 204 heste.⁵⁷ Oven i dette havde de forskellige kongelige deres egne stalde; kronprinsen havde fx. sin egen stald. Her foreslog det ikke at stutteriet kunne levere 50-60 hingste og et par hopper om året.

På den anden side af århundredskiftet, under Frederik IV, sker der meget med stutteriet. Væsentligt er det at der fra 1719 bliver udgivet en stutteriårbog. Der kommer også flere farver til, og stutteriet udvides med et rødt stod i Skallerødvang i 1702. Samme år brugte kongen en mindre formue på at købe heste, idet han købte 16 hingste i Spanien – halvdelen af udgiften gik til transport, da hestene blev fragtet over Paris, Hamburg, Bremen og Amster-

dam for til sidst at anløbe København.⁵⁸ Det var dog ikke længe stut-
teriet havde glæde af disse hingste, der i
øvrigt var af varierende kvalitet. Kun
ganske få nåede at blive benyttet i av-
len, og flere blev givet væk i løbet af de
første par år. I 1718 var der ti stod: to
blåskimlede, to sorte, to sortbrune, et
rødt, et gråt, et hvidt og et gult. Disse
heste stod på Esrum, Østrup og Lade-
gården på Frederiksborg, hvor folehu-
sene lå.⁵⁹

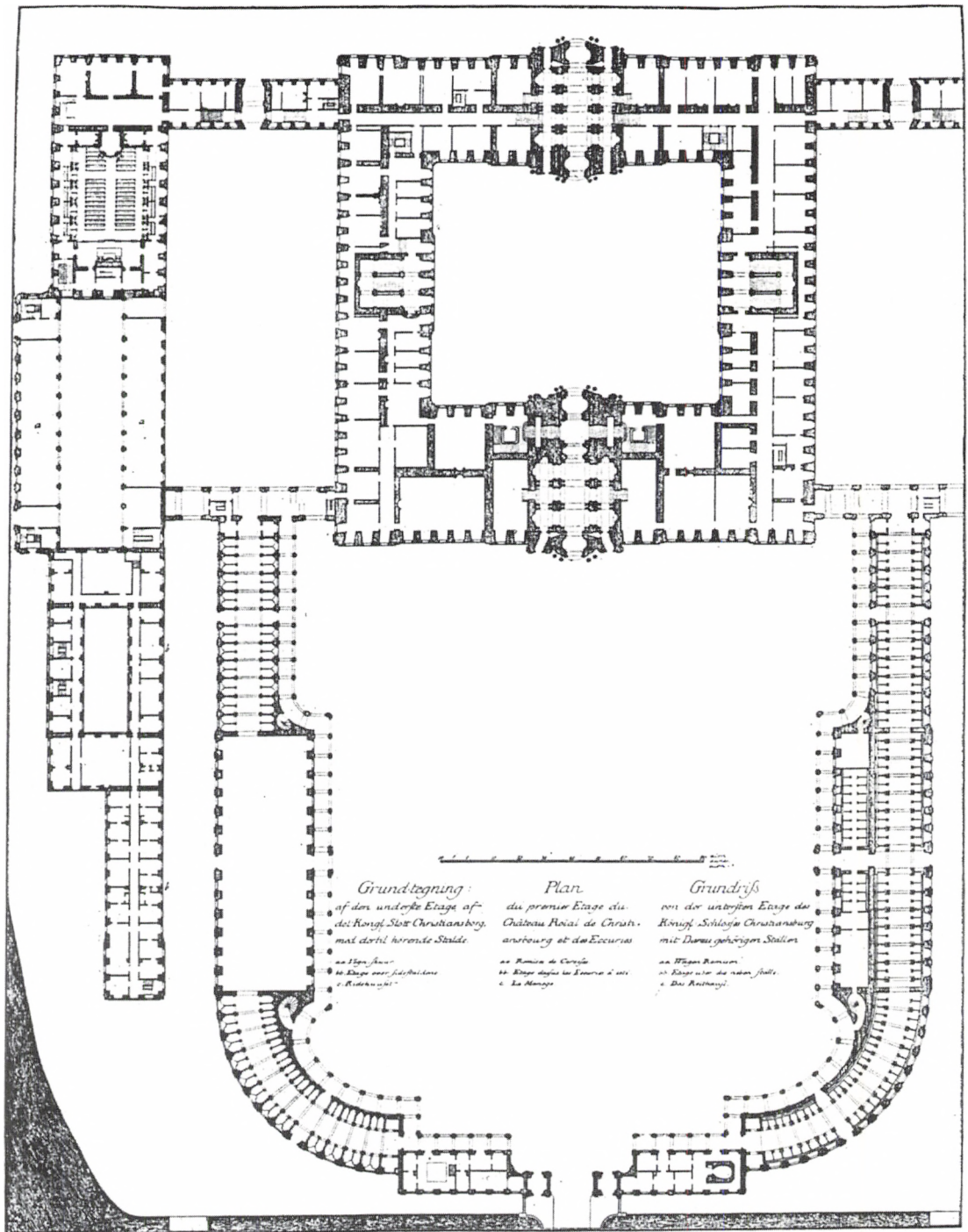
I 1741 fik stut-
teriet en gul hingst,
Joli; i gave fra Grev Laurvig kom den
sorttigrerede Papillon, og fra Grev Ul-
feldt i Wien kom en brun og to tyrkiske
hingste. Tre år senere kom fem spanske
hingste fra gesandten i Madrid. I
perioden fra ca. 1719 til midt i 1750'er-
ne var der ikke mindre end 18 hingste
fra udlandet involveret i avlen, ikke
alle lige længe,⁶⁰ fuldkommen som
man altid havde brugt det. Forskellen
på stut-
teriets drift før og efter enevæl-
den er med andre ord ikke ligefrem
iøjnefaldene et stykke ind i det 18.
århundrede. Godt nok er det farverne,
der styrer brugen af hingste – det var
den klare målsætning – men der er
stadig en lille flok stamhingste og nog-
le der ryger ind og ud af stoddene
hvert år.

Det er karakteristisk at der blev gi-
vet mange gode heste væk. Denne flot-
hed prægede tiden og således hele kon-
gens regeringsperiode: i 1726 gav han
fx. tolv til Frankrig, deriblandt to avls-
hingste,⁶¹ og i 1734 gav han 34 heste
til Louis XV (8 røde, 8 sorte og 8 sort-
brune hingste samt 9 rideheste og
'knægtheste'). Foræringerne fra de
kongelige stalde nåede nye højder, så
der på et år kunne forsvinde op til 150
af en bestand på 250. I 1748 gives et
blåskimlet spand til den russiske kej-
serinde; året efter et blåskimlet og et
sort til Hildburghausen (og det er na-
turligvis ottespand vi taler om). I 1757
går der otte blåskimler til den franske
udenrigsminister, Choiseul, samt ad-

skillige til den franske konge og de
øvrige ministre, og året efter får
franskmændene den samme mængde
igen, osv. Fra denne side var der altså
en temmelig stor afgang.⁶²

Antallet af stut-
teriheste syntes alli-
gevel at vokse og vokse. Der var efter-
hånden omkring 250 avlshopper for-
delt på stoddene: seks på Esrum; hvi-
de, grå og gule stodhopper i Kostalden
og på Ladegården på Frederiksborg;
samme steds arbejds- og nystald rum-
mede unge heste, og føllene og de unge
plage stod i føl- og folehuse på Lade-
gården. Der var ved at opstå akut
pladsmangel i takt med at man var
gået over til at holde flere og flere af
hestene på stald. I perioden 1735-1744
leverede stut-
teriet 570 heste til hoffet
– det forslog dog ikke, så der måtte
også købes heste til de kongelige stalde. I
1742 og 1745 opførtes fire staldbygning-
er på Ladegården, og de rummede det
meste af hesteholdet. I samme periode
fik man også endelig gjort noget effek-
tivt ved de problemer man havde haft
med vangene siden Christian IV's tid:
man fik hegnet dem forsvarligt ind så
der ikke kunne slippe andre heste ind
til hopperne – dobbelte stengærder på
godt halvanden meters højde.⁶³ Også
på Christiansborg Slot kom der nye
flotte stalde, og der blev plads til den
udvidelse af hesteholdet et moderne
hof havde brug for, i alt ca. 250 heste,
hvoraf de 100 var kongelige kørehe-
ste.⁶⁴

Indtil dette tidspunkt er der ikke
den store forandring i avlsprincipper-
ne, men fra omkring 1740 var stut-
teriet plaget af sygdom og kastninger.⁶⁵
Den såkaldte 'hestedød' (sandsynligvis
hesteinfluenza) hærgede især på Sjæl-
land i 1750-1760, der var stor dødelig-
hed blandt hopper og ungheste, og
mange af hopperne kastede deres føl
eller fik nedsat avlsevne hvis de over-
levede. Det lader til at det meste af
landet i denne periode var ramt af
misvækst på grund af våde somre, så

Grundplan af Christiansborg Slot i 1700-tallet. Den nederste del af grundplanen rummer Ridebanen, omsluttet af de to staldfløje der ender i en krumning ind mod Marmorbroens pavilloner. Ridehuset hvor der kunne foretages indendørs øvelser, ses i den venstre (nordlige) staldfløj. Fra Den Danske Vitruvius.

den smule af høsten der kunne bjer- ges, ofte var fordærvet. Ovenpå fulgte, med naturens sans for det katastrofa- le, hårde vintre; derpå opstod den smitsomme sygdom der i visse egne næsten udryddede bestanden af heste.⁶⁶

Alt dette førte til nogle ændringer fra omkring 1759, men det førte ikke, som man ellers skulle have troet, til nogen tilgang af udenlandske avlshe- ste for at afhjælpe problemerne – man rekrutterede dem i det hjemlige op gennem 1760'erne. Men man forlod i stigende grad den gamle praksis med bare at lukke hingsten ud til hopperne om foråret og gik i stedet ind for be- dækninger af hånden – på den måde kunne man bruge flere forskellige hingste og undgå indavl.⁶⁷ Desværre havde man ikke hingste nok til denne nye praksis, og det medførte at man måtte skrue kravene ned og rekruttere avlsdyr blandt kongens spandheste. Dette har nok haft betydning for disse dyrs kvalitet – man måtte tage de hingste man kunne få.

Ser man i stutternets årbøger, ses dette skift i anvendelsen af hingste i stutternet. Op til omkring år 1760 var der adskillige beskelere der var i avlen i over tre år i træk. Især de sorte og blåskimlede stod havde de samme hingste i lange perioder. Der har åben- bart været en god nedarvningsevne i disse linier, så man lod hingstene blive i avlen, dog med den forskel fra tidlige- re at man flyttede dem rundt mellem forskellige vange. Af de mere specielle farver var der ikke så mange stam- hingste, og for de nok så omtalte hvide gjaldt det at de allerede på dette tids- punkt var delvis beslægtede. For flere af de andre farvestammer gjaldt det at de efterhånden i høj grad nedstamme- de fra de meget anvendte beskelere, li- gesom der optræder flere og flere halv- og helsøskende i årbøgerne. Så langt ser det ud som om der var mere sy- stem i planlægningen. Men man be-

mærker også at mange af de hingste der står anført, kun blev brugt et en- kelt år eller to og derefter udtagne, solgt eller kastrede. Fra ca. 1760 bli- ver der længere og længere imellem stamhingstene, de fleste er kun i akti- on enkelte år og for det meste kun i en- kelte vange. I 1760'erne kommer der slet ingen heste udefra, og samtidig blev mange af de efterhånden få gode hingste i stutternet solgt. I perioden 1786-1791 forsvandt otte meget benyt- tede stutternhingste på denne måde, og der overgik flere til de kongelige stal- de.⁶⁸

Begyndelsen til enden

Perioden under Christian VII, dvs. 1766-1808, kalder Jensen for »begyn- delsen til enden«. På dette tidspunkt havde stutternet så store problemer med frugtbarheden at de ikke kunne løses. Man prøvede med nye og ordne- de retningslinier for røgt og motioner- ing af avlshestene og indførte en årlig auktion med salg af hestemateriale der ikke var brugbart i stutternet. Men der var også ved at opstå et andet pro- blem: den traditionsrige barokhest var ved at gå af mode, og det så man først alt for sent i øjnene i Danmark. Og så var der det med pengene: det enorme stuttern kostede en formue at drive, og der kom som sagt færre og færre føl ud af anstrengelserne. I 1770 var der om- kring 700 heste i stutternet. På en må- de der virker helt moderne, stillede Struensee i 1770 fire spørgsmål til Rentekammeret:

1. Hvor meget koster stutternet årligt?
2. Hvor mange heste kan der produce- res årligt?
3. Kan forretningen bære sig når he- stene bliver solgt og ikke afgives til stalden?
4. Kan stutternet ikke bortforpagtes?⁶⁹

Mindst ligeså moderne var konsekvensen af Struensees forespørgsel: man nedsatte en kommission. Dette skulle efterhånden blive en standardløsning på alle problemer i driften af stut-teriet, og måske bærer disse kommissioner en del af skylden for, at det gik stut-teriet så ilde til sidst: de bestod nemlig af stutterifolk, dvs. disse mennesker skulle bedømme deres egen indsats; derfor kom der efterhånden til at foregå en del syltning i disse udvalg og kommissioner. I dette tilfælde kom den dog frem til at halvdelen af hestene på stut-teriet skulle bortsælges ved auktion for på den måde at få luget ud i bestanden. Oprydningen kom til at gå hårdest ud over følhopperne: af 213 blev der kun 84 tilbage. Af de berømte morenkopper var der kun 5; de 76 sorte svandt ind til 24, de brune gik fra 39 til 15. Men rationaliseringen gik også ud over hingstene: der var nærmest hingstenød i flere stod bagefter. Der blev afholdt en stor auktion i ridehuset på Christiansborg – med den klausul at der ikke måtte sælges til svenskerne, den gamle fjende. Første del af salget skete den 2. maj 1771, det egentlige hovedsalg skete i dagene 16.-21. august samme år. Der var mange købere, også fra udlandet, bl.a. fra det østrigske hof. Auktionen indbragte godt 31.000 rigsdaler.⁷⁰

Det er denne begivenhed der i eftertiden ses som ophavet til stut-teriets definitive deroute. Men man kan spørge sig selv om ikke udviklingen kunne være gået anderledes hvis oprydningen var blevet fulgt anderledes op. Stutteriledelsen gik nemlig aldeles ikke nye veje, men prøvede at føre tingene tilbage til deres gamle tilstand – det skulle være som det altid havde været. Man oprettede nye stod, og stut-teriet voksede hurtigt ud over de grænser kommissionen havde sat for dets omfang. Struensee selv var definitivt udelukket fra fremtidig indflydelse fra 1772 – måske derfor var det op-

lagt at give ham skylden for alle ulykkerne.

I 1776 kom en ny ledelse bestående af statsminister H.H. v. Eickstedt, som var rytterigeneral, og læge og veterinær P.C. Abildgaard; i direktionen sad også overstaldmester Scheel, overstut-temester Levetzow og generalmajor Ahlefeldt. Disse mennesker sad også i en kommission der skulle tage stilling til hvordan stut-teriet kunne tilbagevinde sin gamle berømmelse. Nu blev hestene igen sorteret, og det var meningen at der skulle købes et par hingste i Celle eller Mecklenburg til at bedække de hjemlige hopper. Nye hingste og hingsteskifter skulle sammen med den bestående hoppebestand få tingene på plads i det kongelige stut-teri igen. Man købte en lille grå holstenerhingst, Le Turc, og der blev også købt tolv mest brune hopper af forskellige stormænd. I de følgende år, 1776-1781, indkøbtes 85 hopper til de to nye ridehestestod, hjerteklepperstoddet og Christian VII's klepperstod. Det hjalp da også lidt på den ellers så skrantende frugtbarhed, men kvaliteten dalede til gengæld. Stut-teriet nærmede sig igen fordums størrelse: i midten af 1783 var der 228 følhopper i tolv stod: et blåskimlet, to sorte, et brunt, et gråt, et hvidt, to røde, et gult, et gråt og et brunt klepperstod og et vildt klepperstod. Så var der 252 unge hingste, 259 unge hopper og 32 hingste, i alt 771 heste – og så er føllene slet ikke medregnet.⁷¹

Trods alle anstrengelserne gik det atter nedad med frugtbarheden – i det hvide stod nærmede den sig faktisk nul.⁷² Hingstekøbet i Holsten havde ikke givet det forventede resultat, og den nye hoppebestand rummede kun enkelte gode moderdyr. Samtidig var bestanden plaget af snive, en meget smitsom luftvejssygdom der næsten ødelagde det røde stod i Skallerødvang – i 1789 døde ti af nitten hopper og i 1795 to af seks, selv om der i den mel-

lempliggende periode var sat 28 nye hopper ind.⁷³ Man prøvede at indkøbe flere hingste: i 1784-1787 fik man ni nye hingste, men kun de to gav godt afkom.

På dette tidspunkt var man blevet opmærksom på faren ved den tætte indavl, og man gav sig endda til at blande stoddene. Erik Viborg kom ind i stutieriet, og da han havde studeret krydsningslære i Frankrig, blæste de nye vinde i retning af at bestanden kunne reddes ved krydsninger, og at heste fra Arabien, 'hestens vugge', skulle blandes med de danske heste. Man var nået dertil at avl efter farver blev stemplet som et onde. I 1784 skrev P.C. Abildgaard i en indstilling til en landbokommission: *Det viser sig at alle stammer der ikke forbedres ved fremmede hingste, udarter; især når man for at bevare farven holder små familier der vedligeholdes inden for sig selv.* På dette tidspunkt var der altså sket endnu en ændring i stutieriets driftspolitik.

I teorien, i det mindste, for der var grænser for den blanding man begyndte at praktisere i stoddene efter 1792: man kunne blande blåskimlede og sorte, røde med brune, men de hvide blev trods næsten fuldkommen mangel på afkom ikke rørt. Hvordan man end vendte og drejede sagen, var de hårde facts at hestenes kvalitet og frugtbarhed dalede, der manglede hingste, og den smitsomme snive hærgede bestanden. I 1796 prøvede man igen med nyindkøb, men man gik ikke nye veje for alvor. Som Jensen bemærker det: »Man ser, at Viborgs historiske kundskaber havde båret frugt, idet der valgtes polske og spanske heste, som havde været så meget benyttede under Frederik III og Christian V.«⁷⁴ Man gjorde i bund og grund som man altid havde gjort, og det betød også at man i Danmark ikke satsede helhertet på at udviklingen bar en anden vej. Ridehestestoddene var naturligvis et skridt

på vejen, og der fandtes engelske jagt- heste ved det danske hof, men der er aldrig tale om nogen helhertet omlægning.

Heller ikke en kortvarig optimisme efter spaniernes ophold i landet i 1808, hvor ti efterladte rideheste tilgik stutieriet, bar frugt.⁷⁵ Hvad gjorde man så? Man nedsatte en kommission. Man gjorde nogle sidste forsøg på at genoprette bestanden af den gamle hestetype: i 1816 var der 94 hopper: 8 blåskimlede, 16 sorte fordelt på to stod, 28 røde fordelt på to stod, 14 brune, 14 hvide, 14 grå. Ved Wienerkongressen 1815 havde man tilbyttet sig to hingste og 15 hopper fra Lipizza, og der var dannet et sort og et gråt stod. I 1818 købtes en rød orientalsk hingst – en helt anden type hest end den danske.⁷⁶ Stutieriet havde ikke sluppet farveavlen og rummede en skøn blanding af forskellige hestetyper man i modsætning til før ikke rigtig vidste hvad man skulle stille op med – det var den rene stilforvirring. Viborg blev tillagt en stor del af skylden for den tids fadæser, men han var jo netop ikke særlig radikal i sit valg af heste til indkrydsning (spanske og polske), og han har heller ikke stået alene om tingene.

På dette tidspunkt var stutieriet kommet ud på et sidespor. Fra 1824, efter Viborgs død, begyndte man at eksperimentere med fuldblod. Men sygdomme og kastninger kastede stadig deres skygge over stutieriet, og den slunkne statskasse satte også begrænsninger, så man stadig ikke kunne få købt virkelig godt hestemateriale. Konjunkturerne var imod stutieriet, og tidsånden ligeså: i et Europa med revolutioner og nye tanker ville folk have de store og dyre stutierikolusser væk eller i hvert fald indskrænket. Man turde heller ikke satse nok på fuldblodet og de nye tider. Det gik ned ad bakke, og der var ikke råd eller handlekraft til at trække stutieriet op igen.

Det kongelige danske stutieri fik sin

officielle dødsdom i en kongelig stadfæstelse den 26. oktober 1840:

At stutтерiet skal betragtes som et stamstutteri for fuldblodsheste; at disses antal skal være 3-4 fuldblodshingste og indtil 16 følhopper; at hingstene skal være af fortrinligt blod og af den skønhed og styrke at de egner sig til at forædle landets heste, og bliver passende springpenge at bestemme for deres brug til private hopper;
at hopperne ligeledes skal være udmærket store og stærke af bygning;
at remontering til den kongelige stald ophører (min fremhævning);
at det hvidfødte stutteri bestemmes til 1 a 2 hingste og 5 a 6 hopper foruden afkom;
at 2 a 3 hingste af den ældre race beholdes til at bedække landhopper i omegnen; og
at alle øvrige heste bortsælges ved offentlig auktion.⁷⁷

Her var det hæderkronede stutteris dage som kongeligt stutteri forbi. En epoke sluttede, men det var næppe alle der begræd det – slet ikke bønderne på egnen der nu endelig slap for at gøre høhoverti for stutтерiet.

Afslutning

Når man ser på avlen før og under enevælden, er det altså kun ved første øjekast at det ser ud som om stutтерiet er blevet drevet efter forskellige principper. Ved nærmere eftersyn har der vist sig at være mange henvisninger til målet med den kongelige hesteavl før enevælden, for stoddene var i vidt omfang delt ind efter type alt efter hvad hestene skulle bruges til. Og det er tydeligt at farveavlen ikke er noget man først begyndte på i Danmark i forbindelse med farveinddeling af stodhestene efter 1660 – længe før var

der grå og brune stod i det kongelige stutтерi. Heller ikke påstanden om at man udskiftede hingstene i flæng, holder stik. I de gamle stodbøger er der adskillige beskelere der går igen år efter år. Sådan kørte stutтерiet dengang, og sådan blev det fortsat drevet langt ind i 1700-tallet, trods farveopdelingen. En ændring i brugen af hingste kommer først midt i det 18. århundrede, da stutтерiets nedtur begynder.

Naturligvis ligner den åbenlyse kurs mod avl efter farver der kom efter enevælden, en anderledes klar kurs, idet den omfattede alle stutтерihestene. Farven blev også det væsentligste kriterium for avlshingstene. En tid gik det godt, men på grund af indavl og trange forhold for hestene i det hastigt voksende stutтерi der skulle levere flere og flere heste til de kongelige stalde, kom man ind på en skæv kurs. Og det faktum at der blev satset så kraftigt på netop farven gjorde at man glemte at se på dyrenes øvrige egenskaber – netop her ligger nok forskellen mellem Christian IV's stutтерi, der efter alle udsagn at dømme leverede sunde dyr, og enevældens mere og mere svagelige individer.

For der er jo ikke tale om radikale ændringer i det hestemateriale man benyttede: der blev holdt fast ved spanske og polske heste. Alligevel blev resultaterne forskellige – men det er altså først langt op i 1700-tallet at man kan se en klar forskel i stutтерiets drift i forhold til tiden før enevælden. Helt op til midten af det 18. århundrede kører stutтерiet videre som det altid har gjort.

Men man bemærker at der med tiden dukker flere og flere halv- og helsøskende op blandt avlshestene i stambøgerne, og det er disse heste, opavlet fra farveavlens start, der er stamheste til den bestand der stod i stutтерiets vange og stalde, da problemerne begyndte at melde sig. Der er ingen tvivl om at indavl gjorde dyrene svagere og

nedsatte deres avlsevne og modstandskraft mod sygdomme. Men hvorfor lykkedes det så ikke at få bestanden på fode igen; man begyndte jo at krydse i slutningen af 1700-tallet? Svaret findes nok hos stutteriets ledelse, der ikke var konsekvent nok. Man var, trods alle forsikringer om krydsningsavlens fortræffeligheder, ikke parat til at sige avlen efter farver definitivt farvel. Derfor stod stutteriet i stampe i årtier, og de tiltag der startede med Struensees spørgsmål til Rentekammeret i 1771, blev altid mødt af modtiltag af forsigtige eller reaktionære direktionsmedlemmer, der så igen bragte tingene tilbage til status quo. Og man forstår deres forsigtighed. Hen mod slutningen af stutteriets levetid, efter Napoleonskrigene, var landets økonomi selvsagt ikke til de store radikale indgreb stutteriet ville have krævet, så da var det for sent. Men der var heller ikke nogen der var parat til at træffe beslutningen tidligere.

Således endte altså et fænomen i Danmarks historie efter en næsten hundrede år lang nedtur der startede i det små i midten af 1700-tallet og kulminerede efter Napoleonskrigene.

Noter:

1. Rigsarkivet, Danske Kancelli B.164.VIII.
2. Rigsarkivet, Rentekammeret 441.51-54.
3. K. Hansen: *Det Danske Landbrugs Historie 3, Husdyrbruget*, 1924-1932, s. 216.
4. Emilie Andersen: *Malmøkkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede*, 1954, s. 200, 238, 250, 253.
5. *Frederiksborghesten og det Kgl. Frederiksborgske Stutteri*, udg. af Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1981, s. 26.
6. Georg Friedrich von Löhneysen: *Della Cavallaria*, Rembling 1609, s. 57.
7. Sst., s. 58.
8. Carl Trock: *Heste- og Ponyavl*, 1986, s. 14.
9. Jan Steenberg: *Christian IVs Frederiksborg*, 1950, s. 103.
10. Bodil Wamberg: *Christian IV – en mand under indflydelse*, 1994, s. 245.
11. H. & B. Dossenbach: *The Noble Horse*, New York 1987, s. 144.
12. Barclay: *The Role of the Horse in Man's Culture*, London 1980, s. 141.
13. Dossenbach: *The Noble Horse* (se note 11), s. 149.
14. Löhneysen: *Della Cavallaria* (se note 6), s. 10.
15. J. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteris Historie fra dets første Oprindelse til dets Opløsning 1840*, Landboskrifter udg. af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Nr. 20, 1910, s. 296.
16. *Christiansborg Slot*, red. Kristian Hvidt m.fl., 1975, s. 88.
17. Emil Marquard, udg.: *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid*, 1918, s. 88, 122.
18. Sst., s. 371.
19. *Christiansborg Slot* (se note 16), s. 138, 211.
20. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 295.
21. *Christiansborg Slot* (se note 16), s. 95.
22. Sst., s. 138.
23. Nogle af disse er trykt i Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15).
24. Marquard: *Kongelige Kammerregnskaber* (se note 17), s. 222, 106.
25. *Christiansborg Slot* (se note 16), s. 333.
26. *Frederiksborghesten* (se note 5), s. 7, 28.
27. Löhneysen: *Della Cavallaria* (se note 6), s. 83-91.
28. *Frederiksborghesten* (se note 5), s. 29.
29. Danske Kancelli B.164.VIII, *Stutterisager*, s. 7.
30. *Frederiksborghesten* (se note 5), s. 11.
31. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 22.
32. *Kancelliets Brevbøger 1609-1615*, udg. L. Laursen, 1910, s. 690.
33. Hansen: *Det danske Landbrugs Historie 3* (se note 3), s. 9.
34. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 19-20.
35. De følgende oplysninger stammer fra Danske Kancelli B.164.VIII, *Stutterisager*.
36. Erik Nissen Viborg: *Bidrag til en historisk Udsigt over Danmarks Hesteavl*, 1800, s. 15.
37. *Kancelliets Brevbøger 1609-1615* (se note 32), s. 831.
38. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 129.
39. Hansen: *Det danske Landbrugs Historie 3* (se note 3), s. 198.
40. Einer Poulsen: *Hillerødsholm*, 1941, s. 10.
41. Viborg: *Bidrag* (se note 36), s. 18.
42. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 24-25.
43. Danske Kancelli B.164.VIII, *Stutterisager*, læg V.
44. Rentekammeret 441.51, *Indkomne breve og*

- diverse sager vedrørende de kongelige stalde og stutierier 1671-1839*, s. 2-5, 10-13.
45. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 26.
46. *Frederiksborghesten* (se note 5), s. 31.
47. *Christiansborg Slot* (se note 16), s. 122.
48. Michael Schäfer: *Berømte Hesteracer*, 1977, s. 106.
49. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 28.
50. Sst., s. 32.
51. Viborg: *Bidrag* (se note 36), s. 24-25.
52. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 37.
53. Viborg: *Bidrag* (se note 36), s. 25.
54. Rentekammeret 441.53, *Månedlige ekstrakter over Frederiksborg 1684-89*.
55. Rentekammeret 441.51, *Stutterioverinspektørens arkiv*.
56. Rentekammeret 441.53 (se note 54).
57. Rentekammeret 441.50, *Indkomne breve og diverse sager vedr. de kgl. stalde og stutierier, 1671-76, 1812, 1833, 1839*.
58. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 38.
59. Rentekammeret 441.50 (se note 57).
60. F.V.A. Prosch: *Uddrag af Frederiksborg Stutteris Aarbøger*, 1856, s. 11-19.
61. Sst., s. 10.
62. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 48, 42.
63. Sst., s. 46-47.
64. *Christiansborg Slot* (se note 16), s. 201.
65. *Frederiksborghesten* (se note 5), s. 11.
66. Hansen: *Det danske Landbrugs Historie 3* (se note 3), s. 204.
67. Sst.
68. Prosch: *Uddrag* (se note 60), især s. 12-19.
69. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 52, 55.
70. Sst., s. 53-56.
71. Sst., s. 59-60, 62, 64-65.
72. Sst., s. 67.
73. Prosch: *Uddrag* (se note 60), s. 104.
74. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 71, 74, 76.
75. Prosch: *Uddrag* (se note 60), s. 39.
76. Sst., s. 44.
77. Jensen: *Det Kgl. Frederiksborgske Stutteri* (se note 15), s. 117, 124.

Penge er vel penge værd – men ikke altid

Prisudviklingen i årene 1602-1625

Ole Degn

Fortid og Nutid marts 1996, s. 75-77.

I en replik til Hans Jørgen Marker i diskussionen om pengenes værdi på Christian 4.s tid uddyber Ole Degn sin argumentation for at det er den lødige rigsdaler frem for den devaluerede skillemønt man må holde sig til når man skal anstille betragtninger over pris- og lønudviklingen i perioden.

Ole Degn, f. 1937, dr.phil., arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Har bl.a. skrevet *Livet i Ribe i samtidiges optegnelser* (1971); *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1-2 (1981); *Håndværkets Kulturhistorie 2. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700* (sammen med Inger Dübeck; 1983).

I et debatindlæg i *Fortid og Nutid* 1994:4¹ som svar på et tidligere i hæftet 1994:1² citerer Hans Jørgen Marker det gamle udtryk *Penge er vel penge værd*. Udtrykket passer dog netop ikke særlig godt på småmønterne fra de første årtier af 1600-årene, da Christian 4. ved en forringelse af sølvindholdet i disse mønter forårsagede et fald i deres værdi til to tredjedele af det oprindelige.³

Skillemønt og dalere

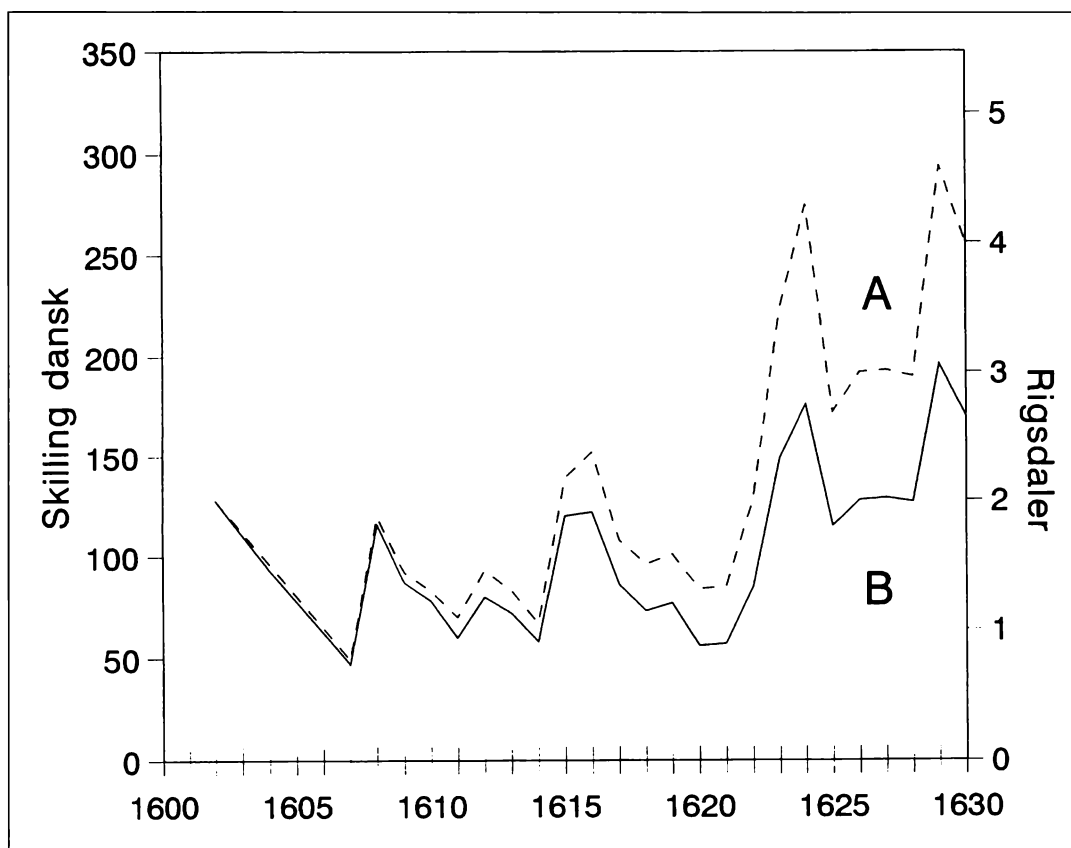
Teoretisk kan det vel være svært at afgøre om det var de små mønter der blev nedskrevet, eller de store rigsdalere der blev opskrevet. Tilsyneladende var det de store mønter der blev opskrevet, således som det synes at fremgå af den historie Hans Jørgen Marker gengiver: lensmanden på Koldinghus, der i 1611 omregner det forrige års kontantbeholdning på 659½ daler 1½ mark ½ skilling til 606 daler 1 mark 9½ skilling, idet rigsdalerens skillingtal i mellemtiden var blevet sat op fra 68 til 74.⁴ I et glimt viser episoden fidsen ved møntforringelsespolitikken

og det ødelæggende for samfundets økonomi. Ejere af rigsdalermønter, godsejere, embedsmænd, købmænd og ikke mindst kongen fik en gevinst ved disse ændringer af dalerens skillingtal. Den nævnte omregning af slotskassens beholdning har betydet, hvis der da var rigsdalermønter nok, at der var blevet et overskud på 53 rigsdalermønter, der har kunnet hentes ud af den.

Men det er kun tilsyneladende at det var de store mønter der blev opskrevet. Det ses af det forhold at mens Christian 4. gennem et par årtier gjorde de små mønter stadig ringere, forlangte han selv betaling af skatter i gode dalere, enkende dalere, dalere i ét stykke gedigent sølv, ikke delt i mange små forringede skillinger.⁵

Måler man priser og prisudviklinger i perioden 1602-1625 i skillinger, får man på grund af disse forhold et forkeret billede. Vi kan her se på figuren over priserne på rug i dette tidsrum.

Figuren viser to kurver, én hvor priserne er angivet i rigsdaler og brøkdeler af rigsdaleren, og én hvor de er angivet i skilling. Den sidste viser selvfølgelig en prisudvikling der er væsentlig

Rugprisudviklingen 1602-1630 ifølge Hans Jørgen Markers tal i hans »Historiske massekilder. Erfaringer med edb-behandling af lensregnskaber«, *Fortid og Nutid* 1993, s. 275. Kurven A viser prisudviklingen, afspejlende en møntinflation. Kurve B viser prisudviklingen i rigsdaler, afspejlende den reelle prisudvikling. Det bemærkes at Hans Jørgen Markers tal bygger på et meget lille antal prisforekomster.

voldsommere end den første. De to kurver kan naturligvis ikke være rigtige begge to. Her må man vælge den kurve der viser priserne målt i en fast værdi: den gode sølvmønt *rigsdaleren*. Den anden er misvisende: den indeholder også en for varepriserne og lønningerne uvedkommende bevægelse som følge af skillingens faldende værdi. Det bør ikke være svært at afgøre om det er skillingen eller rigsdaleren der er det sande pengemål.

Rigsdaler og sletdaler

Man kan derfor selv ikke i den lokale økonomi og i private transaktioner,

som Hans Jørgen Marker foreslår, bruge skillingerne som måler, mens andre undersøgelsesområder skulle kunne betinge et andet valg. Det er i denne forbindelse ikke et argument at man f.eks. i Ribe-området holdt fast ved sletdaleren, den gamle daler, hvor skillingtallet blev stående ved 64 uanset at disse skillinger blev mindre og mindre værd, ligesom sammenhængende hermed sletdaleren selv.⁶ Fastholdelsen af sletdaleren havde formentlig som en vigtig årsag at denne mønt passede til den lybske mark. For én skilling lybsk var lig to skilling dansk, én mark lybsk = 16 skilling lybsk var lig to mark dansk, og en sletdaler var altså lig to mark lybsk. Dette var prak-

tisk for befolkningen i danske områder der havde nære handelskontakter til Lübeck og det øvrige Nordtyskland. Men befolkningen blev narret når den modtog lønbeløb i skilling eller betalinger i sletdaler. I 1602 var sletdaleren endnu næppe et begreb, man havde blot som mønt den daler der snart blev betegnet rigsdaler. Samme år blev den gamle daler som en slags regnemønt nedsat til 97% af det der snart skulle få betegnelsen en rigsdaler, i 1609 til 94%, i 1610 til 86%, i 1616 til 80% osv., for til sidst at ende på 66%. Christian 4. brød sig da heller ikke meget om begrebet sletdaler. I skatteudskrivningsbrevene, i lensregnskaberne, i kravene til borgerne om indskud i handelskompagnerne osv. anvendes næsten altid rigsdaleren.

Dette viser at rigsdaleren, ikke skillingen, var den faste størrelse man regnede i. Det samme ses af det forhold at rigsdaleren eller daleren jævnlig blev defineret ud fra skillingstallet, således i lensregnskaber og gældsbreve. Man måtte sikre sig, at den faste værdienhed var defineret i forhold til den flydende.

Priser og lønninger

Vil man angive priser og prisudvikling i penge, må man altså for de første årtier af 1600-årene benytte den stabile mønt, rigsdaleren, der gennem årtier også stod med en konstant værdi i forhold til ikke blot den lybske mark, men også den hollandske gylden.⁷ Vil man for længere tidsrum have en forståelse af værdien af varer og arbejde, kan det være nyttigt at se priserne i forhold til ens egen samtids lønninger. Det er hér ikke sært, som Hans Jørgen

Marker vil mene, at vælge en håndværkerdagløn som måler. Et væsentligt incitament til arbejdet med udviklingen i priser og lønninger er at finde frem til et redskab hvormed man kan belyse udviklingen i levestandarden. I forholdet til forbrugsgoder og tjenesteydelser er variationerne i værdiskabelsen i en arbejdsdag uden betydning. Det afgørende er hvor lang tid man skal arbejde for at erhverve de forskellige forbrugsgoder og ydelser. Da værdien af de forskellige erhvervsudøveres arbejde altid har været meget forskellig, kan man så som fælles måler vælge en håndværkerdagløn.

Men når det gælder iagttagelser af udviklingen i håndværkerdaglønnen og andre lønninger og i priserne, er man nødsaget til at anvende rigsdaleren som enhed. Gør man sig ikke det klart, lader man den gamle monark Christian 4. narre danskere endnu en gang.

Noter:

1. Hans Jørgen Marker: Penge er vel penge værd?, *Fortid og Nutid* 1994, s. 392-395.
2. Ole Degn: Pas på skillingerne! Prisuudviklingen 1602-1625 og edb-behandling af regnskaber, *Fortid og Nutid* 1994, s. 70-73.
3. Degn: Pas på skillingerne! (se note 2), tabellen s. 72.
4. Jf. også Hans Jørgen Marker: Sletdalerbegrebet i første fjerdedel af 17. århundrede, *Historie, Jyske Samlinger*, Ny rk. 15, 1984/85, s. 637-638, hvor formuleringen er at rigsdalersystemet sættes op i forhold til sletdalersystemet.
5. Således i skattebrev 20. juni 1621, V.A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende* 3, 1891/94, s. 661.
6. Jf. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660*, 1981, bd. 1, s. 37.
7. Sst., s. 36-37.

Annales-traditionens krav om syntese

Kommentar til Kirsten Kvist Hansen

Ole Bay

Fortid og Nutid marts 1996, s. 78-81

I denne udløber af »Historikerfejde«-debatten kritiserer Ole Bay Kirsten Kvist Hansens opfattelse af Annales-traditionens grundlæggere Marc Bloch og Lucien Febvre. Han påpeger væsentlige forskelle mellem de to historikers grundsyn, men understreger, at for dem begge var historiens egentlige berettigelse at skabe en sand syntese. Heri finder Ole Bay deres væsentligste krav på relevans for nutidens debat.

Ole Bay, f. 1952, cand.mag., lektor ved Aalborg Katedralskole. Arbejder med en afhandling om Marc Bloch og Lucien Febvre. Privatadresse: Fynsgade 17, III, 8000 Århus C.

Kirsten Kvist Hansen har i *Fortid og Nutid*¹ inddraget Annales-traditionen i forhold til »historikerfejden«. Hendes hovedargument er, at historikeren kan fungere tilfredsstillende inden for en tidsbegrænset rationalitet, og denne opfattelse støtter hun på en sammenfattende fortolkning af det, hun opfatter som Annales-traditionens synspunkter.

Det, der for mig er problemet, er, at hendes fortolkning af Annales-skolen ikke er tilfredsstillende. Det ville i sig selv måske ikke være værd at kommentere, men de synspunkter, man finder hos Annales' repræsentanter, kan måske give en anden indfaldsvinkel til de problemer, hun diskuterer. Det er nok meget betænkeligt at se forskellige historikere som udtryk for et fælles Annales-synspunkt, men man skal snarere se på de store forskelle mellem Annales' repræsentanter.²

Annales' grundlæggere, Marc Bloch og Lucien Febvre, havde fra begyndelsen en klar opfattelse af, hvad historiefagets opgave var.³ Den var at skabe sammenhæng, syntese i den mængde af isolerede oplysninger, man ellers ville se.

Det er en problemstilling med dybe rødder i historiografisk tradition – en fortsættelse af den konflikt mellem den (syntetiske) filosofiske historieskrivning og den lærde, kildeorienterede og datagenererende tradition, som man finder allerede tilbage i det 18. århundrede.⁴

Marc Bloch: syntesens mulighed

Kirsten Kvist Hansen anfører rigtigt, at Annales kritiserede en narrativ historie, men man skal være varsom med at se denne kritik hos Marc Bloch og Lucien Febvre som den samme kritik, man kan se i dag hos Hayden White, der i *Metahistory* ser en modsætning mellem facts, der er videnskabeligt påviselige, og sammenfatningen i historieskrivning, der ikke er det, men udtryk for valg af en fremstillingsform. Den datidige kritik gik snarest på en ureflekteret indsamling af data i kronologiske eller geografiske rammer. At kritisere en historie centreret om konger og krige var allerede dengang en ganske traditionel disciplin, som måske begyndte med Voltaire.

Diskussionen om historiefagets forhold til den nye sociologi i Frankrig i årene efter 1900 er blevet kaldt *Annales*-skolens epistemologiske fødselsstund, og dér var det en fælles præmis, at det er syntesen, der er historiens eksistensberettigelse, og at denne syntese er mulig som en videnskabelig syntese. Men en positivistisk historiker som Seignobos mente, at syntesen af metodiske årsager var langt vanskeligere at skabe. Tilfældets betydning i den historiske udvikling gjorde det vanskeligt at give en videnskabelig sikker forklaring på den historiske udvikling. Videnskabelighed, var man enige om, forudsatte determinismen. Diskussionen efterlod altså problemstillingen, om historie skulle give videnskabelig forklaring eller kun være en beskrivelse af tilfældigheder og individuelle handlinger.

Dansk historievitenskabelig tradition, der netop så videnskabeligheden i den historiske metode, der brugtes til at udsondre de sikre kendsgerninger, men ikke kunne skabe syntesen selv, har nok været åben for Whites kritik. Men Marc Bloch og Lucien Febvre mente i modsætning til Hayden Whites senere opfattelse, at denne syntese i en eller anden forstand alment kan accepteres som sand.

Når både Marc Bloch og Lucien Febvre interesserede sig for det, man senere ville kalde mentalitetshistorie, var det ikke, fordi de interesserede sig for mentalitetshistorien som endnu en bindestregshistorie, men fordi de begge ønskede at skabe den tilfredsstillende syntese, som mentalitetshistorien skulle sammenbinde. For Marc Bloch var målet utvivlsomt at skabe en videnskabelig syntese baseret på en systematisk anvendelse af komparativ metode. Når han interesserede sig for den kollektive mentalitet var det netop, fordi den kunne behandles videnskabeligt, i modsætning til enkeltpersoners psykologi, der nærmest sås som

styret af tilfældigheder og derfor lå uden for en videnskabelig behandling. Den kollektive mentalitet er altså ikke summen af subjektive bevidstheder, men noget andet og – som videnskabeligt objekt – bedre. Når Bloch afviste begivenhedshistorien var det, fordi enkeltbegivenhederne er langt vanskeligere at erkende end de kollektive fænomener.

Selv om Bloch talte om samfundsrelevans, er det tydeligt, at hans – også moralske – ideal var videnskabsmanden, der stoisk-urokkeligt observerede virkeligheden. Problemstillingerne kunne komme fra observation af den nutidige virkelighed, men det er tydeligt, at Marc Bloch foretrak den videnskabsinterne problemformulering, hvor den komparative metode gjorde forskeren opmærksom på hvilke historiske særtræk, der var særlig interessante, eller som man endda skulle søge efter.

Lucien Febvre: syntesen som dannelsesmiddel

Lucien Febvres syntesekrav var anderledes. Mere ambitiøse, mere interessante og nok også mere mislykkede. I modsætning til Marc Bloch mente han ikke, at historievitenskaben skal forklare årsagssammenhænge, men derimod at den skal forstå og få andre til at forstå. Som han fx gør det i bogen om Rabelais og vantroens problem.⁵ Her som i meget af den modne Febvres produktion er det anakronismen, der er det centrale problem.

Oftest bliver hovedtesen i Rabelais-bogen refereret således, at det ikke var muligt at være ateist på den tid. Det mente Febvre nu, at det var – han skrev en stor afhandling for at vise, at han havde fundet en af Rabelais' samtidige, der var ateist.⁶ Febvres hovedmål var at vise datidens tankeverden som forskellig fra vor og hvor vanske-

ligt, det var at tænke ateistisk i datidens verdenssyn – hvor utilstrækkelige dens intellektuelle redskaber var. Og derfor forblev denne enkelte, isolede ateist uden gennemslagskraft.

På samme måde var det for Febvre essentielt, at historiefaget ikke var anakronistisk, men netop gav svar på de væsentlige spørgsmål, nutidens samfund stillede. Eller burde stille. Lucien Febvre var absolut ikke altid tilfreds med det brede publikums smag. Febvre frygtede, at hvis historiefaget ikke kunne vise det dannede publikum den syntese, det krævede, ville historien være nytteløs.

Det er særligt for Febvres senere arbejder tydeligt, at de er meget bevidst styret af en problemstilling. Hans kritik af andre historikere var ofte, at de ubevidst arbejdede med begreber og metoder, der var udviklet til nu forældede problemstillinger.⁷ Historikeren var forpligtet til at leve i forbindelse med nutiden for at sikre, at samtiden fik svar på de problemstillinger, som historikeren kunne se, var væsentlige i tiden.

Når Kirsten Kvist Hansen argumenterer for en tids- og stedsbegrænset rationalitet, vi kan fungere inden for, burde hun måske hellere have støttet sig på en Kuhn-inspireret paradigmeopfattelse end på Febvre, der vel nærmest opfattede en Kuhnsk normalvidenskab som en videnskab i stagnation. Samtidig var det for ham historiefagets opgave at vise det intellektuelle (og materielle) fremskridt. Når Febvre ikke ville beskæftige sig med politisk historie var det fordi politikerne med deres krige og deres uforstand oftest kun hæmmede og skadede fremskridtet. At han mente, at de intellektuelle redskaber var forskellige i forskellige perioder, betød absolut ikke, at der ikke skete noget fremskridt.

Historiefaget skulle, mente Lucien Febvre, bidrage til en helhedsdannelse. På samme måde som den ambitiøse

Encyclopédie Française, hvis udgivelse Lucien Febvre ledede fra 1933, skulle være en syntese, der ville gøre videnskabens resultater og dens aktuelle udviklingslinjer tilgængelige for den dannede offentlighed.⁸ Dannelsen var forudsætningen for at se i et helhedsperspektiv ud over de begrænsninger, som fagmæssige eller nationale grænser stillede. Lucien Febvres krav om tværfaglighed var styret af det overordnede krav om enhedsdannelse og syntese. Hvor videnskabeligheden hos Bloch i sidste instans er en nærmest moralsk kvalitet, hviler den hos Febvre på helhedsdannelsen.

Det var den intellektuelle civilisation – tidens intellektuelle bevidsthed – der stod i centrum for Febvre, både i hans senere historiske arbejder og i *Encyclopédie française*. For Febvre var det den intellektuelle elite, der skabte civilisationens fremskridt. Kun disse individer var i stand til at skabe de sammenfattende tanker, tiden havde behov for, og som bragte udviklingen videre. Individet var centralt for Lucien Febvre, hvorimod det for Bloch var en tydelig ubehagelighed: Lucien Febvre skrev, at der ikke fandtes historie, kun historikere – hvor Bloch derimod kunne advare mod den polemik mellem historikere der satte historikere i centrum i stedet for historien.

Kravet om en sand syntese

For både Bloch og Febvre skulle historievidenskaben således skabe en sand syntese. De så sig ikke alene som fornyere, men påberåbte sig netop begge den franske tradition for synteseskabets, og der er næppe tvivl om, at de også ville påvise, at en rationel helhedsforståelse af verden stadig var mulig.

Ironien er, at hverken Febvres civilisationshistorie eller Blochs komparative historie fik direkte efterfølgere.⁹

Mentalitetshistorien forsvandt fra *Annales* til fordel for en materialistisk konjunkturhistorie for først igen at blive dominerende fra slutningen af tresserne. Og den ambitiøse *Encyclopédie française* gik i stå. Nok på grund af de dårlige tider, men nok også fordi det publikum, der følte, det havde behov for den omfattende dannelse, *Encyclopædien* tilbød, ikke eksisterede. Og det var netop dette dannede publikum, der var *Encyclopædiens* eksistensberettigelse.

Febvre kunne tidvis konstatere, at offentligheden desværre ikke altid ønskede det sikre ståsted i usikre tider, som en sand historisk dannelse var, men gik til historien som en kilde til underholdning, til flugt. Når man i Danmark bekymrer sig om det forkerte historiebillede, den brede offentlighed får fx af TV1s *Svend Gønge*, så vil le Febvres bekymring næppe så meget have været rettet mod formidlingsformen,¹⁰ som mod den brede offentligheds intellektuelle utilstrækkelighed. Det er nok et historisk forkert billede af Hitler, man får, når man skyder ham, når man spiller *Wolfenstein* på pc'en. Men historiefaget bør måske ikke af den grund konkurrere med den slags oplevelser.

Det, der var fælles for Marc Bloch og Lucien Febvre – kravet om syntese og afstandtagen fra politisk begivenhedshistorie – fortsatte også i den meget materialistiske Braudel-generation. Men det var også synspunkter med stærke traditioner bag sig. Og som Febvre selv ville understrege, så krævede en tankes gennemslagskraft, at den svarede til et behov i tiden og blev udtrykt på en måde, så samtiden kunne forstå den. At den nok skulle være fornyende, men ikke være for revolutionær.

Dér, hvor *Annales*-traditionens grundlægges problemstilling stadig

har interesse, er den principielle fastholden ved, at uden syntese er historien betydningsløs. Oplevelsen af historien i isolerede brokker er forkert, og historiefaget skal kunne vurdere, at nogle synteser er bedre end andre.

Noter:

1. Kirsten Kvist Hansen: Virkelighedsbillede af historien, *Fortid og Nutid* 1995, s. 148-153.
2. Som Aron Ja. Gurevič viser det i *Istoričeskij sintez i škola «Annalov»*, Moskva 1993.
3. Synspunkterne i dette debatindlæg bygger på mine igangværende og forhåbentlig snart afsluttede undersøgelser af Marc Bloch og Lucien Febvre.
4. Jf. Arnaldo Momigliano: Ancient History and the Antiquarian, *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1955, s. 67-106.
5. Lucien Febvre: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, Paris 1942.
6. Lucien Febvre: *Origène et des Périers ou l'énigme de Cymbalum Mundi*, Paris 1942.
7. Jf. kritikken af, at *Annales*-skolen ikke selv anerkendte sin egen anakronistiske bedreviden i forhold til fortiden. Rune Hagen: Historien om mentaliteterne, *Häftan för kritiske studier* 17, 1984, 1, s. 21.
8. Lucien Febvre i *Encyclopédie française* 1:04-14. Om encyclopædien og Febvre, jf. Massimo Mastrogregori: L'eterne certezza e la possibilità. Lucien Febvre dall'Encyclopédie Française al Rabelais, *Clio. Rivista trimestrale di studi storici* 23, 1987, s. 113-180; Giuliana Gemelli: L'Encyclopédie Française e l'organizzazione della cultura nella Francia degli anni Trenta, *Passato e Presente. Rivista di storia contemporanea* 11, 1986, s. 57-89.
9. Hvis man ser bort fra Robert Mandrou, Febvres mest trofaste discipel, der i 1962 forlod *Annales'* redaktion og brød forbindelsen med »skolen«. Philippe Joutard & Georges Duby: La rencontre avec Robert Mandrou et l'élaboration de la notion d'histoire des mentalités, *Histoire sociale, sensibilités collectives et mentalités. Mélanges Robert Mandrou*, Paris 1985, s. 35.
10. Jf. Axel Bolvigs diskussion i *Historisk Tidsskrift* 95, s. 479-483 – hvis man ender titel »Jeg har formidlet fortiden – altså eksisterer historien« Febvre ikke havde været helt uenig i.

Anmeldelser

Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose, red.: Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid (Odense University Studies in History and Social Sciences 162). Odense Universitetsforlag 1992. 192 s., 190 kr.

For nogen tid siden søgte en canadisk forskergruppe at beregne hvor stort et jordareal hver canadier lægger beslag på for at kunne opretholde den nuværende livsstil. Nogle produkter lægger direkte beslag på jord, for eksempel fødevarer, boliger og transportsystemer, mens andre produkter kun gør det indirekte, nemlig gennem forbruget af fossil energi. For disse sidste produkter anslog man hvor stort et areal det ville kræve at erstatte forbruget af fossile brændsler med dyrkning af biomasse. Forskergruppen nåede frem til at hver canadier lægger beslag på 4,8 hektar, heraf 2,9 hektar i form af forbrug af fossil energi (Inge Røpke i dagbladet *Information* 28. december 1995). De canadiske tal er formentlig stort set gyldige for alle højt industrialiserede lande. Overført til Danmark bliver det til at vi lægger beslag på 25 millioner hektar. Da landets samlede areal kun er på 4,3 millioner hektar, er det klart at vi ville have et problem hvis vi skulle klare os selv. Når vi overhovedet kan komme af sted med at sætte så store »økologiske fodspor«, skyldes det dels at vi til stadighed gør et stort indhug i den opsparede naturkapital i form af fossil energi, dels at vi takket være det for os gunstige bytteforhold kan tilegne os et betragteligt areal i andre lande, hovedsagelig i fattige tredjeverdenslande. Ser man bort fra arealækvivalenten for den fossile energi – 15,1 millioner hektar – lægger Danmark skønsmæssigt beslag på godt 5,6 millioner hektar jord uden for landets grænser, det vil sige noget mere end landets samlede areal eller godt og vel det dobbelte af vort samlede landbrugsareal på ca. 2,5 millioner hektar. Det areal som vi lægger beslag på i udlandet, bruges dels til direkte fødevarerproduktion – vin, appelsiner, avocadoer og så videre – dels og især til dyrkning af foderstoffer, hovedsagelig til opfodring af de godt og vel 20 millioner danske svin.

Set på denne baggrund er der noget paradoksal ved debatten om marginaljord i Danmark. Hvilken jord? Vi breder os jo tværtimod ud over alle grænser. De ca. 15% af landbrugsjorden som nu i medfør af EU-ordninger braklægges med tilskud, er for intet at regne mod den jord vi be-

slaglægger i den tredje verden, og selv om det braklagte areal skulle stige helt op til de 40% der lejlighedsvis har været talt om, så er og bliver det, så længe vi opretholder vores kolossale import af foderstoffer og fødevarer, ren politisk *new speak* at tale om marginaljord i nutidens landbrug. Ikke desto mindre arrangerede Odense Universitet i slutningen af 1991 med udtrykkelig henvisning til marginaljordsproblematikkens påtrængende aktualitet sit 13. bebyggelseshistoriske symposium over temaet »Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid«, oven i købet som et jubilæumsarrangement i anledning af Odense Universitets 25 års jubilæum. Det ville unægtelig have været mere intellektuelt udfordrende hvis det jubilerende universitet havde taget anledning af den *tilsyneladende* overflod af landbrugsjord til at stille det relevante spørgsmål som skjules af den politiske *new speak* om marginaljord: Vil det – uden uoverskuelige sociale katastrofer – være muligt en gang i fremtiden at nå frem til et bæredygtigt Danmark når vi ved at vi for øjeblikket lægger beslag på et landbrugsareal i udlandet på mere end det dobbelte af vort eget, og når de reserver vi har at gøre godt med, kun andrager de latterlige 15% af landbrugsarealet der som et biprodukt af EUs dag-til-dag-politik for et øjeblik er taget ud af produktionen?

Indlæggene fra marginaljordssymposiet er senere, under redaktion af Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose, blevet udgivet i den her anmeldte bog. Der lægges ud med et essay af Poul Erik Stryg om »Marginaljorder i nutidens landbrug« hvor forfatteren også forsøger at kaste et blik ind i fremtiden uden dog at tænke ud over rammerne for EUs aktuelle landbrugspolitiske retorik. Derefter følger essays om marginaljord i oldtiden (Henrik Thrane), om vestsvenske skovbygder i bronzealderen (Catharina Mascher) og om marginaljorder og landbrugsstrategi i 6000 år (Bent Aaby). Geologen Per Nørnberg står for et interessant, men vanskelig tilgængeligt bidrag om »Jordbund og marginaljord«. Derefter følger en række af de kendte navne inden for dansk landbohistorie: Nils Hybel, Erland Porsmose, Karl-Erik Frandsen, S.P. Jensen, Per Grau Møller og Margit Mogensen. Sidstnævnte skriver om »Marginaljordens symbolværdi og idéudtryk omkring århundredskiftet«, hvilket viser sig at dække over en hastig gennemgang af nogle malerier med landskabsmotive fra århundredskiftet af Johan Rohde, L.A. Ring, H.A. Brendekilde og endnu et par af tidens kunstnere. Der sluttes af med lidt svensk og

norsk samt – til allersidst – et ultrakort indlæg af daværende kontorchef Kristian Kristiansen fra Skov- og Naturstyrelsen om »Marginalisering: pleje og historisk autenticitet«, en lille erindring til læseren om hvem der har været med til at sponsorere bogen. I alt 190 sider plus en deltagerliste på to sider.

At læse bogen i ét stræk er i begyndelsen ganske underholdende på grund af de store spring i tid og sted, men efterhånden bliver det temmelig trættende fordi næsten ingen af bidragsyderne virkelig har noget på hjerte. Måske fordi flere af dem inderst inde godt ved at der er noget helt galt med problemstillingen. Det synes således at være tilfældet med Per Grau Møller der til sidst i sit bidrag, »Marginaljorder i 17.-19. århundrede – nogle fynske eksempler« kommer tæt på hvor rampen brænder med beskrivelsen af nutidens landbrug som et landbrug ude af balance, et »udbytningslandbrug karakteriseret ved en meget høj produktivitet og samtidig afhængigt af store tilførsler udefra«. Også historisk synes marginaljordsproblematikken at fortone sig. Karl-Erik Frandsen begynder således lidt uventet sin artikel om »Marginaljord i 1600-tallet« med at afvise problemets relevans: »Begrebet marginaljord fandtes *ikke* i 1600-tallet, idet i princippet al jord i kulturlandskabet blev brugt af menneskene i den store husholdning, og de forskellige udnyttelsesformer dannede tilsammen et komplekst økologisk mønster.« Bent Aaby understreger at heden ikke må opfattes som marginaljord (s. 49), og hvis jeg forstår indlæggene om oldtid og middelalder rigtigt, så gælder det også for disse ældre perioder at marginaljord ikke er en analytisk relevant kategori. Samfundenes evige drama har tværtimod været at holde sig inden for de grænser for vækst som til enhver tid sættes af en bæredygtig ressourcenyttelse med den forhåndenværende teknologi. Når dette ikke er lykkedes, har man været i vanskeligheder. Historien rummer adskillige eksempler på overskridelser af grænserne for vækst, med nutidens landbrug som måske det farligste af dem alle. Hvordan det skal ende står endnu hen i det uviste.

Til slut det redaktionelle. Der er tre redaktører på bogen. Man må spørge sig hvad de har lavet. Der er ikke gjort noget for at harmonisere artiklernes layout. Nogle steder er der fodnoter, andre steder er der en litteraturliste efter artiklen, men ingen noter. Nogle steder er bog- og tidsskrifttitler med kursiv, andre steder med almindelig brødskrift. I Hans Skotte Møllers »Status og perspektiver for marginaljorder i dag – set fra et naturbevaringssynspunkt« findes en absurd henvisning til et »notat« om marginaljorder i nutidens landbrug, fremlagt af P.E. Stryg på et »symposium om marginaljorder i fortid, nutid og fremtid ved Odense Universitet 27-29 november 1991«. Redaktionen har ikke opdaget

at der er tale om en henvisning til Poul Erik Strygs artikel i den selvsamme bog de er i færd med at redigere. Der er masser af uklare henvisninger og en syndflod af banale småfejtagelser som at skrive Bent Aabys navn med Å i indholdsfortegnelsen. Desuden naturligvis en del stavefejl. Der er ikke nogen samlet bibliografi, og der er hverken sag-, sted- eller navneregister hvilket alvorligt reducerer værket brugbarhed, men det gør måske ikke så meget.

Thorhild Kjærgaard

Kolbjørn Skaare: Norges Mynthistorie. Mynter og utmyntning i 1000 år. Pengesedler i 300 år. Numismatikk i Norge. 2 bd. Oslo, Universitetsforlaget 1995. 349 + 276 s., NOK 398 pr. bind.

1995 stod i jubilæets tegn inden for den nordiske numismatik. Man kunne fejre 1000-året for de første kongedmøntninger i såvel Danmark, Sverige som Norge, og i alle tre lande markeredes begivenheden med en særudstilling og en bogudgivelse. I Norge fik jubilæumspublikationen karakter af en almen norsk mønthistorie, der ved samme lejlighed kunne markere 300-årsdagen for den første norske pengeseddeludstedelse. Forfatteren er norsk numismatik »grand old man«, professor dr.philos. Kolbjørn Skaare, der i mere end 40 år har været tilknyttet Universitetets Myntkabinett i Oslo, i det meste af perioden som dets leder. Skaare stod således fagligt særdeles godt rustet til at påtage sig denne krævende opgave. Resultatet er blevet et tobindsværk på over 600 sider der må blive det naturlige udgangspunkt for studier af norsk mønthistorie i fremtiden. Værket er opdelt i et tekstbind og et katalogbind. Af disse må tekstbindet regnes for væsentligst. Heri gennemgår forfatteren levende og perspektivrigt Norges mønthistorie fra middelalderen til i dag. Tyngden ligger ikke overraskende i middelalderens århundreder (ca. 100 s.) hvor forfatterens hovedforskning har fundet sted, men også udmøntningerne i 1600- og 1700-tallets dansk-norske monarki (ca. 30 s.), pengeforholdene fra Norges frigørelse fra Danmark i 1814 og frem til landets endelige selvstændiggørelse i 1905 (ca. 25 sider) og norsk mønthistorie i det 20. årh. (ca. 30 sider) får ret fyldig behandling. Endelig gennemgås Norges 300-årige pengeseddelhistorie ligeledes på en kompetent og klar måde (30 sider). Ved siden af disse »klassiske« mønthistoriske fremstillinger giver forfatteren en række tematiske indfaldsvinkler til sit emne. Således indledes fremstillingen med et kort, men væsentligt afsnit om møntfund som historisk kildemateriale. Senere behandles ligeledes kortfattet middelalderens

ikke-monetære pengeformer – guld, sølv, jern, skindvarer mm, udviklingen i mønternes købekraft og falskmøntnerier. I et underholdende afsnit betragtes mønterne i et bredere kulturhistorisk perspektiv ud fra deres anvendelse i folketroen, og der gives en overskuelig oversigt over møntsamlериets historie fra de tidligste store privatsamlinger til nutidens mønthandel og foreningsvæsen. Som afslutning på fremstillingen trækker forfatteren nogle lange linjer i den norske mønthistorie der sætter mønterne i en mere almen historisk og økonomisk forståelsesramme. Fremstillingen er velillustreret og understøttes af et fyldigt noteapparat.

Værkets andet bind består hovedsagelig af et mønt- og pengeseddelkatalog, men hertil kommer en lang række kort og registre samt en grundig litteraturliste. I kataloget gives for første gang en fortløbende nummerering af alle norske mønttyper fra Olav Tryggvason (995-1000) til Harald V (1991-), i alt 832 numre. Hertil kommer et afsnit med norske pengesedler samt nødpengesedler fra Napoleonskrigene og 2. Verdenskrig. Kataloget udgør en overskuelig introduktion til det norske mønt- og pengeseddelmateriale, men set fra en snæver dansk mønthistorisk vinkel kan kataloget ikke erstatte Holger Hedes grundlæggende møntværk *Danmarks og Norges Mønter, 1541-1814-1977* (3. udgave 1978).

Afslutningsvis må det endnu en gang fastslås at *Norges mynthistorie* er en milepæl i norsk numismatik, et værk som kan anbefales til såvel numismatikere som øvrige historisk interesserede der ønsker at få en grundig og inspirerende gennemgang af dette mangesidede emne.

Keld Grinder-Hansen

Anna Tranberg og Harald Winge, red.: Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850. 2. utg. Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo 1994. 191 s.

Norsk lokalhistorisk institutt har udgivet en lille rød bog med titlen »Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850«. De otte norske kvinder der har bidraget til bogen, mener at der er brug for at sætte lidt spotlight på det kvindehistoriske perspektiv i det norske lokalhistoriske miljø. Og det er skam spændende og interessante artikler der er kommet ud af det. Liv Marthinsen behandler kvinders rolle i den generelle by- og slægtshistorie. Hun har taget stikprøver i de seneste ti års bygdebøger (sml. Harald Winges artikel i dette hefte; red. *anm.*). Hovedindtrykket her er at det især er beskrivelser af almindelige kvinder og deres daglige arbejde der halter. Når der refereres til kvinder er der oftest enten tale

om generelle bemærkninger om at de passede hus og hjem, eller det er omtale af kvinder i usædvanlige situationer, fx i forbindelse med retssager. Anna Tranberg tager fat på gård- og slægtshistorier, og desværre viser det sig at her optræder kvinder primært som deres mænds koner. Endda også i bøger der er skrevet af kvinder. Ingeborg Fløystad og Hilde Sandvik tager sig i et par mindre, oversigtlige artikler af kvinderne i arbejdslivet, henholdsvis på landet og i byen. Og især Hilde Sandvik har et par overraskende små opdagelser. Fx at hovedparten af de arbejdsfolk der slæbte sten til bygningen af Akershus fæstning, var kvinder. Det var i 1644 – og der var ligeløn! Og en gennemgang af næringsrelaterede sager ved Christiania politiret 1750-1790 viser at kvinder ikke spillede nogen helt ubetydelig rolle i forbindelse med især den mindre handel. Spørgsmålet om kvinders umyndighed behandles naturligvis også – med den interessante pointe at kvinder i byerne trods alt havde større retslige handlemuligheder end kvinder på landet til trods for at de formelt var underlagt samme lovgivning. Sølvi Sogner har set på bondesamfundets gifte kvinder i demografisk perspektiv og mener at de forskelle der findes mellem kvinder i de forskellige agrare befolkningslag, er beskedne. Hun peger dog også på den iøjnefaldende forskel på bondekvindes og borgerkvinders første barselsseng. Hvor borgerkvinder i Moss meget sjældent kom for tidligt i barselsseng, fulgte de arbejdende bondestandens mønster. Mellem 1776 og 1814 fødte 20% af »arbejderbrudene« før ægteskabet, og ca. 44% blev mødre 0-7 måneder efter brylluppet. Et interessant mønster der utvivlsomt også ville kunne iagttages i danske lokalsamfund. Blandt andet kunne det være interessant at iagttage hvornår og under hvilke omstændigheder de før- og tidligtægteskabelige fødsler forsvinder. Hvis de da nogenside gør det...

Ståle Dyrvik peger på et måske lidt overset kvindehistorisk forskningsmateriale der ligger lige for næsen af os alle sammen: kirkebøger og folketællinger. Dem kan man trække næsten alt ud af: mortalitet, flyttevaner, giftermålsmønstre, husstandsstørrelser og husstandenes sammensætning. En interessant iagttagelse er at pigebørn i alderen 5-15 år synes at have haft en større dødelighed af sygdomme som fx kighoste og tuberkulose end drenge i samme aldersgruppe. Og det kan vel kun forklares ved at pigerne har været i dårligere foderstand og/eller fået ringere omsorg under sygdom?

Lisabet Risa behandler kvindegrupperes møde med samfund og øvrighed før 1850. Og her er der især grund til at fremhæve hendes opmærksomhed omkring kvinderne og de første religiøse bevægelser. Risa konstaterer at det er noget som vi ikke ved meget om. Fuldstændig rigtigt – og det er absolut et emne, som også

dansk lokalhistorisk forskning måske burde se lidt på.

Afslutningsvis rummer bogen en nyttig lille oversigt over periodens kvinderelevante love og forordninger samt en lige så nyttig bibliografi.

Artiklerne i »Kvinnekår i det gamle samfund 1500-1850« er hver for sig ganske udmærkede. Men hvorfor egentlig lave et særligt skrift om kvinder i lokalhistorien? Er det virkelig stadig nødvendigt at behandle kvindehistorie på denne måde? At trække kvinder frem fra helheden som en speciel, samlet gruppe og pege dem ud for særligt interesserede? Jeg ville ønske at det ikke var det. Efterhånden *burde* det være gået op for alle at kvinder ikke er en ny opfindelse. At vi altid har været der og været en uundværlig del af det maskineri der holder både gården, lokalsamfundet og historien i gang.

Charlotte S.H. Jensen

Jørgen H. Barfod: Flådens fødsel (Marinehistorisk Selskabs skrifter 22).
Marinehistorisk Selskab/Gyldendal
1990. 232 s., 280 kr.

Jørgen H. Barfod: Christian 3.s flåde. Den danske flådes Historie, 1533-1588 (Marinehistorisk Selskabs skrifter 25).
Marinehistorisk Selskab/Gyldendal
1995. 298 s., 280 kr.

I 1990 udkom *Flådens fødsel*, det første af ni bind der udgives på initiativ af Marinehistorisk Selskab, og som skal skildre orlogsflådens historie. Det efterfulgtes i 1995 af det andet bind omhandlende perioden 1533-1588. Begge bind er valgt disponeret i kapitler der kronologisk fører læseren fra ledingsordningerne og Erik af Pommerns regeringstid over Grevens Fejde til Østersøherredømmets etablering under Frederik 2. En disponering der synes påvirket dels af tidligere marinehistorisk forskning, dels af de kronologisk ordnede kildeudgivelser, som Kancelliets Brevbøger, der citeres flittigt i det andet bind.

Med valg af titel til det første bind – *Flådens fødsel* – er anlagt en tilbageskuende synsvinkel på emnet. Opgaven er åbenbart at søge oprindelsen til den danske orlogsflåde forstået som »en kongelig flåde af orlogsskibe i Danmark«. En oprindelse der af gode grunde kun kan søges bevaret i det bevarede kildemateriale. Opgaven er således vanskelig, og det viser sig snart at den fordrer såvel begrebsmæssig stringens som en nærmere diskussion af de taktiske og strategiske aspekter af den middelalderlige søkrigsførelse. Øjensynlig skal vi forbi midten af 1400-årene (s. 41 og 47) før vi i samtidens kilder finder omtale af deciderede orlogsskibe, eller rette-

re: enten skibe der laves om til orlogsskibe eller skibe der er bygget som orlogsskibe. Den afgørende sammenhæng mellem orlogsskibenes udformning og brug i søkrigsførelsen gøres ikke til genstand for en større, selvstændig behandling, men i forbifarten får læseren flere steder oplysninger der lader ane at ildkraften var af underordnet betydning, og at middelalderens søslag især bestod i entring af modstanderens skibe, ligesom det i en billedtekst (s. 55) anføres: »... Man ser hvorledes de to kogger går tæt på hinanden for at kunne anvende de samme våben, der anvendes til lands.«

Derimod er forfatteren mere opmærksom på det i datiden almindelige princip »at efter gammel sædvane« stillede bisper, lensmænd og borgerne i de større købstæder med mandskab og/eller udrustede skibe til kongens flåde. Følgelig bliver antallet af orlogsskibe bygget for kongelig regning til brug for søkrig næppe meget mere end en god håndfuld, måske bortset fra Erik af Pommerns flåde som han for størstepartens vedkommende tog med sig i 1439 til sit eksil på Gotland. Først i det 16. århundrede tillader kilderne at fastslå at der var opbygget en kongelig flåde som bestod af andet og mere end beslaglagte og udskrevne skibe samt ganske få orlogsskibe (skibe byggede til orlog – som det siges i 1507).

Desværre er skibsnavnene, som omhyggeligt noteres af forfatteren og søges anvendt i argumentationen for orlogsflådens størrelse, ikke til megen hjælp. Dels er mange typebetegnelser i singularis, som for eksempel under kong Hans' regeringstid hvor bardsen, holken, kravellen, krejeren og snekken nævnes, hvilket nærmere kunne antyde at der var få skibe at holde rede på; dels antyder navne som (s. 201 ff.) Axels kravel, Claus Reffs skib, Ejler Bryskes skib, Eskil Gøyes skib, etc. at det kan være indforskrevne skibe (s. 201 ff.). Bevæbningen der kunne være et vink om deciderede orlogsskibe, har heller ikke megen bevismagt, for som forfatteren meget rigtigt bemærker, så omtales den sjældent, og tilmed var større handelsskibe ofte bevæbnede af hensyn til faren for kapere og regulært sørøveri. Bemandingen der kunne være kendetegnende for en kongelig orlogsflåde: den faste stok, hører en senere tid til, og vi møder da også kun udskrevet mandskab, tilmed af til tider tvivlsom kvalitet (s. 111).

Forsøg på at definere de enkelte skibstyper møder også vanskeligheder, hvilket bogens forfatter ikke skal lastes for. Tværtimod er det velgørende at se hvorledes en portugisisk skibsbygger fra 1400-årene oplyser at på den tid var den portugisiske karak, den spanske nave og den germanske holk meget ens skibe. I øvrigt kan der omkring skibstype-problematikken henvises til Ole Mortensens bog om Renæssancens søfart, hvori han vover sig ud på samme svære galej....

Paradoksalt nok kan man derfor påstå at forfatteren burde konkludere at der ikke eksisterede nogen kongelig dansk orlogsflåde af nævneværdig betydning før i det 16. århundrede, men at danske konger siden dronning Margrethes reformering af ledingsvæsenet i 1396 kunne mønstre op til 60 skibe til rigets forsvar. Det var øjensynlig op til den enkelte regent om man skulle have en håndfuld »kongeskibe« liggende for anker ved Holmen i København, hvad enten det nu var til militære eller repræsentative formål.

»Flådens fødsel« er ikke nogen dårlig bog, men den valgte indfaldsvinkel gør den omhyggelige gennemgang af kilderne til flådens historie mindre perspektivrig end nødvendigt. En indledende begrebsdiskussion ville have kunnet afsløre projektets manglende bæreevne og i stedet givet plads til en bredere skildring af søkrigsførelsen i nordisk middelalder. Forfatteren er blandt dem der har den fornødne viden til at give en sådan skildring.

På lignende måde præges det andet bind, »Christian 3.s flåde«, af den kronologiske gennemgang på bekostning af en mere tematisk struktureret fremstilling. Flere steder anes ellers andre, mere spændende indfaldsvinkler til stoffet. Det gælder bl.a. omkring skibsbygning og bevæbning, lov og ret samt flådens organisation og kommandoformer. Det er nu heller ikke fordi der prætenderes en egentlig tese, i forordet anfører forfatteren nøgternt at formålet først og fremmest har været at fortsætte studiet af denne periode af flådens historie der hidtil har været spredt og sparsomt belyst. På de givne præmisser en velovervejede målsætning som takket være forfatterens indsats og store viden fuldt ud bliver indfriet. Det kan så for senere forskning blive en opgave på baggrund af dette værk bl.a. at søge en mere præcis karakteristik af sammenhængen mellem ændringer i orlogsflådens sammensætning og i dens politiske betydning. Man erindrer sig i den forbindelse også Frede P. Jensens afhandling i *Historisk Tidsskrift* (1993) hvor det omfattende moderniseringsprogram for flåden under Frederik 2. sættes ind i en sikkerhedspolitisk sammenhæng.

Begge bøgers udstyr, herunder den gedigne indbinding og de mange fine illustrationer såvel som de afsluttende registre samt fortegnelser over kilder og litteratur, gør bøgerne behagelige at arbejde med. I øvrigt har Asger Barfod i sin karakteristiske streg tegnet en række sø- og landkort til de to bind. En pudsigt detalje der måske skyldes forlagsredaktionen, ses i det andet binds sagregister hvor »skibsartikler« benyttes i såvel datidens betydning af retsregler for flåden som den mere nutidige betydning – vel at mærke uden skelen. Noget overraskende betegner forfatteren det (s. 268 f.) som en ejendommeligt sag at datidens orlogsskibe udrustedes

med malede skjolde – en ting der dog ikke var ualmindelig og kendes fra tidens afbildninger. Specielt for 1560'erne kan nævnes skibspræsten Sweder Hoyers epitafium i Sct. Jacobi kirke i Lübeck der viser denne form for heraldisk udsmykning på såvel skanseklædning som mæsekurve. Sammenfattende må det dog betragtes som særdeles værdifuldt at det store kildemateriale, såvel trykt som utrykt, er trawlet igennem og tilgængeliggjort på smukkeste vis af en så kyndig marinehistoriker. Det har resulteret i to bøger der kan danne et solidt udgangspunkt for den videre forskning i periodens flådevæsen.

Tommy P. Christensen

Ole Mortensøn: Renæssancens fartøjer – sejlads og søfart i Danmark 1550-1650. Meddelelser fra Langelands Museum. Langelands Museum 1995. 285 s., 185 kr.

At dømme efter denne bogs forord må der nu sidde en lettet mand på Strynø. I forordet udtrykker forfatteren nemlig håbet om at *studiet kan være et bevis på, at forskning trods tendenser til centralisering og styring stadig overlever i de små forskningsinstitutioner repræsenteret bl.a. ved museerne i provinsen.* Og bevis har han leveret, tilmed i stort format, indbundet og stæltigt udstyret. Ole Mortensøns studie er rigt illustreret med gengivelser fra periodens stik, segl og malerier, til dels i farve, trykt på godt papir og suppleret med talrige nyttegninger i samme stil som kendes fra museets publicering af Sandhagen der da også nævnes i bogens forord.

Værkets 285 sider er disponeret med ca. 30 sider til indledning og introduktion; omkring 100 sider til en tredelt behandling af emnet renæssancens fartøjer hvor først den tilgængelige viden om de nordeuropæiske fartøjstyper og -betegnelser tages op, dernæst kilderne til periodens danske fartøjstyper og som det tredje en gennemgang af »Renæssancens fartøjer i Danmark« (s. 81-128). Herefter følger fem tematisk prægede kapitler omhandlende koffardifart, søfartens organisation, sejlads og søulykker, sejlads og rederi samt de søfarende og livet til søs. Afsluttende bringes en konklusion samt engelsk sammenfatning, maritime ordforklaringer, noter, litteraturliste, kildefortegnelse, person- og stedregister.

Det er således en ordentlig mundfuld forfatteren har taget sig på, og selv om renæssancens søfart har været blandt de emner Langelands Museum har beskæftiget sig med gennem en årrække, så fornemmer man at der ikke har været tid og kræfter til at gå lige så dybt med den sidste del af bogen der følgelig fremstår me-

re oversigtspræget. Dette være dog sagt uden på nogen måde at underkende værdien af den tiltrængte oversigt. I faglitteraturen har periodens handel og søfart nemlig stået noget i skyggen af de tilsvarende aktiviteter i vikingetid, middelalder og den florissante handels tidsalder.

Værkets tyngde er lagt på fartøjstypologien, og det er forfatterens påstand at renæssancens søfart var i høj grad professionaliseret, at fartøjstyperne var tilsvarende differentierede og at datidens søkyndige følgelig også kendte og benyttede bestemte betegnelser for de mange forskellige fartøjstyper. Ole Mortensøn gennemgår kyndigt samtidens billedmateriale og viser hvorledes ikonografisk kildekritik kan hjælpe med at skille færene fra bukkene, ligesom vragefundet ved undervandsarkæologi og skibsmodellerne også får deres omtale.

Tilsvarende gives en god indføring i de mange faktorer der kan have haft indflydelse på fartøjernes udvikling: klink- eller kravelbygning, sejltyper, modefænomener, dæk, dybgang, rigning, sejlføring, drægtighed osv. Forfatteren får præciseret betydningen af begreberne borger-skibe, koffardiskibe og orlogsskibe, forskellen mellem skib og skude, funktionsfællesskabet for krejeren og büssen, at båden er kendetegnet ved sin ringe størrelse, hvorimod færge var samlebetegnelse uden udsagnskraft om størrelsen. Bøjert, smakke, fløjte og kat bestemmes som nederlandske typer, og jagt, pinke, bark, fyrblase og klinkert rubriceres som specialfartøjer.

Næsten hvert eneste opslag har flere illustrative eksempler på de omtalte typer, men alligevel er det svært stof for den læser der ikke er sejlskibskyndig, og nærværende anmelder må indrømme at han flere steder følte sig forvirret på et højere plan. Tilbage står dog at den tyske etnolog Wolfgang Rudolphs fasedeling af søfartskulturen i Østersøregionen sammenholdt med studier i søfartens organisation og fordeling på lokal, regional, national, multinational og kontinental fart giver et glimrende grundlag for en kompliceret fartøjstypologi. Ole Mortensøn fremlægger på denne baggrund tredelingen skudefart, købmandsfart, kompagnifart som et bud på en organisationsmodel til forståelse af renæssancens danske søfart. Skib, skude, krejer og båd er på lignende vis hans bud på de fremherskende fartøjstyper i perioden 1550-1650.

Det mest vidtrækkende perspektiv i denne sammenhæng er dog likvideringen af den sejllavede bondesøfart, en hybrid skabt – fortrinsvis af etnologer – gennem studier af forrige århundredes landbosamfund. Herom siger Mortensøn (s. 251): *Kildernes vidnesbyrd om skudefart viser, at der såvel i by som på land eksisterede en befolkningsgruppe, der havde sin indkomst fra sejlads. Den ofte anførte betegnelse bondesøfart er helt misvisende, for de søførende var bestemt ikke bønder. Antagelsen af sejlads som noget der*

kom oven i det vigtigste – jordejendom og landbrug – holder ikke stik. Skudefart var sejlads året igennem såvidt forholdene tillod det...

Der skal således ikke herske tvivl om at forfatteren har leveret et vægtigt forskningsbidrag der i mange år fremover vil blive uomgængeligt hvis man ønsker at beskæftige sig med periodens søfart og fartøjstyper.

Værkets omfattende litteraturliste indledes desværre ikke med en kommentar der kan vejlede læseren omkring hvilke titler der er medtaget. Det bliver dog ret hurtigt klart, at en betydelig del af den benyttede og/eller omtalte litteratur *ikke* kan genfindes i listen. Ser man for eksempel på indledningen, anføres både Jørgen H. Barfoeds [læs: Barfods] *Danmark-Norges Handelsflåde 1650-1700* fra 1967 (s. 10) og Anders Monrad Møllers *Fra galiot [læs: galeoth] til galease* fra 1981 (s. 11) i hovedteksten, men kun førstnævnte i litteraturlisten. I noterne til indledningen refereres bl.a. til Hasslöffs *Sømand, fisker, skib og værft. Introduktion til maritim etnologi* (1970), Helge Søgårds artikel »Glasmalerier fra Renæssancen« (1941) og *Danske Kalkmalerier 1536-1700*, red. Eva Louise Lille [læs: Lillie] (u.å.?), men kun Hasslöffs arbejde ses i litteraturlisten. Antagelig er litteraturlisten tænkt og udformet som en selektiv liste over bøger og artikler omhandlende renæssancens fartøjer, sejlads og søfart. I givet fald kunne det så være interessant at kende udskillelseskriterierne, idet der savnes titler som for eksempel R. Morton Nances »The Ship of the Renaissance« (*Mariners Mirror* 41, 1955) og Jan Gletes artikler i *Forum Navale* fra 1976 og 1977 om svenske orlogsfartøjer 1521-1560 hvor også periodens skibstyper bliver gennemgået. Disse forglemmelser og en del fejl der i vid udstrækning kunne være fanget i korrektoren, må dog ikke overskygge værkets faglige kvaliteter. Det faglige indhold og fokuseringen på søfartens indgribende betydning i periodens samfundsliv er sømærker renæssanceforskningen må navigere efter i de kommende år.

Tommy P. Christensen

Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809. Landbohistorisk Selskab 1994. 179 s.

Bent Jørgensen: Elsmark-dagbogen 1748-1835. Landbohistorisk Selskab 1993. 70 s.

Der er i de seneste årtier gjort en stor indsats for tilgængeliggørelse af ældre tiders bondebøger. Traditionelt er disse bøger blevet betegnet som dagbøger, men dette udtryk er misvisende. For

det første har kun få bønder – som den navnkundige Christen Andersen i Nørre Tulstrup – gjort notater stort set hver eneste dag. For det andet giver ordet associationer om at betro sig privat, men der forekommer stort set ikke notater af denne art i bondebøger fra tiden før industrialiseringen. Bjørn Poulsen foreslår derfor at man i stedet anvender det rummelige begreb »optegnelsesbøger«. De senest udgivne tre bondebøger viser da også en betydelig spændvidde inden for genren.

Fladsten-bogen der blev til på en storgård ved Åbenrå, indeholder optegnelser af seks gårdfæstere fra perioden 1592-1788. Alle seks har skrevet om vigtige familiebegivenheder – nogle af dem har endda gengivet den prædiken der blev holdt ved deres trolovelse –, men de to første har endvidere gjort notater om forskellige husråd, store ildebrande i Sønderborg og Åbenrå samt – vigtigst af alt – gårdens udlån. Bjørn Poulsen har analyseret lånene i bogen *Bondens penge* (1990), og han har bl.a. påvist at faderen, der levede i en højkonjunkturperiode, havde en væsentlig større aktionsradius end sønnen. Begge var omhyggelige med at kræve renter, men de måtte undertiden stille sig tilfreds med at få betaling i form af får, gæs eller smør. Og i slutningen af 1650'erne finder vi flere steder bemærkningen: »Der fick Jeg Enttet«; Karl Gustav-krigene havde sat sine spor!

Mens Fladsten-bogen kun giver få oplysninger om landbruget, indeholder Anders Pedersens optegnelsesbog 1740-1809 et væld af informationer om tidspunkter for såning og høst og om høstudbytter på gården i Ørsted nord for Vojens. Ligeledes vrimler bogen med oplysninger om priser på korn og smør – med Bjørn Poulsens ord »et typisk udtryk for det rationelle i 1700-tallet«. Der står ikke så meget om køberne, men det fremgår dog at Anders Pedersen havde mange strenge at spille på. F.eks. solgte han i 1751 korn i Tønder og i Emmerlev sogn, i 1784 korn i Christiansfeld og Flensborg samt smør i Flensborg, i 1785 korn i Haderslev samt smør i Åbenrå, Haderslev og Ørsted og endelig i 1790 korn i Haderslev, Ribe og Åbenrå. Anders Pedersen gør meget ud af de byrder som statsmagten pålagde landbefolkningen i form af ekstraskatter, ægter og leverancer af magasinokn. Men den sønderjyske befolkning kunne også drage nytte af det offentlige forbrug; i 1792 holdt 22.000 soldater en 14 dage lang mønstring nær ved Ørsted, og »Mange her omkring fortiente mange penge med at udselge øll, smørbrød, pandkage, fløde, melck og andre ting«.

Som så mange andre bondeskribenter fra den førindustrielle periode hævdede Anders Pedersen sig over gennemsnittet blandt almuen; han opnåede både at blive skattelægger, lægdsmand, sandemand og tolvmand. Optegnelsesbogen vidner også om et stort udsyn. Således finder vi

mange kommentarer til krige ude omkring i Europa. Det gælder bl.a. for 1762, hvor »den høyeste Gud for at frelse vort land, lod kongen af Mosckau ved en hastig død overfaldes«. Også nogle af de markante begivenheder i København får et par ord med på vejen. Ved meddelelsen om branden på Christiansborg i 1794 udbrød den økonomisk bevidste gårdmand således: »Samme bygning havde kostet 40 tdr. guld«.

Mens Fladsten- og Ørsted-bøgerne er bevaret i original, foreligger Peder Thomsen senior og Peder Thomsen juniors bog fra Elsmark på Nordals (1748-1835) kun i en forkortet afskrift fra 1858. Disse overleveringsforhold giver selvfølgelig anledning til særlige metodiske problemer, og Bent Jørgensen kan da også påvise at afskrivaren – en folkemindeinteresseret teolog – har foretaget visse ændringer i den oprindelige tekst, men han mener dog at det allermeste »må karakteriseres som en udmærket, sprogligt loyal gengivelse af originalen«. Således er der en meget tydelig forskel mellem faderens dialektprægede skrivestil og sønnens rigssprogsprægede udtryksform. Elsmark-bogen indeholder en del oplysninger om arbejdslivet (bl.a. om kurvebinding og om hjemtagning og videresalg af udviste træer) samt om høstresultater og vejrlig. Men det der sætter stærkest præg på bogen, er de mange skildringer af mord, selvmord, henrettelser, kirkeran, krybskytteri og skibsforlis; man kan forestille sig at disse emner har været genstand for masser af sladder i landsbyen. Der bliver dog også plads til nogle bemærkninger om den politiske udvikling i ind- og udlænd. Således lyder der også i denne bog en tak til »den frome Gud« for at have gjort sit til at bringe zaren »saa hastig af Dage«. Og under året 1772 får læseren at vide at »Struelse og Dronningen levede i et Elendige Horeri med hverandre«.

Alle tre optegnelsesbøger er forsynet med introduktion, ordforklaring og sted- og navneregistre. Ordforklaringerne indeholder mange nyttige oplysninger, men listen for Fladsten-bogen forekommer noget utilstrækkelig hvad angår de ældste notater om økonomiske forhold der er skrevet på nedertysk. Indledningsafsnittene er meget forskellige. Dette hænger selvfølgelig sammen med bøgernes forskellige karakter, men det afspejler også udgivernes faglige baggrund. Sprogforskeren Bent Jørgensen giver således en meget fin sproglig analyse af Elsmark-bogen, hvorimod han er yderst karrig med oplysninger om gården og landsbyen. Til gengæld leverer Inger Biehl Hansen, der er assistent ved Landsarkivet i Aabenraa, en fyldig personal- og lokalhistorisk baggrundsorientering om Ørsted-bogen.

Jørgen Mikkelsen

Arne Gammelgaard: Adel og almue (Fra Hammel-kanten 5). Akka-Hammel 1995. 147 s., 149 kr.

Adel og almue er vel nærmest at betegne som en godsmonografi. Arne Gammelgaard har sat det som sit mål at beskrive grevskabet Friisenborgs og Hammelegns historie i perioden ca. 1600-1815 i sammenhæng med det øvrige Danmarks historie, hvilket må siges at være prisværdigt, idet mange lokalhistoriske arbejder ofte er for snævre i deres synsvinkel. Dette betyder at læseren tit ikke har en chance for at se hvorledes det beskrevne område enten adskiller sig fra eller passer ind i mønstret for andre lokalområder.

Bogen lægger ud med at beskrive grundlaget for det senere grevskabs tilblivelse i form af Parsbergernes godssamlinger i Østjylland i 1500- og 1600-tallet. Herefter følger vi Friis-slægtens overtagelse af Parsbergernes ejendom, og slægten følges op til ca. 1815 hvor en tidligere udkommet bog af samme forfatter, *Grever og godtfolk*, tager over. Efter beskrivelsen af disse godssamlinger og personerne bag dem følger afsnit om Friisenborgs skove, om forskellige små hovedgårde der senere indgik i grevskabet, om almuens liv i landsbyerne og om den lokale gejstlighed, retsforhold m.v.

Bogen beskriver både store og små begivenheder på Hammelegnen, og læseren fodres med allehånde oplysninger. Desværre ofte lidt ukritisk, idet forfatteren ikke synes at have prioriteret sit stof særlig godt. Alle oplysninger har skullet med uanset om de har relevans for sammenhængen eller ej. Dette »de forhåndenværende søms princip« betyder at bogen bliver noget ujævn i det lange løb.

Som motto for sit arbejde har forfatteren sat et citat af Erik Arup hvori der slås til lyd for at det er selve datidens menneskers historie vi skal høre, ikke historikerens udlægning af den. Historien skal så at sige tale for sig selv: *Historien er et mægtigt kor af alle disse røster. Det er dem, vi skal høre, ikke den enkelte historikers skarpe stemme* (s. 5). Desværre formår Arne Gammelgaard ikke at leve op til denne noget metafysiske ambition. På intet tidspunkt får læseren fornemmelsen af at høre folkets egen røst – end ikke historikerens skarpe stemme bliver han benådet med – tværtimod overdøver Gammelgaards egne insisterende påstande ethvert tilløb til historiske »ud af kroppen«-oplevelser.

Gammelgaard har kort og godt villet for meget. Da bogens rammer yderligere har været ret snævre, betyder det at han ofte lancerer større problemstillinger end han kan følge til dørs. De afsluttes blot med en i luften frit svævende påstand. Dette sker mest tydeligt i det lille afsnit »Fra statisk til dynamisk livsform« hvis titel unægteligt lyder lovende, men hvis indhold

blot omfatter et antal udokumenterede påstande der afsluttes med en lige så udokumenteret bemærkning om at landbruget fra at være en livsform blev til et erhverv i midten af 1800-tallet. Påstanden er ikke belagt med skyggen af argumentation, og i øvrigt mener jeg den er forkert. Landbruget er den dag i dag stadig en livsform.

Den største anke jeg har mod bogen er imidlertid dens mangel på en logisk, struktureret opbygning (der er således ingen slutning!) samt det til tider direkte uforståelige sprog krydret med en del faktuelle fejl. Sproget har almindeligvis karakter af talesprog, og der skiftes mellem datidsform og nutidsform i en grad så en dansklærer ville rive sig i håret. Det er i sig selv irriterende, men ender med også at blive meningsforstyrrende.

Som eksempler på uforståeligt sprog kan anføres følgende kryptiske sætninger: *Mennesker i oldtid og middelalder var anonyme* (s. 91). Gammelgaard mener selvfølgelig at den tids mennesker forekommer anonyme for os i det 20. århundrede, men det er ikke det der står. På s. 85 skriver han om Laurits Friis at han i 1584 overtog Lyngballegård, *men det er endnu halvandet hundrede år og en halv snes ejere for tidligt, at den mands slægt skal forblive ejer af Lyngballegård*. Sætningen mangler mildest talt enhver form for syntaks og bliver kun forståelig når man senere finder ud af at Friis-slægten ca. 150 år senere overtog den nævnte hovedgård. Den slags irriterende sproglige fejl er der læssevis af i bogen, og de efterlader én med en fornemmelse af at der ikke er blevet læst »meningskorrektur« på denne udgivelse. En udglugning af det sproglige ukrudt ville have højnet bogens standard betydeligt. Til gengæld er der ingen stave- eller slåfejl, hvilket er ganske usædvanligt i vore dage.

Som nævnt optræder der også faktuelle fejl, som når Gammelgård på s. 130 fortæller at de adelige birker havde direkte appelret til Højesteret. Det gjaldt rigtignok for et grevskabs birk, men ikke for eksempelvis et adeligt birk under et stamhus. Ligeledes mener forfatteren åbenbart at der fandtes en matrikel såvel i 1683 som 1688 (s. 89), mens der i virkeligheden blot er tale om forarbejderne (markbøger og modelbøger) henholdsvis det endelige resultat (matriklen). På s. 93 skriver han at folketællingen i 1769 ikke var en rigtig folketælling, på s. 97 at husmænd ikke kunne eje jord og på s. 101 at Frederik IV foruden at have en dronning også var gift til højre og venstre hånd! Det var dronningen han var gift med til højre hånd.

Den katolske kirke som jordejende institution i middelalderen har Gammelgaard heller ikke styr på, idet han på s. 84 hævder at en kannik i Århus stift ejede jord i Lading sogn. Han roder sig derfor også ind i et problem når han senere

skal forklare at denne jord efter den pågældende kanniks død stadig er i kirkens eje. Forklaringen er selvfølgelig den at kanniker bestemt ikke ejede fast ejendom, heller ikke i Lading sogn. Det var derimod kirken som institution der ejede jorden, hvorefter den udlagdes som et præbende til en kannik eller anden gejstlig der skulle administrere godset. Efter præbendehaverens død overtog kirken atter administrationen indtil en ny gejstlig fik overdraget præbendet.

Gammelgaards afgørende problem er dog at han ikke formår at levendegøre almindelige menneskers liv, hvilket primært skyldes hans brug af kildematerialet. Han lader sig nemlig i meget høj grad styre af de oplysninger han kan finde i kirkebøger og folketællinger, hvorimod andre kildegrupper stort set ikke er blevet benyttet. Dette betyder at skildringerne af folks liv og død bliver totalt domineret af personalhistoriske oplysninger om barsler, bryllupper, begravelser og lignende, hvilket intet fortæller om menneskenes egentlige tilværelse. Befolkningen på Hammelegnen får aldrig liv, selvstændigt kød og blod, men forbliver stereotype almuefigurer. Oven i købet interesserer Gammelgaard sig udelukkende for de exceptionelle skæbner – tyve og mordere f.eks. – mens ordinære menneskers daglige liv ikke ofres én linie.

Efter endt læsning af *Adel og almue* står læseren tilbage med en tom smag i munden og et indtryk af en meget ufuldstændig bog der mest af alt virker som en kladde. Sproget er generelt dårligt og uigenomtænkt, strukturen er mangelfuld og forfatterens ambitioner om danmarkshistoriske komparationer overstiger hans reelle kunnen. Resultatet bliver derfor en overfladisk beskrivelse der rask væk skøjter hen over væsentlige temaer for i stedet at opremse talrige personalhistoriske data uden almen interesse. Forfatteren kommer aldrig ind under huden på menneskene og deres tilværelse på grevskabet Friisenborg. Arne Gammelgaard har efter alt at dømme forsøgt at skrive en folkelig bog om menneskenes vilkår på Friisenborg grevskab, men resultatet svarer desværre ikke til de forventninger man med god ret kunne nære efter det lovende forord. Jeg mener ikke at bogen kan kaldes folkelig. Den er i virkeligheden hverken fugl eller fisk.

Spørgsmålet er da blot om denne bog vil tilfredsstille de lokalhistorisk interesserede på Hammekanten? Jeg ved det ikke, men jeg har svært ved at tro det.

Peter Henningsen

Holger Rasmussen: Fra sengehalv til silkelagen. Skippershoved 1994. 99 s., 188 kr.

Når man påbegynder læsningen af Holger Rasmussens fine lille bog om senge og sengekulturen i gamle dages Danmark, kommer man uvægerlig til at tænke tilbage på det gamle »slagsmål« mellem den tyske professor Dietrich Schäfer og den danske historiker Troels-Lund der udspillede sig fra 1888 og nogle år fremover. Schäfer havde i et skrift fra 1888: *Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte*, kastet sig over Troels-Lunds nye storværk, *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Schäfer fandt det direkte forkasteligt, ja nærmest skammeligt, at en historiker kunne finde på at skrive et værk »om menneskenes dagligdags vaner og brug ... ikke de åndelige og sædelige rørelser, men tilfredsstillelsesformerne for alle de lavere fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige væsens dyriske del ... at udforske hverdagslivet indtil dets småligste enkeltheder. Ikke mindre end et helt bind er viet alene til bøndernes og borgernes boliger, og forfatteren fortæller i selvbehagelig bredde hvorledes bord og stol, skab og seng, krukke og potte har opført sig.« Nej, efter professorens mening var historiens egentlige område alene den politiske og militære historie, thi »statens væsen er magt, politik den kunst at bevare den«. Denne tyske professors »grausame Salbe« virker helt rørende i sin preussiske tidsbegrænsethed, ligesom den sætter Troels-Lunds banebrydende rolle i såvel dansk som europæisk kulturhistorisk forskning i skarpt relief.

Holger Rasmussens bog er et smukt led i den stolte danske tradition. Sine blot knap hundrede sider til trods giver den en imponerende gennemgang af sengens historie i Danmark, sagligt velfunderet som alt hvad Holger Rasmussen beskæftiger sig med, men tillige fantastisk velskrevet og mange steder virkelig underholdende. Forfatteren bygger sin tekst op omkring en mængde citater fra dette århundredes store kulturhistorikere, H.P. Hansen, H.F. Feilberg, Evald Tang Kristensen og Bernhard Olsen, der nåede at samle en enorm mængde af spændende oplysninger fra alle dele af landet inden det var for sent, men der er også flere meget velvalgte uddrag af litterære værker der på forskellig vis demonstrerer brugen af sengene, bl.a. et længere uddrag af *En dansk Students Eventyr* og (morsomt af alt) Johs. V. Jensens *Syvsoverne*. Som Holger Rasmussen så rigtigt skriver: vi ved en frygtelig masse om sengene og deres udstyr af lagener, madrasser, puder og dyner, men vi har stort set ingen kilder til sengens brug. Her træder digterne til, men desværre erklærer Holger Rasmussen det i samme åndedrag for uden for sin intention at skrive de mere

sanselige kapitler af sengens kulturhistorie: »da jeg hverken har Crébillons eller Maupassants pen, må jeg holde mig til den mere faktuelle side af emnet og lade digterne om den mere sanselige, som de gør så langt bedre.«

Man skal altså ikke vente i denne bog at finde nogen form for erotiske historier, ingen forelæser, ingen pikante rokokosovekammerscener eller lignende. Det er i og for sig lidt synd. Man behøver jo ikke at forfalde til pornografiens sprogbrug for at antyde en så væsentlig del af sengens brug, og fraværet af denne side af emnet giver bogen en svag duft af lavendel og antikveret ærbarhed hele vejen igennem. Som et eksempel på kildemulighederne inden for sengens mere intime kulturhistorie husker anmelderen Struensee-sagens omfattende anklageskrift hvor dronning Sophie Amalies kammerpiger i detaljer over for undersøgelseskommissionen beskrev hvordan de forefandt dronningens seng og sengeklæder om morgenen efter grevens natlige besøg. Det hører vel i grunden også med til sengens Danmarkshistorie. Eller hvad?

Til gengæld er denne bog utrolig rig på de mere faktuelle ting omkring sengen, om halm og lyng som underlag, om mus og krybdyr i halmen, om de enorme mængder af puder og dyner i ældre tids danske senge (et fænomen som bedst iagttages gennem udenlandske besøgendes overraskede kommentarer), om de forskellige måder at udstoppe dyner og puder (dunhammer er det bedste, thi en dunhammerpude er god mod hovedværk; derimod er hønsefjer ikke så godt, thi i en sådan seng kan man ikke dø i fred, men bregnemadrasser er gode mod kirtelsyge, etc.). Man bliver klog af denne bog der beskriver så mange dagligdags ting som man ikke sådan går og tænker på til daglig. Anmelderens mange forskellige sengeerindringer fra et langt liv vældede frem under læsningen, men dem skal læserne nok blive forskånet for ved denne lejlighed!

Af interesse for folk i undervisningsbranchen må det være at Holger Rasmussen gengiver en række skifter såvel fra adel som fra borgere. De er særdeles velegnede til at give et blik ind i rige som i fattige hjem i gamle dages Danmark. Til sidst skal de mange fine sort-hvide fotografier fremhæves. I denne bog er man gudskelov ikke faldet for tidens modelune: så mange og så farverige fotografier som muligt. Billedvalget fremhæver i høj grad teksten, og hvert eneste billede er valgt med omhu.

Hans Bjørn

Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Michael Drewsen. Midtjysk Forlag 1994. 199 s., 198 kr.

Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Silkeborgs rødde. Fortællinger og billeder fra Smedebakken og det gamle Silkeborg. Midtjysk Forlag 1992. 142 s., 148 kr.

Norge, Sverige og Finland er af de fleste kendt som nogle af verdens førende papirproducenter, men kun de færreste ved at den første papirmaskine i Norden blev installeret i Danmark. Det skete i 1829 på Strandmøllen nord for København. Papirmøllens ejer hed Johan Christian Drewsen, og han fik to sønner, Christian og Michael.

Forfatterne Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen har mindst to ting til fælles, nemlig interessen for Silkeborgs historie og glæden ved at fortælle en god historie. Begge er professionelle formidlere med en faglig baggrund som henholdsvis museumsinspektør og journalist. Det er derfor med en vis forventning man som læser kaster sig over de to bøger.

I forordet til bogen om Michael Drewsen skriver forfatterparret: »Vi har valgt at gøre det på vores ganske egne måde, og vi har ønsket at placere bogens hovedperson, Michael Drewsen, i hans samtidige virkelighed: son yngste søn i én af tidens betydningsfulde familier, som leder af én af landets største virksomheder, som aktiv deltager i en opbrudstid politisk og erhvervs-mæssigt, og som pionér og nøgleperson i nybyggerbyen Silkeborg.« Hermed er scenen sat, hovedpersonen præsenteret og hovedlinjerne i handlingen udstukket.

Allerede i indledningen af det første kapitel anslås bogens noget højstemte fortælleform: »15. oktober lyder der et vræl i de indre gemakker i et stort hus lige nord for København. En nyfødt dreng udstøder sit første skrig, og indtager sin plads i denne verden.« Herfra føres læseren gennem den kronologisk opbyggede fortælling fra Strandmøllen til det mørke og vilde Midtjylland.

Den idylliske Strandmølle og den ydmyge jyske lokalitet er begge placerede ved vandløb, og det er ingen tilfældighed. Fra Furesøen løber Mølleåen gennem Lyngby og Dyrehaven mod Øresund, og gennem den skovrige Silkeborgegn løber den længere og mere vandførende Gudenå. Den fra Tyskland indvandrede familie Drewsens metier er papirfremstilling, og til den skal der bruges energi, og den henter de fra de to åer.

Bogen er bygget op omkring familiedynastiets oplomstring og opløsning. Man følger den energiske og initiativrige Michael Drewsens arbejde med at opbygge papirmøllen og de engelske maskiners besværlige transport op ad Gudenåen til

den nyopførte fabrik. Der berettes om den foretagsomme Drewsens opfindelser og patenter; om hans succesrige deltagelse i internationale udstillinger og om dristige engagementer i dampskibsfart og jernbane.

Her serveres et interessant kapitel af dansk teknologihistorie fra en spændende brydningsperiode. En klassisk beretning om en pionerindsats i Danmark med tysk udspring, dansk kapital og engelsk teknologi. Det er også en dramatisk fortælling om stridbare brødre, om magt og afmagt, om hverdag og fest, om kirke og skole samt om lokal og national politik. Et stykke personal- og lokalhistorie indhyllet i kongerøgtelse og indsvøbt i nationalhymner og Dannebrog.

Forfatterne har haft det svært. Det er ikke nemt at løse en bunden opgave som samtidig skal fungere som jubilæumsskrift. Det er let at forfalde til heroisering og perspektivforskydninger, og det kan være svært at finde den rette balance mellem forskning og formidling.

Bogen starter som nævnt med Drewsens fødsel og slutter med hans død i februar 1874: »Fabrikkens skorstene røg og maskinerne arbejdede, men han havde ikke noget med det at gøre, og han var blevet ældet. Det var som om hans store krop faldt sammen, som kunne han ikke udfylde den mere. Hans ryg var bøjet, og hans ansigt havde fået et lidende udtryk.«

Nu kan sprog og stil altid diskuteres. De to citater fra henholdsvis bogens begyndelse og dens slutning er ikke specielt udvalgte skuestykker, men er med hensyn til både form og indhold repræsentative for bogens patos: fra det første skrig til det sidste suk! Sådanne virkemidler kan være velplacerede og til tider nødvendige for at løfte historien ud af det arkivalske støv, men de skal som alt andet krydderi bruges i afmålte mængder og med omtanke.

Afslutningsvis præsenterer forfatterne det anvendte kildemateriale som de har fundet frem efter lang og besværlig søgning. Der er benyttet arkivfunds i Rigsarkivet, i lokalhistoriske arkiver og virksomhedsarkiver. Man ser derfor frem til at blive delagtiggjort i det omfattende heuristiske arbejdes resultater: hvilke arkivfunds er udnyttet, hvor findes de og hvad indeholder de? Derfor er skuffelsen stor når man i stedet præsenteres for en noget rodet og stærkt selektiv bibliografi hvor monografier, tidsskriftartikler, årbøger, leksikale opslag og registraturer optræder side om side. En kort præsentation af kildematerialet havde gjort det muligt for fagfæller at kikke forfatterne i kortene og kunne have inspireret læg og lærd til fortsatte studier i byens, egnens og papirfabrikkernes historie. Det er en god skik, og den behøver ikke at kolliderer med forfatternes udtrykte ønske om at fortælle en god historie.

Idé og inspiration til bogen om Drewsen kom måske allerede i forbindelse med arbejdet med

bogen om *Silkeborgs rødder* fra 1992. På trods af at forfatterne er de samme og historiens udgangspunkt fælles for de to bøger, er det en meget anderledes bog. Først og fremmest fordi den i hele sit anlæg er mere etnologisk orienteret. Den er baseret på erindringer, familiealbums, avisudklip og en række interviews med byens og Smedebakkens ældre beboere. Og man må antage – uden i øvrigt at have set Keld Dalsgaard Larsens upublicerede undersøgelse *De gamle længer i Silkeborg. En historisk-etnografisk undersøgelse* – at den har udgjort fundamentet for den byhistoriske fortælling. Forfatterne har valgt at kalde bogen for en samling fortællinger, og de gør en del ud af at understrege at der ikke er tale om en historiebog. Det synspunkt kan diskuteres, for det læserne præsenteres for, er trods alt et vigtigt aspekt af Silkeborgs historie. En beretning om Smedebakken og den unge bys første industri med tilhørende arbejderboliger. Ejendomme som Michael Drewsen lod opføre, og som i generationer husede papirfabrikkens arbejdere og deres familier. Også i denne bog har forfatterne valgt at gå kronologisk til værks. I tre afsnit føres læseren fra det middelalderlige Silkeborg Slot og etableringen af papirfabrikken over to verdenskrige helt frem til 1990'ernes moderne og selvbevidste provinsby.

Her virker den sproglige stil og form velvalgt. Her kommer de korte sætninger og afsnit til deres ret. De med rund hånd udrøede citater virker godt sammen med de mere factsprægede kommentarer. Bogen er gennemillustreret, og de enkelte billeder er forsynet med veldrejede tekster. Begge bøger udmærker sig desuden ved godt boghåndværk. Smuk og solid indbinding, god papirkvalitet – det manglede bare! – et læsevenligt layout og et velvalgt billedmateriale, heraf en del i farver. Der kan næppe herske tvivl om at den slags bøger sælger – og som forfatterne selv skriver, så går den gode fortælling aldrig af mode.

Frank Allan Rasmussen

Christian Jacobsen: Til lands, til vands og i luften... Transport og kommunikation på Viborgeggen (Viborg Leksikon 10). Viborg Stiftsmuseum 1995. 56 s., 98 kr.

I Viborg har man fået den gode ide at udgive et alternativ til de traditionelle byhistorier. Med deres ofte mastodontagtige omfang sælger de muligvis ganske godt, men læst bliver de formentlig ikke i så høj grad som man kunne ønske. I stedet eller som supplement har man derfor begyndt udgivelsen af et Viborg-leksikon, der i indtil videre ti bind fortæller om Viborgs og Viborgegnens historie.

I det sidst udkomne bind er det samfærdslen og kommunikationen der er blevet emnet, og selv om forfatteren, lokalhistorikeren Christian Jacobsen, gør sig nogle overvejelser om det umulige i at skille de to begreber, skilles de alligevel. Tydeligvis i fortsættelse af leksikontanken er bindet bygget op som otte artikler om vejtransport, skibsfart, jernbanerne, luftfart, kommunikation, postvæsenet, aviser og elektronisk kommunikation. Bortset fra kloakering og vand-, gas- og elektricitetsforsyning er det således hele infrastrukturen vi får beskrevet, idet dog et kapitel – eller bare et afsnit – om Viborgs busser og egnens kollektive nærtrafik med rutebiler ejendommeligt nok ikke er med. Heller ikke fribefordringsvæsenet og den såkaldte ægtkørsel er nævnt i noget videre omfang. Til gengæld får man altså et kapitel om aviser.

Disponeringen rummer ubestridelige fordele. Det er let for læseren at orientere sig og at slå op på de relevante sider for dér at få en knap, men indholdsrig beskrivelse af det ønskede emne. Bagsiden er imidlertid at man taber årsagsforklaringerne og det dynamiske udviklingsforløb på gulvet. Således ville det have været fordelagtigt at have betragtet vejudviklingen sammen med udviklingen af postvæsenet på egnen. Så havde forfatteren ikke behøvet at undre sig så meget over at centraladministrationen stort set ikke beskæftigede sig med vejforhold ved Viborg før omkring 1800. Det gjorde den faktisk, men det var i relation til post- og befordringsvæsenet. Men dette væsen beskrives først sidst i hæftet og helt isoleret fra andre forhold, mens vejene – og hvad der åbenbart generelt betragtes som samfærdsel – beskrives først.

Med dets leksikale opbygning kan man ikke undre sig over at der er tale om et kompilatorisk arbejde. Christian Jacobsen har samlet en mængde oplysninger fra lokale trykte kilder, og især har han fra det lokalhistoriske arkiv hentet et udmærket illustrationsmateriale der på baggrund af tekstens opsætning i tre spalter præsenteres varieret og flot.

Hæftet er forsynet med noteapparat, og af det fremgår at det kun er lokalhistorisk litteratur – og af denne kun en begrænset del – der har været anvendt. Dog må der også have været benyttet andre, men ikke anførte kilder, for til hele afsnittet om postvæsenet findes ikke en eneste kildehenvisning. Da der imidlertid s. 45 er gengivet et kort over postruter som må være aftegnet fra P&Ts historie til 1711 s. 70 og 75, er der dog tegn på at også litteratur fra »rigshistorien« har været benyttet, om end ikke i tilstrækkeligt omfang.

Havde det været tilfældet, ville forfatteren ikke have hævdet at spørgsmålet om tvær- kontra længdebaner først dukkede op efter 1848. Det formuleredes nemlig så småt i 1840 og netop i Viborg. Han ville i så fald heller ikke have på-

stået at det var et engelsk firma der forærede jærerne de første baner, men have forklaret at den danske stat finansierede de tidlige jysk-fynske baneanlæg der derefter bortforpagtedes til et privat driftsselskab. Og havde forfatteren inddraget supplerende former for lokalhistorisk litteratur, var anlægget af Viborg-Mariager-banen nok også blevet forklaret med andet end »jernbanesyge«.

Generelt må det påpeges som et problem at forfatteren i alt for høj grad har ladet sig styre af den litteratur han én gang har udvalgt. En række spørgsmål det ville have været nærliggende at stille, får vi derfor ikke besvaret. Hvorfor omlagdes fx banen vest for Viborg i 1943 for tredje gang? Hvorfor blev toderne pludselig så nidkære ved oprævning af konsumtionsskatten i 1828 (s. 19)? Hvorfor ophørte jernbanens storhedstid i Viborg i 1903 (s. 26)? Og hvilken rolle spillede det i det hele taget for Viborg at byen i flere århundreder var et administrativt og trafikalt centrum i Nørrejylland?

Trods disse bemærkninger kan hæftet anbefales til lokalhistorisk interesserede på Viborg-egnen. Med det i hånden får man til en rimelig pris en første indføring i nogle af de forhold der knytter sig til infrastrukturens udvikling i og omkring Viborg.

Steen M. Ousager

Henning Thalund: I kuling og magsvej. Svendborg og Omegns Museum 1994. 69 s., 150 kr.

Denne billedbog giver et indtryk af den sydfynske sejlskibsfart fra omkring 1900 til 1930. Fotografierne er oftest helsides og pænt reproducerede. De stammer fra de rige samlinger i Svendborg og Omegns Museum og er arrangeret under fem temaer: skibsbygningen, sejladserne, mandskaberne, i havn samt havari og forlis. De knap hundrede fotografier, fortrinsvis af brigger og skonnerter, er suppleret af Henning Thalunds billedtekster. Han er forstander for Svendborg Søfartsskole, forhenværende sømand og har et pænt maritimhistorisk forfatterskab bag sig. Men desværre er teksterne i den nye billedbog meget kortfattede – oftest begrænset alene til oplysninger om skibstype, skibsnavn, byggeår og forlis. Til gengæld findes teksterne på både dansk, tysk og engelsk. Alt i alt en bladrebog man bliver hurtigt færdig med med mindre man på egen hånd går på opdagelse i det spændende billedstof.

Erik Gøbel

Erik Thostrup Jacobsen, udg.: Gør Jer Pligt – gør Jert Værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1995. 520 s.

Den tidligere leder af Det konservative Folkeparti, John Christmas Møller, førte fra sin udelukkelse fra dansk politik i januar 1941 til befrielsen i 1945 en ret udførlig dagbog, skrevet dag for dag eller med korte mellemrum og kun få længere lakuner. Skønt den har været tilgængelig i Rigsarkivet er en udgivelse af den absolut værdifuld, ikke mindst fordi Christmas Møllers håndskrift ikke er blandt dem der er lettest at tyde. En række stjerner undervejs angiver hvor også udgiveren har været usikker eller har måttet give op.

Desværre dækker dagbøgerne en periode hvor Christmas Møller stod uden for eller kun bevægede sig i periferien af de politiske cirkler. Epokegørende nyt om besættelsestidens historie vil man derfor ikke finde. Udgivelsen er først og fremmest interessant på grund af det nuancerede billede dagbogens forfatter tegner af sig selv.

Det er i hovedsagen et billede af en bitter og skuffet mand. Både i optegnelserne fra januar 1941 til april 1942, da han endnu befandt sig i Danmark, og i dem fra hans påfølgende ophold i

England findes stadig beklagelser over at han blev holdt udenfor, at han intet fik at vide. Politik havde fyldt næsten hele Christmas Møllers tilværelse siden hans pure ungdom, og politisk lediggang var ham utålelig. Dansk politik måtte han forlade efter tysk krav, og efter hans egen vurdering tog hans partifæller ham ikke derefter med på råd, holdt ham slet ikke underrettet, bemærker han flere steder – skønt det faktisk er svært at se hvilke aktuelle problemer dagbogen ikke viser kendskab til.

Bitterheden påvirkede også hans politiske jugement. I de første uger så han stadig forhandlingerne med besættelsesmagten i deres problematiske kontekst, men snart blev den overlejret af summarisk fordømmelse af alle indrømmelser, dog måske med tilslutningen til Antikominternpagten i november 1941 som en undtagelse.

Og skuffelse slår igennem under hans ophold i England hvor han med megen ret spurgte hvad man egentlig ville bruge ham til. Alle planer om at oprette en fri dansk repræsentation var skrinlagt ved hans ankomst, og uden en klar holdning til udviklingen i Danmark var det svært for britiske regeringskredse at bruge ham som agitator i BBC. At han i 1944 søgte at blive uddannet som faldskærmsmand for at kunne vende tilbage, er psykologisk forståeligt.

Henning Poulsen

Fortid og Nutid

1995

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

FORTID OG NUTID 1995

Udgivet af Dansk historisk Fællesråd, c/o Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, postboks 661, 2200 København N.

Redigeret af arkivar Inge Bundsgaard og arkivar Michael H. Gelting.

Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, c/o Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, postboks 661, 2200 København N.

Redaktionsudvalg: redaktør Tommy P. Christensen, docent Karl-Erik Frandsen, Tormod Hessel, arkivar Peter Korsgaard, arkivar Jørgen Thomsen.

© 1995 *Fortid og Nutid* og forfatterne.

Tryk: AiO Tryk a/s, Odense (hft. 1-2); Special-Trykkeriet Viborg a/s (hft. 3-4).

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Indhold 1995

Artikler

Peter Fibiger Bang: Fra gårdmandsline til økologisme?	233
N.H. Frandsen: Dragthistorie i retsbetjentarkiverne.	220
Aage Hoffmann: Niels Bukhs nationale gymnastikprojekt – psykohistorisk belyst.	187
Bente Jensen: Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed – 1896-1907	28
Jens Chr. V. Johansen: Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden i 16.-18. århundrede	111
Lars Jørgensen: Stormandssæder og skattefund i 3.-12. århundrede.	83
John T. Lauridsen: »Frihedskæmperbilleder« – et essay om historisk billeddannelse	128
Per Grau Møller: Højryggede agre i fynske skove	303
Niels Kayser Nielsen: Sport og bondekultur – om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden.	3
Lene Rold: Informationsteknologi på Nationalmuseet	279

Debat

Peter Dragsbo: Byggeskikforskning omkring Danmark	154
Jens Karlshøj Hansen: Ingen revolution – men en regnefejl.	324
Kirsten Kvist Hansen: Virkelighedsbillede af historien	148
Nils Hybel, Per Ingesman, Jens E. Olesen og Bjørn Poulsen: Dansk senmiddelalderforsknings fremtid.	48
Vivi Jensen: Nogle tanker i anledning af et jubilæum – Besættelse og lokalsamfund	334
Steffen Elmer Jørgensen: Om anmeldelser og anmelderes ansvar.	251
Erik Nørr: Det danske historiske bibliografiske system. I anledning af at endnu et hul er blevet plomberet	55
Erik Helmer Pedersen: Landboforeningerne i historien	65

Anmeldelser

Bent Andersen, Jens Møllerup og Gunnar Kjær Mortensen: En dråbe i havet. Langeland under den 2. verdenskrig (Frank Weber)	74
Poul Nyboe Andersen: Hal Koch og Krogerup Højskole (Jørgen Thomsen) . .	78
Jørgen Assens, Anette Eklund Hansen, Bjarne Bo Jensen og Margaret Nielsen: De slukkede vores tørst – og gjorde livet lidt rødere. Bryggeriarbejdernes forbund DBBMF 1898-1990 (Sidsel Eriksen)	73
Ole Bergh: Aalborg Politi under besættelsen (Henrik Gjøde Nielsen)	76
Besat og befriet. Erindringer fra besættelsestiden i Kolding (Frank Weber). .	272
Kirsten Borg: Korsør Fæstning (Jørgen Mikkelsen)	72
Niels B. Breinholt: Vestjyde og verdensmand, red. Ellen Damgaard og Esben Graugaard (Peter Korsgaard)	165
Jørgen Hegner Christiansen, Marianne Germann, Eva Sylvest og Else Trier: Historien om et teglværk. Hakkemose Teglværk 1847-1895 (Annette Østergaard Schultz)	349

Lene Dige: Dronninglund i 1700-tallet (Karl-Erik Frandsen)	256
Søren Eigaard: Husligt Arbejder Forbund i Odense gennem 60 år (Annette Østergaard Schultz)	270
Svend Esbech: Ølstykke – til alle tider (Karl-Erik Frandsen)	255
Birthe Nordentoft Feilberg: Kære Far (Hasse Neerbek)	273
Karl-Erik Frandsen: Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet (Jens Villiam Jensen)	266
Hans Jørgen Frederiksen og Inger-Lise Kolstrup: Troens kunst. Ny dansk kunsthistorie 1 (Lars Bisgaard)	158
Karen Glente, Karin Kryger og Orla Pedersen: Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1894-1994 (Birte Broch)	350
Finn Grandt-Nielsen: Huse i Odense (Caspar Jørgensen)	269
Henning Hall: Mammon og magt i Slottets skygge (Hans Bjørn)	70
Claus Bjarke Hansen og Peter Deibjerg Rasmussen: Hvor blev mejeriet af? (Inge Bundsgaard)	352
Jens-Peter Hansen: Kobbermøllen ved Krusaa (Henrik Harnow)	341
Jørgen Hesseldahl: I Toldstrups tjeneste. En jysk students eventyr, 1943-1945 (Frank Weber)	271
Adda Hilden og Jytte Larsen, red.: Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon (Inge Bundsgaard)	167
Erik Housted: Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner (Niels Peter Stilling)	68
Kristian Hvidt: Christiansborg bag kulisserne (Henrik S. Nissen)	170
Inger Kjær Jansen og beboere fra Ullerup: Til Ullerup. Landsbyliv og bygningsregistrant (Karl-Erik Frandsen)	256
Charlotte S.H. Jensen: Røverhistorier. Sagn og virkelighed (Johnny Wøllekær)	164
Jørgen Elssøe Jensen: Danmarks Middelalderlige Byplaner 1: Fyn med omliggende øer; 2: Syd- og Sønderjylland (Per Kristian Madsen)	343
Jørgen Steen Jensen, red.: Tusindtallets danske mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling – Danish coins from the 11th century in the Royal Collection of Coins and Medals (Niels Lund)	341
Knud Chr. Jensen, Finn Rasch Pedersen og Jakob Vedsted, red.: Ebeltoft byhistoriske Arkiv i 50 år (Jørgen Thomsen)	171
Troels Jørn og Niels Peter Stilling: Billige boliger i Søllerød kommune. Buskehøj og byfornyelsen 1919-1994 (Inge Bundsgaard)	79
Jakob Kieffer-Olsen: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger (Bodil Møller Knudsen)	161
Karsten Klindt-Jensen: Fortegnelse over historiske kort. Sønderjylland (Henrik Stissing Jensen)	171
Jens Riise Kristensen: Havets Heste. Skibsbygning og sejlads i vikingetiden (Tinna Damgård-Sørensen)	259
Christian Krötzl: Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (Lars Bisgaard)	261
Gunner Lind: Hæren og magten i Danmark 1614-1662 (Hans Bjørn)	264
Brian Patrick McGuire: Guide til middelalderens Danmark / A Guide to Medieval Denmark (Poul Grindler-Hansen)	160
Jette Mackintosh: Danskere i Midtvesten. Elk Horn-Kimballton bosættelsen 1870-1925 (Holger Dyrbye)	73
Niels Mortensen, red.: Havnen midt i Jylland. Skive Havn 1869-1994 (Henrik Vedel-Smith)	167

J. Myrdal & G. Bäärnhielm: Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakel-berättelser (Lars Bisgaard)	261
Jan Møller: Strandvejens Fiskerlejer. Træk af Øresundskystens kulturhistorie (Niels Peter Stilling).	70
Flemming Nielsen og Jytte Skaaning: Foreningsarkiver fra Ribe Amt I-II (Inge Bundsgaard)	350
Henrik Gjøde Nielsen: Blot brudstykker. Historisk strejftog i Hals Kommune (Karl-Erik Frandsen).	255
P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane, ed.: The Archaeology of Gudme and Lundeberg (Vibe Ødegaard)	257
Nick Nyland: Skørbug, beskøjter og skibskirurger. Træk af søfartsmedicinens historie (Erik Gøbel)	70
Karl-Peder Pedersen, Grethe Ilsøe og Ditlev Tamm, red.: På given foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur (Michael Hertz) . .	339
Margit Baad Pedersen: Haslev fra landsby til stationsby (Inge Bundsgaard)	353
Poul Porskær Poulsen: Godt tjent med navnet Ry. Ry Håndværker- og Borgerforening i 100 år (Inge Bundsgaard).	80
Bente Scavenius, red.: Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af perioden 1800-1850 (Niels Peter Stilling)	67
Per O. Thomsen, Benno Blæsild, Nis Hardt & Karsten Kjær Michaelsen: Lundeberg – en handelsplads fra jernalderen (Vibe Ødegaard)	257
Udgravningen ved Tårnby Torv. Foreløbig rapport 1994. Status og sammenfatning ved Mette Svart Kristiansen, Ditlev L. Dall Mahler, Thomas Roland, Eliza Fonnesbech-Sandberg (Tommy P. Christensen) . . .	163
Jacob Vedsted: Postvæsenet i Ebeltoft gennem 300 år (Tommy P. Christensen)	165
Jens Vellev: Bruunshaab gamle Papfabrik (Allan Leth Frandsen).	268
Nils Vollertsen: Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat (John T. Lauridsen)	274
Nils Vollertsen: Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948 (John T. Lauridsen).	274
Alex Wittendorff: Tyge Brahe (Hans Bjørn)	346

Meddelelser

Jesper Boysen: Projekt Nordliv – nordisk identitet i fortid, nutid og fremtid	181
Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 22. april 1995 på Hornstrup-Centret/Vejle	173

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd

Af DHF's mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver. Af *N.H. Frandsen*. Kr. 148.

Danske indskrifter. Af *Anders Bæksted*. Kr. 30.

Heraldik og historie. Af *Knud Prange*. Kr. 40.

Historisk kartografi. Af *Ib Kejlbo*. Kr. 30.

Identifikation af anonyme våbenskjolde. Af *Sven Tito Achen*. Kr. 30.

Kronologi. Af *Herluf Nielsen*. Kr. 30.

Personnavne i Danmark II: Middelalderen. Af *Kristian Hald*. Kr. 30.

Genoptryk:

Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138.

Andre bøger:

Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969. Af *Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*. Kr. 40.

Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Af *Frank Jørgensen* og *Morten Westrup*. Kr. 75.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II. Red. *Erik Alstrup* og *Poul Erik Olsen*. Kr. 750.

Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling. Red. *Søren Ehlers*. Kr. 75.

Alle priser er incl. moms 25 %, men excl. forsendelse. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk Historisk Fællesråd og DHF's øvrige medlemmer.

Bøgerne og *Fortid og Nutid* kan bestilles ved henvendelse til Dansk Historisk Fællesråds bogekspedition v/ Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10).

Indhold

Sebastian Olden-Jørgensen: Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746 ...	3	Jørgen H. Barfod: Flådens fødsel (Tommy P. Christensen)	85
Harald Winge: Norsk lokalhistorie mot tusenårsskiftet	21	Jørgen H. Barfod: Christian 3.s flåde. Den danske flådes historie, 1533-1588 (Tommy P. Christensen)	85
Paul G. Ørberg: Aarhus-bispens private kirkebogsreform. En studie i kirkelig administration omkring 1812	38	Ole Mortensøn: Renæssancens fartøjer – sejlads og søfart i Danmark 1550-1650 (Tommy P. Christensen)	86
Lisbet Lund Nielsen: Kongelig hesteavl i Danmark før og efter enevælden	49	Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (Jørgen Mikkelsen)	87
Debat		Bent Jørgensen: Elsmark-dagbogen 1748-1835 (Jørgen Mikkelsen)	87
Ole Degn: Penge er vel penge værd – men ikke altid. Prisudviklingen i årene 1602-1625	75	Arne Gammelgaard: Adel og almue (Peter Henningsen)	89
Ole Bay: Annales-traditionens krav om syntese. Kommentar til Kirsten Kvist Hansen	78	Holger Rasmussen: Fra sengehalm til silkelagen (Hans Bjørn)	90
Anmeldelser		Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Michael Drewsen (Frank Allan Rasmussen)	91
Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose, red.: Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid (Thorikild Kjærgaard) .	82	Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Silkeborgs rødde. Fortællinger og billeder fra Smedebakken og det gamle Silkeborg (Frank Allan Rasmussen) ..	91
Kolbjørn Skaare: Norges Mynthistorie. Mynter og udmyntning i 1000 år. Pengesedler i 300 år. Numismatikk i Norge (Keld Grinder-Hansen)	83	Christian Jacobsen: Til lands, til vands og i luften... Transport og kommunikation på Viborgegnen (Steen M. Ousager)	92
Anna Tranberg og Harald Winge, red.: Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850 (Charlotte S.H. Jensen)	84	Henning Thalund: I kuling og magsvejr (Erik Gøbel)	93
		Erik Thostrup Jacobsen, udg.: ... Gør Jer Pligt – gør Jert Værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45 (Henning Poulsen)	94

Forsiden: Chr. Dalsgaard: En barselskone indledes i kirken. Foto Hans Petersen, Statens Museum for Kunst. Se Paul G. Ørbergs artikel i dette nummer.